

Project Nederland

Van feitelijke naar gewenste
nationale identiteit

Will Tiemeijer

WRR

Project Nederland

Van feitelijke naar gewenste nationale identiteit

De serie ‘Verkenningen’ omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen en naar zijn oordeel van zodanige kwaliteit en betekenis zijn dat publicatie gewenst is. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle Verkenningen is te vinden op www.wrr.nl

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Buitenhof 34
Postbus 20004
070-356 46 00
info@wrr.nl
2500 EA Den Haag
wrr.nl

Alle publicaties van de WRR zijn beschikbaar via wrr.nl.

Redactie: WRR, René van Geffen, Den Haag
Uitgever: WRR

Vormgeving binnenwerk: Today, Utrecht
Omslagafbeelding: Steffie Padmos, Amsterdam
Figuren en tabellen: Today, Utrecht

ISBN 978-90-9034232-0
e-ISBN 978-94-90186-90-6
NUR 740

© Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid,
Den Haag 2021

De inhoud van deze publicatie mag (gedeeltelijk) worden gebruikt en overgenomen voor niet-commerciële doeleinden. De inhoud mag daarbij niet veranderen. Citaten moeten altijd aangegeven zijn.

Project Nederland

Van feitelijke naar gewenste
nationale identiteit

Will Tiemeijer

WRR

Inhoudsopgave

Ten geleide	7
Inleiding	9
Deel I: Het immer voortgaande debat over nationale identiteit	13
1. Waarom het onderwerp almaar niet weg gaat	15
1.1 Sociale identiteit	15
1.2 Psychologisch essentialisme	22
1.3 Conclusie	27
2. Wat is de Nederlandse identiteit?	31
2.1 Wetenschap en adviesraden: de nationale identiteit bestaat niet!	31
2.2 (Nogal wat) burgers: de nationale identiteit bestaat wel!	35
2.3 Drie mogelijke uitwegen, die overigens alle doodlopen	38
2.4 Conclusie	44
3. Gluren bij de burens...	45
3.1 Frankrijk	45
3.2 Duitsland	49
3.3 Groot-Brittannië	54
3.4 Conclusie	60
4. Niet lullen maar poetsen (en zijn beperkingen)	63
4.1 Stedelijk interculturalisme	64
4.2 Majoritair interculturalisme	69
4.3 Conclusie	72
5. Samenvatting en tussenstand deel I: meer precisie	75
5.1 Een (betere) definitie van nationale identiteit	76
5.2 Een scherper onderscheid in kernvragen	80

	Deel IIA: Wat bindt ons?	83
6.	De ruimtelijke dimensie	85
6.1	Plaats als anker van verbondenheid en identiteit	86
6.2	Schaalniveaus	89
6.3	Conclusie	91
7.	De temporele dimensie	93
7.1	Zelf-continuïteit	93
7.2	Strategisch essentialiseren?	98
7.3	Conclusie	102
	Deel IIB: wie willen we zijn?	105
8.	Gewenste identiteit	107
8.1	Vier elementen van de gewenste identiteit	109
8.2	En wat niet?	115
8.3	Een klein maatschappelijk debat?	117
8.4	Conclusie	119
9.	De normstellende staat	121
9.1	Het normatief surplus	121
9.2	De normatieve vrije ruimte	124
9.3	Conclusie	128
10.	Samenvatting en conclusies	129
10.1	Bestaat de Nederlandse identiteit nu wel of niet?	129
10.2	Wat bindt ons?	131
10.3	Wie willen we zijn?	135
10.4	De rol van de overheid	136
10.5	Project Nederland	138
	Bijlage	139
	Literatuur	143

Ten geleide

Deze Verkenning is geschreven in het kader van het WRR-project Migratiediversiteit, waarvan op 14 december 2020 het eindrapport is verschenen. Net als in dat rapport, draait het in deze Verkenning om de vraag hoe Nederlanders in een wereld van toenemende verscheidenheid succesvol kunnen samenleven. Daarbij focust deze Verkenning specifiek op het concept van ‘nationale identiteit’.

‘Nationale identiteit’ is een onderwerp dat velen blijft fascineren, en waarover het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) recentelijk een groot onderzoek publiceerde. Deze Verkenning gaat uitgebreid in op wat het precies is dat onze samenleving bijeenhoudt en dus datgene is waarin nieuwkomers voldoende moeten integreren. Ook onderzoekt de Verkenning wat in dit verband de rol is van ‘nationale identiteit’.

De verbinding met het genoemde rapport over migratiediversiteit betreft vooral hoofdstuk 8 van deze Verkenning. Daarin wordt aandacht gevraagd voor vier zaken die wenselijk zijn voor de collectieve opgave om succesvol samen te leven, zoals voldoende beheersing van de Nederlandse taal, een goede zorg voor de fysieke leefomgeving, en een grondhouding van samenwerken en rekening houden met elkaar. Deze elementen zijn – in soms iets andere bewoordingen – integraal terug te vinden in hoofdstuk 6 van genoemd WRR-rapport.

WRR-Verkenningen hebben niet de status van een officieel advies, maar zijn studies waarvan de WRR publicatie nuttig acht. De inhoud komt ter verantwoording van de auteur en weerspiegelt niet noodzakelijkerwijs het standpunt van de Raad. Dat geldt dus ook voor deze Verkenning. Een aantal personen heeft eerdere versies van de tekst becommentarieerd. Dat zijn dr. Meike Bokhorst, prof.dr. Mark Bovens, prof.dr. Jan-Willem Duyvendak, prof.dr. Godfried Engbersen, dr. Pepijn van Houwelingen, dr. Roel Jennissen, Marit van de Mortel, dr. Haroon Sheikh, dr. Anouk Smeekes en prof.dr. Maykel Verkuyten. De auteur en de WRR zijn hen zeer erkentelijk voor hun commentaar.

Inleiding

Nederland wordt steeds diverser. In de afgelopen decennia vestigden migranten uit alle windstreken zich in ons land, en deze trend zal in de komende decennia alleen maar doorzetten.¹ Inmiddels is het aantal inwoners met een migratieachtergrond gestegen tot bijna een kwart van de bevolking.² Bovendien is een steeds groter deel van hen niet afkomstig uit klassieke herkomstlanden als Turkije en Marokko, maar uit een breed palet van andere landen, zoals Polen, Syrië en China. Alles bij elkaar zijn er in ons land nu meer dan 200 herkomstlanden vertegenwoordigd. In 2018 publiceerde de WRR een studie waarin deze realiteit uitgebreid in kaart werd gebracht, onder de veelzeggende titel ‘De nieuwe verscheidenheid’.³

De cruciale vraag is natuurlijk deze: hoe zorgen we dat al die verschillende groepen en culturen succesvol kunnen samenleven? Hoe zorgen we dat in een situatie van ‘nieuwe verscheidenheid’ de samenleving een solidariteitsgemeenschap blijft, waarin de burgers bereid zijn elkaar te helpen – hetzij direct in de eigen straat of buurt, hetzij indirect via overdrachtsuitgaven? Dat is een urgent vraagstuk. De genoemde WRR-studie constateert namelijk dat de groeiende diversiteit gepaard lijkt te gaan met afnemende sociale cohesie. De vraag is hoe we tegenwicht kunnen bieden aan die tendens. Wat is precies de ‘lijm’ die de boel bijeenhoudt? En hoe zorgen we ervoor dat ook iedereen wordt ‘vastgelijmd’, dat wil zeggen: dat nieuwkomers zo goed mogelijk socialiseren en integreren in die Nederlandse samenleving? Migrantengroepen uit landen als België of Duitsland zullen doorgaans zonder veel moeite in de Nederlandse samenleving

1 NIDI en CBS 2020.

2 Op peildatum 1 juli 2020 waren dat er 4.250.066, ofwel zo'n 24,4 procent van de Nederlandse bevolking.

3 Het kan geen kwaad bij aanvang meteen op te merken dat deze aantallen in het juiste perspectief moeten worden gezien. De maatschappelijke opgave die een van de aanleidingen vormt voor dit essay, is bevorderen dat mensen die (tijdelijk) in Nederland wonen voldoende kennis hebben van de Nederlandse identiteit, en daarin ook voldoende worden gesocialiseerd. (Uiteraard is dit een opgave die geldt voor *alle* Nederlanders – zowel autochtoon als migrant – maar in het maatschappelijk debat gaat de aandacht meestal uit naar de inwoners met een migratieachtergrond die ‘ingepast’ zouden moeten worden.) Welnu, het feit dat volgens de officiële definities enkele miljoenen Nederlanders te boek staan als inwoner met een migratieachtergrond, betekent *niet* dat die ‘inpassing’ bij al die miljoenen een even moeilijke opgave is. Het grootste deel van hen is namelijk in Nederland geboren en/of heeft één ouder die in Nederland is geboren. Zij kunnen dus putten uit (minstens één van) twee belangrijke bronnen voor het vereiste leer- en socialisatieproces: hun Nederlandse ouder en het Nederlandse funderend onderwijs. In principe zou daarom bij hen dat leer- en socialisatieproces min of meer vanzelf kunnen verlopen. Of dat daadwerkelijk ook gebeurt, is natuurlijk niet gegarandeerd – er kan sprake zijn van een gebrek aan motivatie en/of tegendruk vanuit de cultuur van de niet-Nederlandse ouder(s) – maar de condities zijn in ieder geval aanwezig, want twee relevante bronnen van kennis en ervaring zijn voor hen direct en op vrijwel dagelijkse basis toegankelijk.

invloegen, maar een ander deel van de migranten zal dat meer inspanning kosten, omdat zij niet zelden komen uit culturen waar de zaken totaal anders gaan dan hier. Aan hen zal dus expliciet uitgelegd moeten worden wat de Nederlandse manieren en gewoonten zijn, zodat zij zich daaraan voldoende kunnen aanpassen.

Nationale identiteit als antwoord

Een sleutelbegrip bij deze uitdagingen en opgaven is het begrip ‘Nederlandse identiteit’: de set van kenmerken die karakteristiek zijn voor Nederland. Het zijn deze kenmerken die het antwoord vormen op de cruciale vraag *wat het is* dat Nederland tot een collectief maakt waarin mensen bereid zijn om – rechtstreeks of via overdrachtsuitgaven – hulp te bieden aan andere mensen die zij wellicht niet persoonlijk kennen. Het zijn deze kenmerken waaraan nieuwkomers zich – min of meer – moeten conformeren voor integratie: de geschreven en ongeschreven regels en gewoonten van ons land. En het zijn ook deze kenmerken waarmee veel oorspronkelijke bewoners zijn opgegroeid en waaraan zij vaak waarde hechten. Verlies ervan leidt niet zelden tot de klacht dat “Nederland Nederland niet meer is.”

De grote vraag is natuurlijk wat die Nederlandse identiteit dan wel is. *Wie zijn wij Nederlanders dan?* Deze vraag is de laatste jaren veelvuldig onderwerp van debat, en de meningen lopen daarbij soms ver uiteen. Aan het ene uiteinde van het spectrum staat de overtuiging dat er helemaal geen specifiek Nederlandse identiteit bestaat, en dat deze ook nooit bestaan heeft. Erger nog, het hele concept van nationale identiteit is gevaarlijk. Het sluit groepen uit en heeft in de geschiedenis tot vreselijke rampen geleid, dus we kunnen die notie maar beter volledig uit onze vocabulaire schrappen. Aan het andere uiteinde van het spectrum staat de overtuiging dat er natúúrlijk wel zoiets als de Nederlandse identiteit bestaat. Je hoeft maar even om je heen te kijken om te zien dat Nederlanders echt anders zijn dan Duitsers, Belgen of Fransen – om nog maar te zwijgen van lieden afkomstig uit verder gelegen oorden. Het is juist het *ontkennen* van die identiteit dat gevaarlijk is, omdat het leidt tot uitholling van alles waar ons land voor staat en in de loop der eeuwen heeft opgebouwd.

Het onderwerp leidt dus vaak tot gepolariseerde, om niet te zeggen emotionele debatten. Van de weeromstuit hebben verstandige lieden geprobeerd de kool en de geit te sparen, met gulden-middenweg oplossingen, overigens zonder echt daarin te slagen. Anderen hebben besloten hun vingers maar helemaal niet meer aan de kwestie te branden. Per saldo staat nog steeds de vraag open wat het nu eigenlijk is dat de Nederlanders bindt, en wat het nu eigenlijk is waarin nieuwkomers moeten worden geïntegreerd.

Een verbindende kern

Dit essay is een poging om enkele nieuwe wendingen te geven aan het debat, in de hoop dit in productiever vaarwater te brengen. Het is geschreven in de volle wetenschap dat het onderwerp is verworden tot een mijnenveld, maar het is ook geschreven in de volle overtuiging dat de situatie van ‘nieuwe verscheidenheid’ nu eenmaal vraagt om een tegenwicht in de vorm van een bepaalde conceptie van eenheid. In de woorden van de socioloog Modood, een van de belangrijkste denkers op dit gebied: “[A]ll societies must have a symbolic-normative core which acts as an integrative mechanism.”⁴

Dit essay bestaat uit twee delen en is als volgt opgebouwd. Het eerste deel is vooral problematiserend van aard. In dit deel wordt uitgelegd waarom het idee van nationale identiteit, ondanks waarschuwingen van wetenschappers en adviesinstanties dat het een gevaarlijke notie betreft, almaar niet wil weggaan – en waarom dat misschien maar beter is ook. Maar dit deel laat ook zien dat, als het thema dan eindelijk serieus wordt onderzocht en besproken, de opbrengsten bijna altijd teleurstellen. In het beste geval leiden debatten over nationale identiteit tot algemeenheden en clichés, in het slechtste geval tot ruzie en bittere verwijten, waarna het onderwerp weer jarenlang taboe is. Aan het slot van dit eerste deel zal ik betogen dat veel van deze ellende voortkomt uit een verkeerd idee van wat nationale identiteit eigenlijk is. Als we onze (impliciete) definitie daarvan echter een klein beetje aanpassen, klaart de lucht plots aanmerkelijk op. Dan wordt duidelijk dat ‘de Nederlandse identiteit’ wel degelijk bestaat. Het is alleen een net wat ander beest dan we altijd dachten...

Met die verbeterde definitie kunnen we met frisse moed beginnen aan het tweede deel. Dat is minder problematiserend en meer constructief van aard, en bestaat op zijn beurt uit twee subdelen. Het eerste subdeel gaat over de vraag wat de Nederlanders nu eigenlijk met elkaar verbindt. In dit deel kijk ik vooral naar de belangrijke rol van ruimte en tijd, en de daarmee samenhangende feiten en gevoelens van verbondenheid. Hoewel het debat onder opiniemakers soms anders doet vermoeden, is voor veel mensen hun geboortegrond c.q. leefomgeving nog altijd een van de belangrijkste ankers van verbondenheid. Het tweede subdeel gaat over de vraag wie Nederlanders *willen* zijn. In dit deel pleit ik ervoor om niet te focussen op de *feitelijke* nationale identiteit, maar op de *gewenste* nationale identiteit. Dát is waar het debat over moet gaan. Ik zal bovendien betogen dat de overheid niet – zoals zij soms geneigd lijkt – moet wegduiken voor dit debat. Voor de gezondheid van de samenleving is het juist belangrijk dat het debat hierover regelmatig wordt gevoerd. De overheid mag hierin wel degelijk positie kiezen. Sterker nog, soms *moet* zij hierin zelfs positie kiezen.

In het laatste hoofdstuk worden de belangrijkste bevindingen en inzichten samengevat, en wordt toegewerkt naar een slotconclusie over ‘project Nederland’.

Tot slot

Deze publicatie is geen onderzoeksverslag of beleidsrapport, maar een – lang uitgevallen – essay. Het is bedoeld om enige orde te scheppen in het debat over ‘de nationale identiteit’, in de hoop het daarmee in rustiger en productiever vaarwater te brengen. De essayistische opzet betekent dat de tekst hier en daar enigszins opiniërend van aard is. Dat neemt echter niet weg dat alle opiniërende uitspraken zijn gebaseerd op *state-of-the-art* wetenschappelijke kennis.

Deel I: Het immer voortgaande debat over nationale identiteit

1. Waarom het onderwerp almaar niet weg gaat

Hoe zit het nou? Bestaat de Nederlandse identiteit nu wel of niet? Feit is dat het begrip de ‘Nederlandse identiteit’ steeds weer terugkeert in het maatschappelijk debat. Dat suggereert dat op zijn minst een deel van de bevolking *denkt* dat er een Nederlandse identiteit bestaat, en dat het begrip ook een bepaalde functie vervult in de sociale dynamiek. Maar welke dan? Wat zijn de sociaal-psychologische krachten waardoor het thema steeds weer oprijst?

Daarover gaat dit eerste hoofdstuk. Dit hoofdstuk lijkt enigszins op een flipperkast, waarbij de lezer heen en weer wordt geschoten tussen diverse *bodies of knowledge* die – op het eerste gezicht – weinig met elkaar te maken lijken te hebben. Het zijn echter allemaal bouwstenen die vroeg of laat van pas zullen komen.

1.1 Sociale identiteit

Ik begin met de literatuur over sociale identiteiten. Een van de bekendste en meest robuuste bevindingen uit de sociale psychologie is dat mensen een sterke neiging hebben te denken in termen van *ingroups* versus *outgroups*. Daarvoor zijn goede evolutionaire redenen. Zeker in de prehistorie konden mensen voor hun overleven niet zonder de samenwerking met anderen. De vraag is alleen wie je wel kunt vertrouwen en wie niet. Als je niemand vertrouwt, kun je het voordeel van coöperatie niet realiseren, maar iedereen vertrouwen is ook geen kansrijke overlevingsstrategie, omdat de kans dan groot is dat er misbruik van je wordt gemaakt. Een onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’ kan nu helpen, want het maakt duidelijk wie je in principe wel kunt vertrouwen en wie niet. De psycholoog Brewer definieert *ingroups* dan ook als “bounded communities of mutual trust and obligation that delimit mutual interdependence and cooperation.”¹ De ideale *ingroup* is niet te klein maar ook niet te groot, zodat wordt voldaan aan twee tegengestelde motieven: enerzijds de behoefte aan opgaan in een groter geheel, anderzijds de behoefte aan onderscheid, uniciteit en individualiteit.²

Uit talloze onderzoeken blijkt dat de eigen groep een streepje voor heeft. Mensen voelen een sterkere verbondenheid met leden van de eigen groep, en als ze waardevolle goederen moeten verdelen, zullen ze die eerder aan leden van de eigen groep geven. Voorts zijn mensen eerder geneigd tot samenwerking en zuinig omgaan met schaarse middelen als het de eigen groep betreft, werken

1 Brewer: 2008: 700.

2 Brewer 1991.

ze harder voor leden van de eigen groep, en hechten zij meer waarde aan procedurele rechtvaardigheid en eerlijkheid als het gaat om de eigen groep.³

Op grond van welke kenmerken trekken mensen de scheidslijn tussen *in-* en *outgroup*? Voor de hand liggende criteria zijn direct waarneembare kenmerken zoals geslacht, leeftijd en huidskleur. In principe kan echter elk kenmerk fungeren als grondslag voor tweedeling, ook een voorkeur voor The Beatles of The Stones. Zelfs volstrekt arbitraire criteria volstaan om de groepsdynamiek op gang te brengen. Bekend is het onderzoek naar ‘minimale groepen’. In dergelijk onderzoek worden eerst willekeurige proefpersonen op basis van een triviaal criterium verdeeld in twee groepen – bijvoorbeeld of zij, gesteld voor de keuze, de voorkeur zouden geven aan een schilderij van Klee of een schilderij van Kandinsky. Het blijkt dat wanneer zij daarna, als onderdeel van het experiment, een waardevolle hulpbron moeten verdelen, zij geneigd zijn leden van de eigen groep te bevoordelen. “The basic and highly reliable finding is that the trivial, ad hoc categorization leads to *ingroup* favouritism and discrimination against the *outgroup*,” aldus de psychologen Tajfel en Turner.⁴

Voor alle duidelijkheid: bevoordeling van de eigen groep hoeft niet altijd samen te gaan met negatieve attitudes ten aanzien van andere groepen. Zolang er genoeg ruimte en hulpbronnen zijn voor iedereen, is er geen psychologische reden waarom verschillende groepen niet vreedzaam naast elkaar zouden kunnen leven. Voor negatieve attitudes of vijandigheid ontstaat pas reden als van de andere groep een bedreiging uitgaat. Daarbij maakt de literatuur doorgaans onderscheid tussen twee typen bedreigingen:

3

Brewer 2008: 698 e.v. en Dividio en Gaertner 2010: 1090 e.v.

4

Tajfel en Turner 1979: 38. Overigens, deze bevindingen impliceren dat wat een groep bindt, niet noodzakelijkerwijs een kenmerk hoeft te zijn dat alle groepsleden met elkaar delen. Het kan ook iets zijn waarin zij verschillen van anderen. Anders gezegd, een groep kan ook negatief worden gedefinieerd, bijvoorbeeld als alle mensen die *geen* voorkeur hebben voor Kandinsky. Van welke schilders zij dan wél houden, weten we niet, en misschien is er ook niet één schilder waaraan alle leden van deze groep de voorkeur geven. Maar één ding staat vast: het is in ieder geval niet Kandinsky, en dát is wat hen verenigt. (In hoofdstuk 3 komen we ook een potentieel voorbeeld tegen van een dergelijke negatieve groepsdefinitie).

Dit lijkt misschien enkel woordspel, maar is het niet. In het sociaal-politieke domein komt het regelmatig voor dat een groep uitsluitend negatief is gedefinieerd, namelijk door een gemeenschappelijke tegenstander. Welke kenmerken de leden onderling gemeen hebben weten we niet, en misschien zijn er ook helemaal geen gedeelde kenmerken, misschien vormen zij wel een bonte verzameling van zeer verschillende subgroepen, maar één ding staat vast: ze hebben dezelfde tegenstander, en dát is wat hen verenigt. De naam waaronder dergelijke groepen door het leven gaan is vaak een ‘empty signifier’ (Laclau 2005): een naam die de groep verbindt doordat de leden zich ermee identificeren, maar die verder naar geen enkel reëel kenmerk verwijst. (Of preciezer gezegd: zij verwijst uitsluitend naar de verzameling van actoren die zich met de betekenaar identificeren).

- **Materiële bedreigingen.** Daarvan is sprake bij een (gepercipieerde) strijd om schaarse middelen, bijvoorbeeld hulpbronnen, voorzieningen of banen, of wanneer de groep daadwerkelijk in zijn bestaan wordt bedreigd.
- **Immateriële bedreigingen.** Daarvan is sprake bij een (gepercipieerde) bedreiging van de *worldview* van de groep, van zijn (systeem van) waarden, normen, overtuigingen, cultuur, et cetera.⁵

De kracht van het tweede type bedreigingen moet niet worden onderschat. Zo vonden psychologen in een survey onder Nederlandse volwassenen dat negatieve gevoelens ten aanzien van Turkse en Marokkaanse Nederlanders sterker samenhangen met een gevoel dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd dan met een gevoel dat de eigen of algemene economische vooruitzichten worden bedreigd.⁶

Eigenaarschap

Voor dit essay is het nuttig om nog een andere bedreigende factor te noemen – een waarover minder is geschreven en waarnaar minder onderzoek is gedaan, maar die hier zeker relevant is. Deze factor is voorgesteld door de psychologen Verkuyten en Martinovic en draait om de ervaring van ‘collectief eigenaarschap’.⁷ Sociale groepen kunnen gevoelens van collectief eigendom ontwikkelen ten aanzien van gedeelde objecten, zoals een bepaald leefgebied. Dat is hún leefgebied, hún collectieve huis, en dus mogen zij bepalen wie toegang heeft en hoe dat huis wordt ingericht en gebruikt. Ter rechtvaardiging van die gevoelens van eigenaarschap kunnen verschillende principes worden aangevoerd, bijvoorbeeld historische rechten (‘Wij waren hier het eerst’) of investering van arbeid en energie (‘Wij hebben dit gebied tot ontwikkeling gebracht’).

Bedreigingen kunnen nu ontstaan wanneer de *ingroup* de controle over het eigen gebied meent te verliezen doordat er langzaam maar zeker steeds meer ‘vreemdelingen’ dit collectieve huis binnendringen, vooral als die ook nog eens weigeren zich te gedragen zoals het een goede gast betaamt. Langzaam maar zeker voelt men zich ‘een vreemde in eigen land’. Deze bedreiging richt zich dus niet op de verdeling van schaarse middelen, en ook niet op de cultuur van de *ingroup*, maar op de vraag wie zich nu eigenlijk de eigenaar mag noemen van het betreffende gebied, en derhalve het recht heeft om te bepalen welke regels daar gelden.

5 De betreffende literatuur spreekt niet van materiële en immateriële, maar van realistische versus symbolische bedreigingen. Ik gebruik die termen echter niet, want de ervaring leert dat ze bij hedendaagse lezers verwarring veroorzaken. ‘Symbolische’ bedreigingen kunnen immers zeer reëel zijn, en ‘realistische’ bedreigingen kunnen alleen in de verbeelding bestaan.

6 Sniderman et al. 2004.

7 Verkuyten en Martinovic 2017.

Overigens zitten er meer kanten aan het idee van collectief eigenaarschap. Mogelijk zijn sommige lezers geneigd dit soort gevoelens vooral negatief te kwalificeren, omdat ze kunnen leiden tot uitsluiting. Ze kunnen echter ook positieve effecten hebben, namelijk een besef van verantwoordelijkheid voor het eigen bezit. In de woorden van Verkuyten en Martinovic:

“Feelings of ‘ours’ can lead to investment of time and energy in proactive behavior aimed at maintaining and improving the target of ownership. A sense of collective responsibility typically has positive intragroup consequences. It binds people together, increases commitment, stimulates collective action, defines collective responsibilities and works against social loafing.”⁸

Heel vreemd is dit natuurlijk niet. Vrijwel iedereen die ooit een eigen huis heeft gekocht, zal herkennen hoe het resulterende gevoel van eigenaarschap leidt tot een meer prudente en verstandige omgang met zijn woning dan voorheen, toen hij nog leefde in andermans huis. Er is geen reden waarom dit bij gevoelens van collectief eigenaarschap fundamenteel anders zou zijn.

De druk opvoeren

De basale neiging om te denken in termen van ‘wij versus zij’ kan scherpere vormen aannemen als de druk op een of andere wijze wordt opgevoerd. Ik noem twee factoren.

Ten eerste gevoelens van persoonlijke onzekerheid. Als mensen in onzekerheid worden gebracht over zaken die betrekking hebben op henzelf en op hun leven, hun identiteit, hun toekomst, hun wereld en hun plaats daarin, hebben zij de neiging om, als een soort van compensatie voor deze onzekerheid, zich sterker te identificeren met groepen waartoe zij zichzelf rekenen. “[G]roup identification can be extraordinarily effective at reducing self-related uncertainty,” aldus psycholoog Michael Hogg. “It provides us with a sense of who we are and what we ought to think, feel, and do.”⁹ Dit effect is sterker naarmate de groep meer ‘entativiteit’ heeft, dat wil zeggen, meer wordt gezien als een helder afgebakende, intern homogene en verbonden groep, met een gedeeld lot en gedeelde doelen. Onzekerheid kan ertoe leiden dat men groepen meer gepolariseerd gaat waarnemen, teneinde op die manier de entativiteit van de eigen groep te verhogen.¹⁰

8 Verkuyten en Martinovic 2017: 1033.

9 Hogg 2014: 22.

10 Sherman, Hogg, Maitner 2009.

Ten tweede maatschappelijke dreiging. In tijden van verhoogde maatschappelijke dreiging, bijvoorbeeld vanwege mogelijk terrorisme, zullen mensen – gemiddeld genomen – eerder een negatievere houding aannemen ten aanzien van verschil en differentie. Over hoe dat precies komt, bestaan verschillende theorieën. Uitgangspunt is dat mensen verschillen in hun basale houding ten aanzien van verschil en differentie: sommige mensen zijn sterk geneigd te denken in simpele zwart-wit tegenstellingen, en voelen een afkeer van wie afwijkt van de norm, terwijl andere mensen minder problemen hebben met verschil en differentie, en beter overweg kunnen met de sociale ambiguïteit die daarmee gepaard kan gaan. Wat gebeurt er nu bij verhoogde dreiging? Eén theorie stelt dat de predisposities van die eerste groep normaliter een slapend bestaan leiden, maar in tijden van ‘maatschappelijke stress’ worden geactiveerd, en sterker bepalend worden voor hun attitudes en gedragingen.¹¹ Een andere theorie stelt dat bij de eerste groep de weinig verdraagzame predisposities altijd al actief waren, maar in tijden van maatschappelijke stress de andere groep, die normaliter redelijk openstaat voor verschil en differentie, gaat schuiven in opvatting, en meer gaat lijken op de eerste groep.¹² Hoe dan ook, het effect is in beide gevallen hetzelfde: op geaggregeerd niveau wordt de tolerantie voor verschil en diversiteit minder.

Samenbinding door overkoepelende identiteit

Groepstegenstellingen zijn dus een *fact of life*, en naarmate de druk toeneemt, worden deze pregnanter. Het is dan ook niet vreemd dat er veel onderzoek is gedaan naar de vraag hoe een dergelijk antagonisme tegen te gaan. Voor dit essay is de strategie van *recategorisering* van belang. De gedachte achter deze strategie is dat men kan zorgen voor positievere verhoudingen tussen groepen door een gemeenschappelijke of overkoepelende identiteit te benadrukken – anders gezegd, door de aandacht te richten op wat groepen met elkaar gemeen hebben. Dat kan bijvoorbeeld door te benadrukken van welk groter geheel we allemaal lid zijn (bijvoorbeeld een bedrijf of bevolkingsgroep) of door te benadrukken welke meer abstracte zaken we met elkaar delen (bijvoorbeeld een bepaald belang of lot). Door de *outgroup* te recategoriseren als *ingroup*, kunnen positieve gevoelens die normaliter gereserveerd blijven voor de *ingroup* zich uitstrekken tot de (voormalige) *outgroup*.

Diverse studies hebben laten zien dat deze strategie inderdaad kan werken. Deze studies hadden betrekking op heel verschillende groepen en tegenstellingen, variërend van tegenstellingen tussen etnische groepen tot bijvoorbeeld tegenstellingen tussen medewerkers van banken die net waren gefuseerd.

11

Stenner 2005.

12

Hetherington en Weiler 2009.

Tegelijk blijkt deze strategie niet geheel zonder risico. Zoals eerder gezegd, hebben mensen enerzijds behoefte aan gemeenschappelijkheid en opgaan in een groter geheel, maar anderzijds aan onderscheid, uniciteit en individualiteit. Dit betekent dat het wegvlakken van bestaande groepsgrenzen ten gunste van een overkoepelende identiteit bedreigend kan zijn voor bestaande groepsidentiteiten. Mensen kunnen derhalve reageren door de bestaande groeps onderscheidingen te herstellen of te herbevestigen, met – mogelijk zelfs sterkere – negatieve gevoelens jegens de *outgroup* als gevolg. Pogingen tot inclusie kunnen dus verkeren in hun tegendeel.

Een bijzondere groep: de natie

Daarmee komen we op de kwestie van de nationale identiteit. Samenlevingen kunnen alleen bestaan en voortbestaan bij de gratie van een gevoel van verbondenheid tussen de leden van die samenleving. Het bovenstaande maakt echter duidelijk dat een dergelijk gevoel allerm minst vanzelfsprekend is, en in zekere zin zelfs tegennatuurlijk. Zo zitten mensen nu eenmaal niet in elkaar. De vraag is daarom hoe iemands gevoelens van verbondenheid en solidariteit zich kunnen uitstrekken tot miljoenen anderen die hij niet persoonlijk kent, die hij waarschijnlijk ook nooit zal ontmoeten, die zeker niet allemaal tot de eigen groep behoren, en die wellicht waarden en overtuigingen hebben waarmee hij het hartgrondig oneens is. Het antwoord: door een vorm van recategorisering waarin de nadruk wordt gelegd op de groep waarvan alle leden van die samenleving deel uitmaken, te weten ‘de natie’. Het lidmaatschap van de natie is wat wij allen, ondanks onze vele verschillen, met elkaar gemeen hebben.

De volgende vraag is dan natuurlijk: wat is een natie? Anders dan bij groepen als bloedverwanten, dorpsgenoten of Beatles-fans, worden naties niet primair gedefinieerd en bijeengehouden door een objectief kenmerk, maar door een subjectief kenmerk. In een vaak aangehaalde omschrijving van de historicus Renan kan een natie beschreven worden als:

“A large-scale solidarity, constituted by the feeling of the sacrifices that one has made in the past and of those that one is prepared to make in the future. It presupposes a past; it is summarized, however, in the present by a tangible fact, namely, consent, the clearly expressed desire to continue a common life. A nation’s existence is, if you will pardon the metaphor, a daily plebiscite.”¹³

Een natie is volgens Renan dus – in eerste en laatste instantie – een sociale constructie, een groep van mensen die zichzelf (wensen te) waarnemen en ervaren als lotsverbonden. Het is een *self-defining* en *self-distinguishing group*.¹⁴

Er zijn echter twee problemen met deze opvatting. Het kan best kloppen dat de natie uiteindelijk slechts een sociale constructie is, maar waar komt die dan vandaan? Waarom juist *deze* constructie, en niet een van de talloze andere die mogelijk waren geweest? Blijkbaar is er toch ‘iets’ – een bepaald objectief kenmerk – waarvan deze leden meenden dat het hen tot een groep maakte. Maar wat dan? In de literatuur worden diverse potentiële kandidaten genoemd, bijvoorbeeld een gedeeld grondgebied, een gedeelde taal of een gedeelde etniciteit of cultuur. Er is er echter één aspect dat in *alle* definities van de natie terugkeert, namelijk een gedeelde geschiedenis. Een natiegevoel kon volgens John Stuart Mill diverse oorzaken hebben, “[b]ut the strongest of all is identity of political antecedents: the possession of a national history, and consequent community of recollections; collective pride and humiliation, pleasure and regret, connected with the same incidents in the past.”¹⁵ In de definitie van Renan wordt daar nog het temporele spiegelbeeld aan toegevoegd, namelijk de wens tot een gezamenlijke toekomst. Kortom, de natie wordt bijeengehouden door een gedeeld verleden en een gedeelde toekomst.

Dat leidt echter tot een tweede probleem. Is deze conceptie van de natie wel ‘dik’ genoeg voor daadwerkelijke gevoelens van verbondenheid? Het kan best kloppen dat de natie uiteindelijk niet geworteld is in objectieve kenmerken, maar slechts een sociale constructie is, geworteld in een verhaal over continuïteit tussen verleden, heden en toekomst. Maar gaat een dergelijke ‘dunne’ conceptie van de natie ook werken? Het is goed denkbaar dat de brede gevoelens van solidariteit waarover Renan spreekt alleen maar kunnen gedijen als men gelooft dat een natie juist *niet* een sociale constructie is, maar een logische weerslag van de natuurlijke orde, het resultaat van objectieve en gedeelde kenmerken in het hier en nu, zoals een gedeeld grondgebied, een gedeelde cultuur of een gedeelde manier van leven. Wie zou er nu bereid zijn ziel en zaligheid te geven voor iets dat *au fond* slechts een product van de verbeelding is?

14 Walker Connor, aangehaald in SCP 2019: 33. Dit sluit aan bij de hedendaagse opvatting van Benedict Anderson van de natie als een ‘imagined community’, een gemeenschap die ontstaat en blijft voortbestaan doordat mensen zich deze als zodanig voorstellen.

Is hiermee beweerd dat de natie *uitsluitend* in de verbeelding bestaat? Gaat dat niet wat ver? Een natie sedimenteert en manifesteert zich toch zeker in allerlei instituties, wetten en regels? En daarmee is zij toch alleszins reëel? Ja en nee. Het is correct dat naties vaak materialiseren in dit soort reële fenomenen, maar in de politieke theorie is het gebruikelijk deze aan te duiden met het begrip ‘staat’. En er bestaan ook wel degelijk naties zonder staat. In dat verband worden de Koerden wel als voorbeeld genoemd.

15 Mill 2001: 1861: 143.

De wetenschapper die komt uitleggen dat de onderlinge verbondenheid die mensen voelen, niet voortvloeit uit enige reële gelijkenis of lotsverbondenheid, maar slechts het resultaat is van een sociaal-historische configuratie die evengoed anders had kunnen zijn, heeft feitelijk gezien misschien wel gelijk, maar zijn boodschap is tevens een vorm van ‘onttovering’ die de maatschappelijke solidariteit vermoedelijk niet ten goede komt.¹⁶

Een geluk bij een ongeluk is dan weer dat, zoals hieronder zal blijken, mensen niet van nature geneigd zijn tot een dergelijke sociaal-constructivistische blik op de zaken.

1.2 Psychologisch essentialisme

Het denken in groepen gaat – bijna per definitie – gepaard met stereotypering. Te denken valt aan de overtuigingen dat vrouwen geneigd zijn tot zorgen, dikke mensen vaak gezellig zijn, zwarte mensen goed in sport, Engelsen gevoel voor humor hebben en Duitsers juist niet. Als het om Nederlanders gaat, is het stereotype beeld dat wij tolerant en ruimdenkend zijn, maar ook nogal bot. De meeste mensen realiseren zich wel dat dit soort beelden karikaturen zijn, en dat lang niet iedereen aan het vooroordeel voldoet. Toch hebben zij vaak het gevoel dat deze beelden ook niet helemaal onzinnig zijn. Er zit toch een ‘kern van waarheid’ in ...

Daarmee komen we op een mentaal fenomeen dat voor dit essay van groot belang is, namelijk dat van ‘psychologisch essentialisme’. Hieronder ga ik dieper in op dit mentale fenomeen. Vergeleken met de literatuur over wij-zij denken en sociale c.q. nationale identiteit is de literatuur over psychologisch essentialisme minder bekend. Het verband met de centrale thema’s van dit essay zal echter snel duidelijk worden.

16 Er is de laatste jaren het nodige onderzoek gedaan naar de vraag in hoeverre het besef c.q. beeld van nationale identiteit kan bijdragen aan sociale cohesie en vertrouwen. In de literatuur staat dit bekend als het ‘national identity argument’. “[I]n broad outline it holds that national identity provides the ‘cement’ or ‘glue’ that holds modern, culturally diverse, societies together and allows them to function effectively.” (Miller en Ali 2014: 237/8). De vraag is echter of het inderdaad zo werkt. In een review concluderen Miller en Ali dat “[a]lthough a large body of evidence has been gathered as part of an attempt to test different versions of the national identity argument, the findings are inconclusive and often seemingly contradictory.” (2014: 238). Enkele studies suggereren dat het verschil kan uitmaken welke inhoud van de nationale identiteit wordt benadrukt. Als het accent ligt op etnisch-culturele aspecten, zal dat wellicht eerder leiden tot exclusie van migranten dan als het accent ligt op civieke kenmerken. Zo vonden Smeekes en collega’s dat “a representation of historical religious tolerance is associated with a more positive attitude toward Muslim immigrants, especially among individuals who find their national identity important.” (Smeekes et al. 2012: 1410; zie ook Breidahl, Holthug et al. 2018).

Het vakje dat nog leeg is...

Essentialisme is een begrip dat verschillende betekenissen kan hebben, afhankelijk van het vakgebied en de context waarin het wordt gebruikt. In de klassiek-filosofische betekenis is het de opvatting dat dingen een bepaalde kern of essentie hebben die hun identiteit bepaalt, die maakt dat zij behoren tot de ene categorie en niet tot de andere. Het gaat om een objectieve en ware essentie die zich doorgaans niet zomaar kenbaar maakt, maar als we de dingen maar goed genoeg waarnemen en onderzoeken, kunnen we wellicht het geheim van hun essentie toch onttrafelen. Deze klassieke opvatting van essentialisme is echter problematisch. Het punt is namelijk dat we de dingen nooit los kunnen zien van hoe we ze beschrijven, en afhankelijk van hoe we een object beschrijven – als een stuk steen, een moordwapen, een asbak of een *presse papier* – kan zijn essentie verschillen. Precies daardoor wordt het hele idee van een essentie fundamenteel onderuitgehaald.

Interessanter en relevanter is hier wat wordt aangeduid als psychologisch essentialisme. Dat is in de woorden van de psychologen Medin en Ortony “not the view that things *have* essences, but rather the view that people’s *representations* of things might reflect such a belief (erroneous as it may be).”¹⁷ Het gaat dus niet om de wijze waarop de werkelijkheid *echt* in elkaar zit, maar om de wijze waarop mensen *kijken* naar die werkelijkheid, hoe ze die interpreteren en ordenen in categorieën. En die wijze getuigt – zo is de stelling – van het *geloof* dat de dingen een stabiele kern of essentie hebben die hun identiteit bepaalt. Anders gezegd, psychologisch essentialisme verwijst naar de *neiging* van mensen om essenties toe te kennen aan de fenomenen in de werkelijkheid.¹⁸

Kenmerkend voor dit soort veronderstelde essenties is dat deze niet rechtstreeks waarneembaar zijn. Hun bestaan wordt weliswaar gesuggereerd door waarneembare kenmerken aan de oppervlakte die doen vermoeden dat er op een dieper niveau een essentie ligt die deze waarneembare kenmerken bepaalt, maar wat die essentie dan precies is, blijft doorgaans onduidelijk, om niet te zeggen

17 Medin en Ortony 1989: 183.

18 Het meeste onderzoek naar psychologisch essentialisme is gedaan bij (jonge) kinderen. Een voordeel van deze onderzoeksgroep is dat zij nog niet of nauwelijks in aanraking zijn gekomen met de formele kennis die vanaf de basisschool wordt aangeboden. Hun neiging tot essentialistisch denken kan dus moeilijk verklaard worden uit de eventuele overdracht van geëssencialiseerde kennis via onderwijs. Er is wat minder onderzoek gedaan naar essentialistisch denken over volwassenen, maar wat er aan onderzoek is beschikbaar is, laat zien dat ook volwassenen geneigd zijn tot essentialistisch denken, zij het mogelijk wat minder sterk dan kinderen. Gelman schat het in 2003, alles afwegende, als volgt in: “I would suggest that adults remain susceptible to less obvious but still potent essentialist assumptions. In other words, essentialism is not strictly a childhood construction. It is a framework for organizing our knowledge of the world, a framework that persists throughout life.” (2003: 295). Studies waarin kinderen en volwassenen met elkaar worden vergeleken op indicatoren van essentialistisch denken, vinden tussen beide groepen ook geen wezenlijke verschillen (zie bijvoorbeeld Davoodi, Soley et al. 2020).

mysterieus. Volgens Medin en Ortony moeten we essenties dan ook beschouwen als *placeholder notions*. In iemands mentale representatie van een categorie is als het ware een vakje gereserveerd waarin de essentie van de betreffende categorie kan worden opgeslagen, maar het is vooralsnog onduidelijk wat de concrete inhoud van dat vakje is. In sommige gevallen wordt in de loop van de tijd dat vakje opgevuld. Op een zeker moment leren mensen bijvoorbeeld dat de essentie van water bestaat uit de verbinding van twee waterstofatomen en een zuurstofatoom, en daarmee lijkt de kous af. Maar in andere gevallen liggen de zaken minder duidelijk. Wat is bijvoorbeeld de essentie van vogels? Dat ze kunnen vliegen? Maar hoe zit het dan met struisvogels? En wie of wat is Pino? En wat is de essentie van sociale categorieën, zoals Rotterdammers? Dat ze in die stad wonen? Maar hoe zit het dan met iemand die zijn leven lang in Rotterdam heeft gewoond maar op zijn oude dag naar Amsterdam verhuist? Is die geen Rotterdammer meer? Kortom, in veel gevallen bevat het vakje ‘essentie’ geen kant-en-klaar antwoord maar is het leeg, of bevat het een weinig uitgewerkte prototheorie over wat deze essentie zou zijn, of bevat het de mededeling dat de geleerden nog druk doende zijn die essentie te achterhalen... Hier wordt het verband met ‘de Nederlandse identiteit’ ook duidelijk. Hier is eveneens sprake van een *placeholder notion* die wacht op nadere invulling.

Maar waarom?

De grote vraag is natuurlijk: *wat verklaart psychologisch essentialisme?* Waarom hebben mensen de neiging om te zoeken naar diepere essenties achter de waarneembare werkelijkheid? In academische kringen heeft essentialisme een slechte naam. De *communis opinio* is dat, zeker als het gaat om wat complexere fenomenen zoals sociale groepen, essenties niet bestaan. Het denken in termen van essenties leidt tot een versimpelde en vertekende waarneming van de – altijd meer genuanceerde en meerduidige – werkelijkheid, en is derhalve een dubieuze vorm van reductionisme. Dat leidt tot een tweede grote vraag: *kunnen we ook zonder?* Kunnen we deze twijfelachtige denkwijze zonder al te veel moeite en problemen afleren? Of zit deze – letterlijk dan wel figuurlijk – in onze genen?

Het antwoord op deze vragen staat nog open. Over één ding laat het onderzoek echter geen misverstand bestaan: de neiging tot psychologisch essentialisme zit er al vroeg in. Zij ontwikkelt zich reeds in de eerste levensjaren, nog voordat kinderen naar school gaan, en komt ook spontaan tot ontwikkeling, zonder dat ouders daarin een actieve rol in spelen. Dat doet vermoeden dat het toch meer is dan alleen een kwestie van sociale leerprocessen. Wellicht heeft psychologisch essentialisme een bepaalde functie die in de evolutie van de mens adaptief voordeel bood, en waardoor deze denkwijze in de genen verankerd is geraakt.

Maar wat is dan dat evolutionaire voordeel? Hier wordt het verhaal speculatief. Eén mogelijk antwoord komt van de antropoloog Barrett. Volgens hem ligt de

belangrijkste adaptieve functie in de mogelijkheden die essentialistisch denken biedt voor controle over de wereld door middel van inductieve inferentie. Dat wil zeggen, redeneren van het bekende naar het onbekende.¹⁹ Het postuleren van essenties helpt om, zonder dat men weet hoe de werkelijkheid precies in elkaar zit, betere voorspellingen te doen over kenmerken en gedragingen van objecten in die werkelijkheid. Deze denkwijze “allows one to exploit the causal structure of the world without necessarily knowing anything about the causes themselves.”²⁰ Het is daarmee een denkwijze die valt onder de categorie der heuristieken: denk- en beslisregels die niet uitgaan van een zo accuraat mogelijke representatie van de objectieve werkelijkheid, en die ook niet pretenderen altijd te leiden tot de optie die objectief gezien de beste is, maar desondanks goed genoeg zijn voor praktisch gebruik, omdat ze doorgaans bevredigende resultaten opleveren. Vraag niet hoe het kan maar profiteer ervan.

Een enigszins vergelijkbaar antwoord komt van de psycholoog Susan Gelman. Zij plaatst haar verklaring echter niet binnen de evolutietheorie maar binnen de ontwikkeling van het jonge kind. Bij opgroeien hoort de ontwikkeling van diverse cognitieve capaciteiten, zoals het identificeren van gelijkenissen en verschillen, verklaren van wat er is gebeurd en voorspellen van wat er gaat gebeuren. Volgens Gelman ontstaat de neiging tot essentialistisch denken als een *bijproduct* van de ontwikkeling van deze cognitieve capaciteiten. Essentialiseren maakt het namelijk makkelijker om gelijkenissen en verschillen te identificeren, om gebeurtenissen te verklaren, enzovoort. Dit zijn op zichzelf zeer nuttige capaciteiten met adaptief potentieel. Helaas is er wel een prijs, want het bijproduct dat ontstaat bij hun ontwikkeling heeft soms ook minder positieve effecten:

“[E]ssentialism also carries with it serious costs. Most troubling, it encourages and justifies stereotyping of social categories (including race, gender, and sexual orientation . . .) It perpetuates the assumption that artificial distinctions (such as caste or class) are natural, inevitable, and fixed.”²¹

19 Of preciezer: het maken van gevolgtrekkingen over de werkelijkheid die verder strekken dan alleen de empirische data die aan de betreffende gevolgtrekkingen ten grondslag liggen.

20 Barrett 2001: 7.

21 Gelman 2003: 296. Overigens, een bijzonder interessante observatie van Gelman is wat men zou kunnen betitelen als het productieve potentieel van psychologisch essentialisme. Kenmerkend voor essentialisme is dat elke categorie niet één maar twee lagen kent: enerzijds het oppervlakteniveau van de waarneembare kenmerken, en anderzijds het diepteniveau van de verscholen maar constitutieve essentie. Juist in het feit dat er twee lagen zijn die niet volledig samenvallen, ligt een motor voor *conceptual growth*. Juist de spanning tussen beide lagen zet aan tot zoeken naar nieuwe informatie, tot creatieve pogingen om de fricties weg te nemen, tot het maken van nieuwe vergelijkingen, enzovoort. De diepgewortelde neiging tot essentialisme introduceert dus een zekere intellectuele spanning, die op zijn beurt weer kan leiden tot een verfijnder begrip van de werkelijkheid. (Overigens, deze dynamiek zou wetenschappers zeer bekend moeten voorkomen, gezien hun pogingen om met zo eenvoudig mogelijke modellen zoveel mogelijk empirische fenomenen te verklaren en voorspellen.)

Omgevingsfactoren

De neiging tot essentialisme zit er dus al vroeg in. Er zijn echter diverse omgevingsfactoren die beïnvloeden in hoeverre die neiging ook werkelijk tot uiting komt, en naar welke domeinen deze zich zal uitstrekken. Het feit dat mensen geneigd zijn om reeds als kind essenties toe te kennen aan bijvoorbeeld diersoorten, betekent niet automatisch dat zij met eenzelfde natuurlijkheid en vanzelfsprekend ook essenties zullen toekennen aan bijvoorbeeld sociale groepen. De psycholoog Haslam noemt drie (clusters van) factoren die hier relevant kunnen zijn.²²

Een eerste factor is taalgebruik. Sommige ouders spreken vaker in essentialiserende taal dan anderen. Experimenten met jongere kinderen laten bijvoorbeeld zien dat het verschil maakt of een sociale groep wordt voorgesteld als ‘worteleters’ (essentialiserend) of als ‘mensen die wortels eten wanneer ze maar kunnen’ (niet-essentialiserend).²³ Ook generieke uitspraken als ‘jongens houden van wilde spelletjes’ kunnen essentialisme voeden.

Een tweede factor is het maatschappelijke aanbod van verklaringen waarom mensen zijn zoals ze zijn. Dat aanbod bevat doorgaans ook verklaringen met een essentialistisch karakter. In het verleden waren verwijzingen naar ‘ras’ niet ongebruikelijk, tegenwoordig wordt eerder verwezen naar cultuur en religie (zoals ‘de joods-christelijke cultuur’ versus ‘de islamitische cultuur’), of naar een bepaalde psychologische of genetische gedetermineerdheid. (De iets oudere lezers zullen zich wellicht nog de enorme populariteit herinneren van het boek ‘Mannen komen van Mars, vrouwen komen van Venus’.)

Een derde factor zijn maatschappelijke structuren en instituties. Die kunnen impliciet of expliciet een essentialistische boodschap communiceren. Een samenleving waarin etnische groepen sterk gesegregeerd wonen en leven, met niet of nauwelijks sociale contacten en huwelijken over de groepsgrenzen heen, creëert een ander beeld dan een samenleving waarin groepen door elkaar wonen en leven. Een van de kritieken op het multiculturele discours en de daaruit voortvloeiende instituties is dan ook dat zij voeding zouden geven aan essentialistische denkbeelden, vanwege hun vooronderstelling van duidelijk onderscheiden groepen op basis van oorsprong, etniciteit of religie.²⁴

22 Haslam 2017.

23 Gelman 2003.

24 Essentialistische verklaringen kunnen ook aantrekkelijk zijn omdat ze zowel simpel zijn – dat wil zeggen, weinig cognitieve investering vereisen – als een zeker comfort bieden, doordat ze de huidige maatschappelijke orde legitimeren. Want waarom zijn bepaalde mensen arm en anderen rijk? Waarom zitten mannen vaker op machtsposities dan vrouwen? Waarom komen bepaalde etnische groepen bovengemiddeld in aanraking met justitie? Het is een stuk eenvoudiger om dat te verklaren

1.3 Conclusie

Tijd om de balans op te maken. Waarom gaat de discussie over nationale identiteit almaar niet weg? Omdat er sprake is van een reële psychologische en sociale dynamiek die – direct of indirect – het onderwerp steeds weer op de agenda plaatst.

Ten eerste is er de noodzaak om tegenwicht te bieden aan de middelpuntvliedende kracht van het wij-zij denken. Samenlevingen kunnen alleen bestaan en voortbestaan bij de gratie van een gevoel van verbondenheid tussen hun leden. De psychologie maakt echter duidelijk dat een dergelijk gevoel niet vanzelfsprekend is, en in zekere zin zelfs tegennatuurlijk. Deze middelpuntvliedende kracht kan bovendien sterker worden als de druk op de samenleving toeneemt: onzekerheid en dreiging kunnen ertoe leiden dat men zich (nog) sterker identificeert met de eigen groep en een (nog) negatievere houding aanneemt ten aanzien van andere groepen. Om de boel bijeen te houden, is derhalve een middelpuntzoekende kracht nodig. Deze kan worden gecreëerd door de nadruk te leggen op de overkoepelende groep waarvan alle leden van die samenleving deel uitmaken, te weten ‘de natie’. Vanwege het tegennatuurlijke karakter van die overkoepelende groep is echter een voortdurende herbevestiging van de natie noodzakelijk. Mede daardoor komt steeds weer de vraag op naar de nationale identiteit: wat is het nu eigenlijk dat de Nederlandse burgers bindt?

Ten tweede is er de neiging tot essentialistisch denken. Mensen hebben de min of meer aangeboren neiging om essenties te veronderstellen achter de fenomenen in de werkelijkheid. Alles wijst erop dat dit psychologisch essentialisme zich ook uitstrekt tot sociale groepen. Daar kan deze neiging leiden tot een zekere naturalisering en fixering van ‘wij versus zij’ tegenstellingen, bijvoorbeeld de overtuiging dat oorspronkelijke Nederlanders en moslimmigranten wezenlijk andere groepen zijn die ‘van nature’ niet samengaan. Wie desondanks toch probeert deze groepen te mengen, probeert – in deze

uit bepaalde inherente kenmerken – de armen zijn nu eenmaal lui, mannen hebben nu eenmaal van nature meer leiderschapcapaciteiten, bepaalde etnische groepen komen nu eenmaal uit een tot criminaliteit geneigde cultuur – dan uit contingente kenmerken van hun omgeving, zoals historisch zo gegroeide machtsstructuren en mechanismen. Bovendien, door het voor te stellen als een reflectie van de natuurlijke orde der dingen, is men ontslagen van eventuele schuldgevoelens over deze ongelijkheden.

Dit raakt aan wat in de psychologie bekendstaat als *system justification theory*. Deze theorie stelt dat mensen geneigd zijn de huidige socio-politieke orde te beschouwen “good, fair, natural, desirable, and even inevitable” (Jost et al. 2004: 887). Volgens Cimpian en Salomon (2014) is deze theorie nauw verwant aan psychologisch essentialisme, omdat beide een resultaat zijn van wat zij de “inherence heuristic” noemen: “an implicit cognitive process that often leads people to explain observed patterns in terms of the inherent features of their constituents.” (2014: 479) Anders gezegd, “people often understand regularities in their environments as inevitable reflections of the true nature of the world rather than end points of event chains whose outcomes could have been different.” (2014: 462).

visie – het onmogelijke, of voert op zijn minst een *uphill battle*. Tegelijk kan deze essentialistische neiging zich vertalen in de sterke intuïtie dat, ook al is die dan misschien niet direct waarneembaar, er wel degelijk zoiets bestaat als ‘de Nederlandse identiteit’. Psychologisch gezien is deze identiteit een *placeholder essence*. Op het moment dat enkele eeuwen geleden de Nederlandse natie ten tonele verscheen, en mensen gingen spreken over ‘de Nederlanders’, werd daarmee impliciet een Nederlandse essentie gepostuleerd, en werd in onze geesten een vakje gecreëerd waarin de essentie van deze nieuwe categorie kon worden opgeslagen. Helaas, vandaag de dag is het nog steeds niet duidelijk waarmee dat vakje nu eigenlijk moet worden ingevuld. Misschien lastig, maar het is niet anders. Het domweg ontkennen van een dergelijke essentie is in ieder geval een vorm van inroeien tegen de cognitieve stroom.

Concluderend: er lijkt sprake van zowel een *push* als een *pull* richting het veronderstellen van een nationale identiteit. Mensen zijn geneigd te denken in termen van essenties, en we lijken een dergelijke essentie ook nodig te hebben om de natie bijeen te houden.

Canada kiest rendiermos tot nationaal korstmoss

Cladonia stellaris

Elk land heeft een nationale vlag, veel landen hebben een nationaal gerecht, en er zijn zelfs enkele tientallen landen die een nationale boom hebben aangewezen. Maar er is maar één land dat een nationaal korstmoss heeft. Canadezen verkozen deze week de *Cladonia stellaris* – in het Nederlands bekend als rendiermos – tot het korstmoss dat de essentie van hun land het beste uitdrukt.

Korstmossen zijn eigenlijk een heel vreemd organisme, dat niet goed in de bestaande ecologische hokjes past. Ze zijn een soort symbiose tussen schimmels en algen, die los van elkaar niet kunnen overleven, maar zich samen kunnen uitstrekken over grote oppervlakten.

2. Wat is de Nederlandse identiteit?

Met tussenpozen komt het idee van een nationale volksaard of identiteit dus weer op: *wie zijn wij?* Verschillende actoren blijken heel verschillend om te gaan met deze vraag. Dit hoofdstuk beschrijft eerst de tegengestelde opvattingen hierover van wetenschap en adviesraden enerzijds, en een groot deel der ‘gewone burgers’ anderzijds. Daarna verken ik de vraag of er een middenweg of synthese tussen beide opvattingen mogelijk is.

2.1 Wetenschap en adviesraden: de nationale identiteit bestaat niet!

In de afgelopen eeuwen hebben diverse waarnemers – vaak bezoekers uit het buitenland – geprobeerd de Nederlandse identiteit in woorden te vatten. Ook vandaag de dag is het een geliefd onderwerp van gesprek. Zo zouden Nederlanders over het algemeen tolerant en ruimdenkend zijn (of in een minder gunstige interpretatie: onverschillig) maar ook nogal bot en direct (of in een gunstiger interpretatie: open en eerlijk). Vaak worden ook de Hollandse koopmansgeest en het wijzende vingertje genoemd, en daarnaast zijn we toch vooral een volk van ‘doe maar gewoon’ (behalve als het gaat om nationale sportprestaties...).

Vanuit de wetenschap vinden dit soort karakteriseringën echter nauwelijks weerklank. Veel wetenschappers ontkennen het bestaan van een nationale volksaard of identiteit, althans wanneer die wordt begrepen als een essentie die kenmerkend zou zijn voor alle leden van de natie. Immers, onder de huidige 17 miljoen inwoners van Nederland zijn er altijd wel mensen die juist intolerant en bekrompen zijn, of die juist uitblinken in tact en diplomatie, of die juist geen enkel commercieel instinct hebben. Maar zolang ze beschikken over een Nederlands paspoort horen ze gewoon erbij. De politiek wetenschapper David Miller spreekt dan ook van een mythe:

“Dispassionate research is likely to reveal considerable discontinuity, both in the character of the people who have occupied a given territory, and in their customs and practices. It is also likely to reveal that many things now regarded as primordial features of the nation in question are in fact artificial inventions – indeed, very often deliberate inventions made to serve a political purpose. It appears, therefore, that national identities cannot survive critical reflection. If one applies to them normal canons of rationality, they are revealed to be fraudulent”.¹

Als tegenwerping op dit soort sceptische analyses wordt soms een beroep gedaan op het gezonde verstand en bijvoorbeeld aangevoerd dat je in het buitenland ‘de Nederlanders er zo uithaalt’. Dat toont toch zeker aan dat er wel degelijk zoiets bestaat als een Nederlandse identiteit?² Deze redenering kan echter evenmin de *normal canons of rationality* doorstaan. De Nederlanders die je in het buitenland ‘er zo uithaalt’ zijn waarschijnlijk degenen die voldoen aan het stereotype beeld van de Nederlander, en niet de Nederlanders met een donkere huidskleur of een (anderszins) niet-westers uiterlijk. De redenering zou alleen kloppen indien alle voorbijgangers die deze waarnemer *niet* aanwijst als Nederlander, ook daadwerkelijk geen Nederlands staatsburger zouden zijn.³

Adviesraden en kennisinstellingen

Ook in de rapporten die Haagse adviesraden en kennisinstellingen hebben geschreven over het onderwerp klinken de nodige reserves. Wat is die nationale identiteit nu precies? De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) wil in een advies uit 1999 geen inhoudelijke invulling geven aan het begrip.

“Het is niet de bedoeling met dit advies deel te nemen aan het debat over de verschillende volkskaraktertrekken van Nederland. De nadruk ligt hier op het besef van nationale identiteit en de consequenties daarvan, maar de Raad laat zich niet uit over de concrete invulling van een Nederlandse identiteit. De Raad vat nationale identiteit op als het besef dat men deel uitmaakt van een volk of nationale samenleving en dat deze gemeenschap specifieke kenmerken bezit, waarin zij verschilt van andere volkeren of nationale samenlevingen. Die kenmerken zelf zijn in dit advies van ondergeschikt belang.”⁴

In een advies van de WRR uit 2007 klinkt een vergelijkbare afhoudende toon. Deze raad zet liever in op processen van identificatie in plaats van identiteit.

“Het inzetten van nationale identiteit als beleidsinstrument om binding en samenhang in de Nederlandse gemeenschap te versterken is naar het oordeel van de raad een te beperkte en te eenzijdige strategie. Te beperkt omdat deze strategie het meervoudige karakter van identiteiten en van Nederland zelf miskent, te eenzijdig omdat het sterk gericht is op het verleden en te weinig op de toekomst en mede daardoor meer als uitsluitings- dan als insluitingsmechanisme functioneert.”⁵

2 Zie bijvoorbeeld <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/02/28/nederlanders-pik-je-er-zo-uit-a1594033>.

3 Voor een uitleg van deze redeneerfout: zoek op het internet naar “Wason selection task”.

4 RMO 1999: 8.

5 WRR 2007: 196.

In zijn recente onderzoek ‘Denkend aan Nederland’ onthoudt het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) zich eveneens van inhoudelijke uitspraken. Het bureau laat liever de Nederlanders zelf aan het woord.

“Het streven is uitdrukkelijk niet om in dit rapport voor eens en voor altijd uit te maken wat ‘de’ Nederlandse identiteit is. Ook is de ambitie niet om politieke stellingnamen met betrekking tot het onderwerp te evalueren, laat staan als scheidsrechter tussen ideologieën op te treden. Wat wel wordt beoogd, is een overzicht te geven van hoe Nederlanders momenteel tegen een Nederlandse identiteit aankijken.[. . .] Hiermee hopen we enige duidelijkheid te scheppen in het debat, en een realistisch denkkader te leveren waarmee een dialoog rondom het thema nationale identiteit op gang geholpen kan worden.”⁶

De drie organisaties zijn dus eensgezind in hun weigering om concrete uitspraken te doen over wat de Nederlandse identiteit zou inhouden. Wat hierbij nadrukkelijk een rol speelt, is het risico van uitsluiting. De RMO schrijft dat “een besef van nationale identiteit [niet moet] verworden tot extreem nationalisme. Het besef mag niet het exclusieve bezit van autochtone ingezetenen zijn, dat zich tegen etnische minderheden keert of deze uitsluit.”⁷ Dezelfde waarschuwing geeft de WRR. Een te sterke nadruk op (te) hoge eisen voor de inclusie van groepen, kan “resulteren in een sociale of zelfs juridische uitsluiting van groepen die feitelijk en in praktische zin al onderdeel uitmaken van de Nederlandse samenleving.”⁸ Het verhaal over ‘de’ Nederlandse identiteit “bevestigt en versterkt een ongewenst en te simplistisch onderscheid tussen gevestigden en buitenstaanders, tussen autochtonen en allochtonen.”⁹

6 SCP 2019: Aanleiding: 6.
7 RMO 1999: 10.
8 WRR 2007: 36.
9 WRR 2007: 17.

Inburgering

Hoewel de politiek en haar adviseurs doorgaans de boot afhouden als het gaat om de vraag wat de Nederlandse identiteit concreet inhoudt, kan men toch enige indicatie van het nationale zelfbeeld verkrijgen door te kijken naar wat van nieuwkomers wordt verwacht. Dat is vastgesteld in de eindtermen van het inburgeringsexamen, onderdeel Kennis van de Nederlandse Samenleving. Die eindtermen bevatten deels allerlei praktische kennis, bijvoorbeeld over de relevante instanties en procedures met betrekking tot onderwijs, werk en huisvesting. Ze bevatten echter ook meer normatief geladen elementen die te maken hebben met de Nederlandse democratie en manieren van doen. Zo wordt van de aspirant-Nederlander onder meer het volgende verlangd:

- De inburgeraar weet wat ‘vrijheid van meningsuiting’ inhoudt, respecteert personen met een andere mening, kan de eigen mening geven, maar legt deze niet op aan anderen. Hij weet wat ‘vrijheid van godsdienst’ en ‘gelijke behandeling/ discriminatieverbod’ inhouden, respecteert personen met een andere godsdienst, en weet dat iedereen in gelijke gevallen gelijk behandeld moet worden, ongeacht godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of wat dan ook.
- De inburgeraar weet dat de verhouding tussen man en vrouw, ook in huiselijke kring, gelijkwaardig is, realiseert zich dat mannen en vrouwen in Nederland gelijkwaardig worden behandeld en gaat hier respectvol mee om. Ook weet hij dat openlijke homo-seksualiteit niet verboden is, en dat bepaald kleedgedrag van sommige mannen/vrouwen niet mag worden opgevat als onkuis of uitnodigend.
- Hij of zij weet wat ‘kiesrecht/democratie’ inhoudt en wat het belang van stemmen is. Hij kan inhoud en belang van actief en passief kiesrecht noemen, situaties toelichten waarin een stem kan worden uitgebracht (verkiezingen voor gemeenten, provincies, Tweede Kamer, Europa, waterschap, referenda), uitleggen wanneer en aan welke verkiezingen een niet-genaturaliseerde inwoner mag deelnemen, en uitleg geven over de belangrijkste Nederlandse politieke partijen.
- De inburgeraar weet dat omgangsvormen, waarden en normen kunnen verschillen per cultuur, regio en sociale klasse, stelt zich op de hoogte van onuitgesproken omgangsregels (door observeren, adviesvragen, vragen om bevestiging of correctie, enzovoort), en gaat op een respectvolle manier om met overeenkomsten en verschillen. Hij weet dat Nederlanders zich zeer direct kunnen uiten,

zonder daarmee kwetsend of onbeleefd te willen zijn, vat direct geuite feedback en kritiek niet persoonlijk op, en reageert adequaat op rechtstreeks uitgesproken meningen en directe vraagvormen.

Deze eindtermen lijken niet zozeer een reëel portret van hoe Nederlanders *feitelijk* zijn, maar een ideaalbeeld van hoe Nederlanders *zouden moeten* zijn. Als deze eindtermen strikt worden gevolgd, zou ook menig autochtone Nederlander zakken voor het examen.

2.2 (Nogal wat) burgers: de nationale identiteit bestaat wel!

De vraag is of met deze ontwikkende manoeuvres kan worden volstaan. Zoals in de vorige paragraaf betoogd, blijft het thema almaar terugkeren – wat toch de suggestie wekt dat er meer aan de hand is dan enkel een intellectueel misverstand. In het collectieve geheugen gegrift staat de uitspraak van prinses Máxima dat zij ‘de’ Nederlander nog niet had ontmoet. Zoals bekend gaf deze uitspraak aanleiding tot de nodige ophef. Ik zal deze kwestie hier niet weer oprakelen, maar in plaats daarvan me richten op het meer recente onderzoek van het SCP naar de perceptie van de nationale identiteit, dat werd gepubliceerd in 2019.

In dat SCP-onderzoek werd aan 5000 Nederlanders rechtstreeks en letterlijk gevraagd: Bestaat er volgens u een Nederlandse identiteit? Hierop antwoordde 42 procent dat er inderdaad een Nederlandse identiteit bestaat, en 41 procent dat die in sommige opzichten wel en in andere niet bestaat. Slechts een minderheid van 6 procent antwoordde ontkennend, terwijl 11 procent het niet wist. Kortom, zo concludeert het SCP, een “groot deel van de Nederlanders geeft aan dat er een Nederlandse identiteit bestaat.”¹⁰

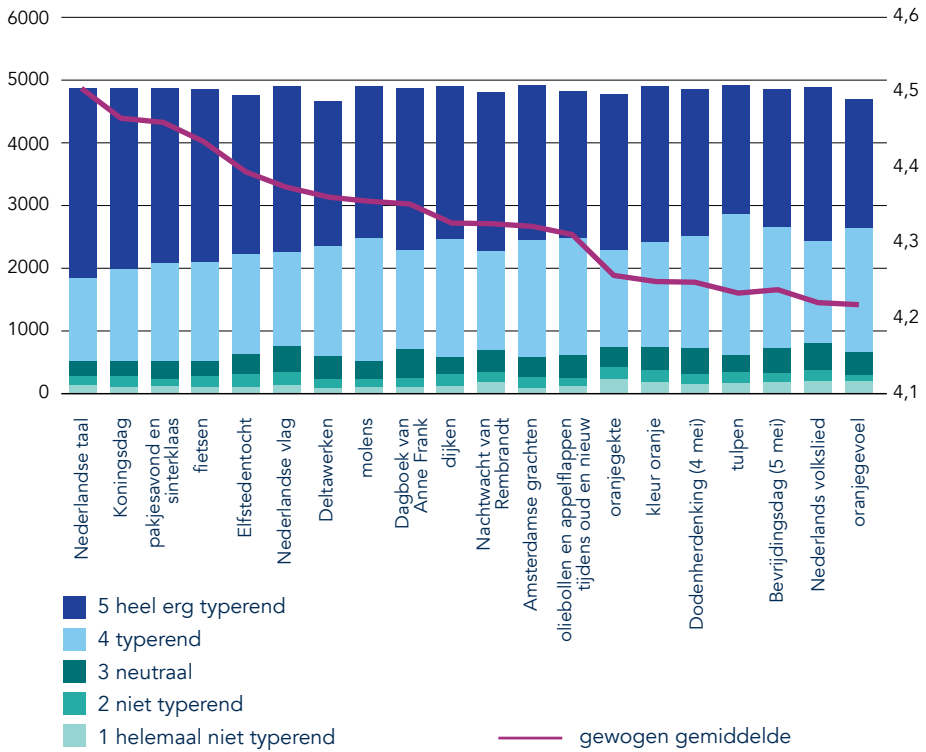
De hamvraag is natuurlijk *waaruit* die identiteit dan wel bestaat. Om dat te achterhalen, heeft het SCP de respondenten maar liefst 185 mogelijke kenmerken voorgelegd. Bij elk kenmerk werd ten eerste gevraagd hoe *typerend* zij dat kenmerk achten voor Nederland, en ten tweede in hoeverre dit kenmerk bijdraagt aan hun gevoel van verbondenheid met Nederland. De figuren 2.1 en 2.2 geven de top-20 weer voor beide vragen.

10

Persbericht bij SCP 2019, zie <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2019/06/26/ondanks-scherpe-tegenstellingen-in-het-publieke-debat-zijn-nederlanders-eensgezind-over-wat-nederland-tot-nederland-maakt>.

Figuur 2.1 Wat acht men het meest typerend voor Nederland?^a

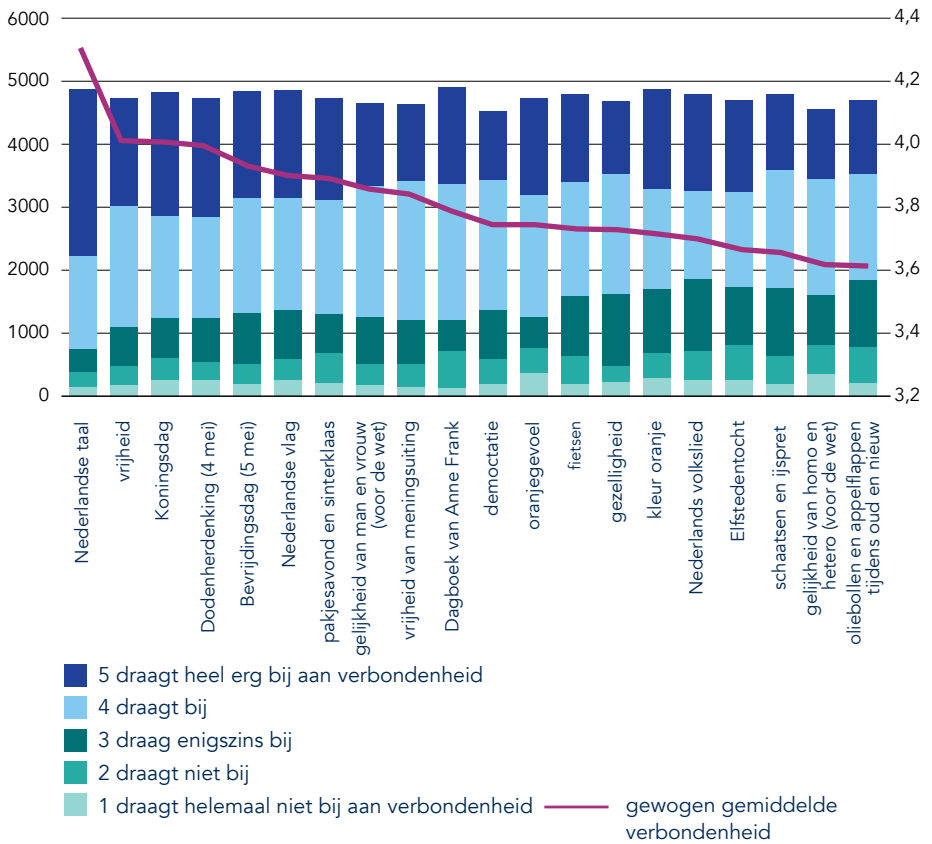
Antwoorden op de twintig vragen met het hoogste gemiddelde, uitgesplitst naar antwoordcategorieën, personen van 16 jaren ouder (uitkomsten gewogen voor steekproefkenmerken)

a Exclusief: 'ken ik niet' en 'weet ik niet'.

Bron: SCP, DAN'18

Figuur 2.2 Wat draagt het meest bij aan het gevoel van verbondenheid met Nederland?^a Antwoordgedrag op de twintig vragen met het hoogste gemiddelde, uitgesplitst naar antwoordcategorieën, personen van 16 jaar en ouder (uitkomsten gewogen voor steekproefkenmerken)

a Exclusief: 'weet niet'.

Bron: SCP, DAN'18

In beide lijstjes blijkt de Nederlandse taal bovenaan te staan. Ook Koningsdag, Sinterklaas en pakjesavond, en fietsen scoren hoog. Die kenmerken vindt men dus zowel typerend voor Nederland als een bron van verbondenheid met Nederland. Toch zijn er ook verschillen tussen beide lijstjes. Als het gaat om wat *typerend* is, scoren vooral culturele kenmerken hoog (taal, nationale feestdagen, gewoonten, symbolen en iconen), evenals landschappelijke of omgevingskenmerken (Deltawerken, molens, dijken, Amsterdamse grachten, tulpen, bollenvelden). Daarentegen, als het gaat om wat *verbondenheid* geeft, scoren bepaalde abstracte kenmerken relatief hoog (vrijheid, wettelijke gelijkheid van man en vrouw, vrijheid van meningsuiting, democratie, wettelijke gelijkheid van homo en hetero). Met enige goede wil, zou je zou dit ‘samenleef-waarden’ kunnen noemen, omdat ze alle betrekking hebben op de vraag hoe we met elkaar omgaan en wat we aan elkaar verplicht zijn.¹¹

2.3 Drie mogelijke uitwegen, die overigens alle doodlopen

Er bestaat dus een spanning tussen enerzijds de visie van wetenschappers en kennisinstellingen, en anderzijds de mening van veel burgers. Hun opvattingen over het al dan niet bestaan van de Nederlandse identiteit lijken welhaast diametraal tegengesteld. Wie heeft er nu gelijk? Kunnen we deze spanning op een of andere manier oplossen?

11 Het onderzoek van het SCP vormt een illustratie van een methodologisch probleem dat optreedt bij empirisch onderzoek naar de waargenomen Nederlandse identiteit: het is moeilijk hierover de mening van migranten boven water te krijgen. Deze groep is namelijk ondervetegenwoordigd in de opiniepanels waarvan het leeuwendeel de Nederlandse opinieonderzoekers gebruikmaakt, en hier is het niet anders. In de SCP-steekproef heeft maar 15,5 procent van de respondenten een migratieachtergrond, terwijl dat in de bevolking als geheel 23,1 procent is (peildatum 1 jan 2018). Vooral niet-westerse migranten zijn ondervetegenwoordigd in dit soort panels. De SCP-onderzoekers merken dan ook op dat “de migranten die deelnemen aan het onderzoekspanel misschien niet in alle opzichten representatief zijn voor alle migranten in Nederland” (SCP 2019: 7: 31). Van belang is ook dat de enquête in het Nederlands is afgenomen. Mensen die functioneel analfabeet zijn of geen (geschreven) Nederlands beheersen, maken daarom geen onderdeel uit van de steekproef.

Dit gebrek aan volledige representativiteit kan juist bij een enquête over de Nederlandse identiteit en gevoelens van verbondenheid met Nederland een probleem vormen, want het is niet onwaarschijnlijk dat de ondervetegenwoordigde groepen er toch net wat anders over denken. Helaas zijn de aanvullende onderzoeksmethoden die nodig zijn om ook die groepen goed te bereiken zeer kostbaar. Voorts, omdat het aantal niet-westerse migranten in Nederland naar verhouding ook weer niet heel groot is – ongeveer 13 procent van de bevolking – zou dat kostbare aanvullende onderzoek niet leiden tot compleet andere resultaten.

Concluderend, wellicht suggereren de resultaten van dit SCP-onderzoek een net wat grotere mate van consensus over de nationale identiteit dan dat er feitelijk bestaat, en in een enquête waarin ook niet-Nederlands sprekenden waren meegenomen, zou de Nederlandse taal mogelijk net iets minder hoog eindigen. Het algehele beeld zal echter niet wezenlijk veranderen.

Een probabilistische benadering?

Een eerste mogelijkheid is om niet te kiezen voor een essentialistische maar voor een probabilistische benadering van het fenomeen: beschouw de Nederlandse identiteit niet als een bepaalde *essentie* die men bij *alle* Nederlandse staatsburgers aantreft, maar als een set van kenmerken die men *bovengemiddeld vaak* bij Nederlanders aantreft.

Deze oplossing lijkt even logisch als praktisch. Want natuurlijk zal niet iedere Nederlander Sinterklaas vieren, op 27 april in oranje kleding over straat gaan, en problemen door middel van polderen willen oplossen. Maar de kans op deze gedragingen is in ons land toch aanmerkelijk groter dan elders. Volgens filosoof Rutger Claassen zou je een soort van top-40 kunnen samenstellen van de meest typerende en populaire kenmerken, zoals bepaalde gewoonten, gerechten en karaktertrekken. Die lijst staat niet voor eeuwig vast, want in de loop der jaren zullen sommige kenmerken stijgen en andere dalen. “Op elk willekeurig moment kunnen we echter wel degelijk een lijst samenstellen die inzicht geeft in ‘het Nederland van vandaag’ en daarom behulpzaam kan zijn voor nieuwkomers.” De onderwerpen op deze lijst vormen bij elkaar “een gedeelde ervaring, een gemeenschappelijk referentiekader waaraan niemand geheel kan ontsnappen.”¹²

Een groot voordeel van deze benadering is dat zij enerzijds het gevaar vermijdt van een onhoudbaar essentialisme, maar anderzijds aansluit op de breed gedragen intuïtie dat bepaalde dingen nu eenmaal ‘typisch Nederlands’ zijn. De twee bovengenoemde lijstjes van het SCP zouden als een antwoord op Claassens voorstel kunnen worden gezien. Gezamenlijk vormen zij (het linkerrijtje van) de top-40 van Nederland anno heden, en bieden daarmee een handvat voor iedereen die zich afvraagt ‘waarin’ hij of zij nu eigenlijk moet integreren.

Toch zitten er twee beperkingen aan deze benadering. Ten eerste rijst de vraag hoe *uniek* de genoemde kenmerken in beide lijstjes nu eigenlijk zijn voor Nederland. De Vlamingen spreken ook Nederlands, er zijn vele landen waar de doden periodiek worden herdacht, eveneens vele landen waar driftig wordt gefietst, terwijl de hang naar vrijheid en gelijkheid welhaast universeel is. Waarin is de Nederlandse identiteit dan nog onderscheidend? Een mogelijk antwoord zou kunnen zijn: het gaat om de *specifieke combinatie* van kenmerken. Natuurlijk kom je veel van de genoemde kenmerken ook in andere landen tegen, maar de specifieke *mix* van kenmerken, die zie je toch alleen hier, dát is wat

Nederlanders onderscheidt van niet-Nederlanders.¹³ Met dit antwoord dreigt echter via de achterdeur toch weer een bepaald essentialisme terug te keren, nu niet gelegen in (verondersteld) unieke kenmerken, maar in een (verondersteld) unieke combinatie.

Ten tweede blijft het gevaar van uitsluiting bestaan. Want stel dat iemand weliswaar Nederlands staatsburger is, maar laag scoort op alle nummers uit de top-40. Zij viert geen Sinterklaas of Koningsdag, staat niet stil bij de dodenherdenking, krijgt geen warme gevoelens bij de aanblik van dijken, molens en tulpen, enzovoort. Is zij dan geen ‘echte’ Nederlander? Ben je meer Nederlander naarmate je hoger scoort op ‘typische Nederlandse’ kenmerken? Het algemene probleem met de probabilistische benadering is dat zij nog steeds uitgaat van een onderscheid tussen mensen die wél aan bepaalde criteria voldoen, en mensen die niet aan die criteria voldoen. De enige winst die is gemaakt, is dat het niet langer een zwart-wit onderscheid is tussen óf wel óf niet, maar een gradueel onderscheid met vele grijstinten. De probabilistische benadering introduceert een vaag middengebied waar je eindeloos kunt twisten of iemand nu een ‘echte’ Nederlander is of niet.¹⁴

-
- 13 Van den Brink en Sheikh (2018) kiezen voor een enigszins vergelijkbare oplossing. De kenmerken die zij aan Nederlanders toeschrijven, hebben een hoger abstractieniveau dan de kenmerken die het SCP heeft onderzocht. Van den Brink en Sheikh constateren dat onze ervaringen in de loop der Nederlandse geschiedenis zes kenmerkende kwaliteiten hebben voortgebracht: sterk belang aan vrijheid, samenwerking op basis van gelijkwaardigheid, aandacht voor het stoffelijke, behoefte aan veiligheid, eerlijkheid en zorgzaamheid. Vervolgens merken zij op dat de “kenmerken van de nationale eigenheid vooral herkenbaar moeten zijn op het collectief niveau: “Wij beweren dus niet dat alle individuele Nederlanders waarden als vrijheid of eerlijkheid van groot belang vinden, want per persoon en per sociale groep treden soms aanzienlijke verschillen op. Wat wij beweren, is dat onze eigenheid wordt bepaald door een specifieke mix van dat soort motieven en dat het daaruit voortvloeiende geheel Nederland van andere landen onderscheidt.” (2018: 331)
- 14 Literatuur die soms ook wordt aangehaald als het gaat om nationale identiteit, is internationaal vergelijkend cultureel onderzoek (zie bijvoorbeeld Van den Brink 2018; SCP 2019: hoofdstuk 9). Daarin wordt met grootschalige enquêtes gemeten en vergeleken hoe landen scoren op enkele algemene culturele dimensies. Het meest bekend is het werk van de Nederlander Geert Hofstede, die een zestal dimensies onderscheidt, zoals een voorkeur voor collectivisme of individualisme, mate van machtsafstand, en masculiene of feminiene oriëntatie. Uit zijn onderzoek komt Nederland naar voren als een land met een sterk individualistische cultuur, een grote mate van machtsgelijkheid, en een sterke feminiene cultuur.
- In deze literatuur is er dus eveneens sprake van een probabilistische benadering: centraal staan kenmerken die men niet per definitie bij elke inwoner van het betreffende land zal aantreffen, maar waarop de kans toch bovengemiddeld is. Hoewel deze literatuur geen essentialistische assumpties maakt, ligt het gevaar van essentialisme wel op de loer. Inherent aan dit onderzoeksprogramma is namelijk om de aandacht niet te concentreren op de variëteit in scores *binnen* landen, maar op de variëteit in gemiddelde scores *tussen* landen. Hoe verschilt Nederland van zijn buurlanden? Tot welke culturele groep behoort ons land? De focus van onderzoekers ligt dus bij een (verondersteld) uniek patroon van scores. Dat patroon kan vervolgens makkelijk worden gelezen of geïnterpreteerd als de kern of essentie van de naties in kwestie (zie ook de bijlage op pagina 139). Reicher en Hopkins merken in dit verband op dat “[t]hose who sup with the devil risk damnation however long their spoon” (2001: 30).

Een narratief-historische benadering?

Een tweede mogelijke oplossing is om te stellen dat – zoals betoogd in het vorige hoofdstuk – de nationale identiteit niet moet worden gezocht in de kenmerken van de huidige inwoners maar in hun geschiedenis. We moeten de sociologische bril afzetten en vervangen door een historische bril. Dat bepleitte bijvoorbeeld hoogleraar geschiedfilosofie Ankersmit naar aanleiding van het eerdergenoemde WRR-rapport. “Onze nationale identiteit moet je niet zoeken in een bepaalde set van algemene en onveranderlijke eigenschappen die sociale wetenschappers zouden ontwaren in het gedrag van de Nederlanders. Nee, die komt men pas op het spoor door te letten op de grote lijn in de Nederlandse geschiedenis en op wat historici daarover gezegd hebben.”¹⁵

Is dit de oplossing voor ons probleem? Nee, niet echt. Deze aanpak zal evenmin leiden tot een eenduidig antwoord op de vraag naar de Nederlandse identiteit. Op zich is het waar dat er maar één verleden bestaat van Nederland – objectief gezien kunnen de dingen nu eenmaal maar op één manier zijn gebeurd – maar de historische feiten laten zich organiseren in talloze narratieven. Elke voorstelling van het verleden is een representatie die bepaalde gebeurtenissen en aspecten naar de voorgrond haalt en op een bepaalde wijze met elkaar verbindt, en andere gebeurtenissen en aspecten juist onbesproken laat of zelfs verhult. Ankersmit weet dat natuurlijk als geen ander, en voegt dan ook onmiddellijk toe dat de vraag wat onze identiteit is niet voor eeuwig en altijd vastligt, maar altijd onderwerp van discussie en debat is. Men kan er dus ook flink ruzie over maken.¹⁶ Toen bijvoorbeeld in 2006 door een commissie onder leiding van mediëvist Frits van Oostrum een ‘Canon van de Nederlandse geschiedenis’ werd gepresenteerd, verschenen er prompt rivaliserende canons, die om wat voor reden ook een betere representatie van het verleden zouden zijn.¹⁷ Nogal wat historici verzetten zich met hand en tand tegen het idee van een officiële canon van de vaderlandse geschiedenis, want die sluit per definitie bepaalde perspectieven en stemmen uit, of verwijst deze toch op zijn minst naar het tweede plan.

¹⁵ NRC Handelsblad, 2 oktober 2007.

¹⁶ Zoals Van Oostrom al verwachtte, bleef de kritiek niet uit. Zie bijvoorbeeld <https://www.vn.nl/ze-hebben-gewoon-zitten-kwartetten/> Ten eerste was er inhoudelijk kritiek. Zie bijvoorbeeld het commentaar van de historici Grever, Jonker, Ribbens, en Stuurman (2006). Maar daarnaast was er ook veel kritiek op het voornemen van de politiek om de canon wettelijk voor te schrijven door deze op te nemen in de kerndoelen van het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Hierover schreven vijftien historici, onder wie bekende hoogleraren geschiedenis als Piet de Rooij en James Kennedy, een brief naar de Tweede Kamer, met het klemmende verzoek van dit voornemen af te zien. “Een zo gedetailleerde inmenging van de overheid in de vrijheid van scholen om zelf hun curricula samen te stellen, is in Nederland nog niet eerder vertoond.” (https://www.eur.nl/sites/corporate/files/Historici_tegen_Canon.pdf) Uiteindelijk zag de regering inderdaad van het voornemen af.

¹⁷ Zie <https://www.nrc.nl/nieuws/2007/02/15/christelijke-canon-zonder-spinoza-11276523-a248242>.

De vraag is ook wat de komst van migranten voor het historisch narratief betekent. Als migranten uit Marokko, Syrië, Rusland of waar dan ook zich hier vestigen, wat is dan de status van de ervaringen en herinneringen die zij hebben opgedaan in hun land van herkomst? Worden die onderdeel van de Nederlandse geschiedenis? Zo ja, dan zouden allerlei andere historische narratieven zich gaan verbinden met de Nederlandse identiteit. De recente geschiedenis van bijvoorbeeld Turkije en Marokko zou onderdeel worden van de vaderlandse geschiedenis, wat toch enigszins vreemd zou zijn, en waardoor de Nederlandse identiteit sterk zou verwateren. Alternatief is alleen die ervaringen en herinneringen mee te tellen die migranten hebben opgedaan vanaf het moment dat ze ons land binnenkwamen. Dat lijkt misschien niet onlogisch, maar roept wel meteen de vraag op waarom bij autochtone Nederlanders dan wél de geschiedenis tot vele generaties terug wordt meegeteld.

Kortom, je kunt die nationale identiteit dus wel zoeken in het verleden in plaats van het heden, maar vervolgens loop je tegen hetzelfde probleem aan: elke inhoudelijke keuze betekent ook uitsluiting.¹⁸ Daarbij lopen vooral recente nieuwkomers het risico buiten beeld te blijven. Het fundamentele probleem van verankering van de nationale identiteit in de geschiedenis is dat zij daardoor per definitie achterloopt op de actualiteit.

Een fictionele benadering?

Een derde mogelijkheid is volledig af te stappen van het positivistische idee dat er 'iets' in de reële werkelijkheid is dat de kern van de Nederlandse identiteit zou uitmaken – een 'iets' in heden of verleden dat we, als we maar goed zoeken, kunnen identificeren en benoemen. In plaats daarvan kunnen we ook stellen dat de 'nationale identiteit' een symbolische categorie is, een concept dat zijn oorsprong niet vindt in de reële werkelijkheid maar in de woorden en verhalen die we gebruiken. Daarbij past een ruimer ontologisch criterium: iets 'bestaat' als het *causal efficacy* heeft, dat wil zeggen, als het reële gevolgen heeft. De wetenschap heeft in de loop der tijden diverse categorieën ontwikkeld om dit soort fenomenen te benoemen, zoals sociale feiten¹⁹, institutionele feiten²⁰ of nuttige ficties.²¹ Die laatste categorie lijkt hier het meeste bruikbaar: we zouden het concept van nationale identiteit kunnen beschouwen als een nuttige fictie.

18 In zekere zin zijn de problemen bij de historische benadering zelfs nog groter dan bij de sociologische benadering, omdat er niet alleen verschillende stemmen en perspectieven zijn waaruit je kunt kiezen (de synchrone dimensie) maar ook verschillende periodes (de diachrone dimensie). Het 17e-eeuwse Nederland was bijvoorbeeld een heel ander land dan het 18e- of 19e-eeuwse Nederland, maar alle drie natuurlijk evenzeer onderdeel van ons verleden.

19 Durkheim 1895/1982.

20 Searle 2010.

21 Vaihinger 1925/2015.

Daarmee wordt erkend dat ‘de nationale identiteit’ niet reëel bestaat – strikt genomen ook niet kán bestaan – maar dat het desondanks nuttig is ‘te doen alsof’.

Deze benadering klinkt op het eerste gehoor misschien radicaal, maar is dat bij nadere beschouwing niet. Ficties spelen een onmisbare rol in de wereld van samenleving en politiek. Twee bekende voorbeelden zijn ‘de wil van het volk’ en ‘het algemeen belang’. Voor beide concepten geldt dat zij – om de woorden van Miller aan te halen – een kritische reflectie niet zullen overleven. Het zijn sociale constructies, en geen realiteiten die in de samenleving reeds klaarliggen en enkel nog onthuld hoeven worden. Sterker, het is zeer discutabel of ze überhaupt kúnnen bestaan. Ze lijken iets uit te drukken wat onmogelijk is, want in het concept ‘de wil van het volk’ wordt een enkelvoudig, aan het individu gebonden begrip (de wil) gekoppeld aan een meervoudig, met de groep verbonden begrip (het volk). Als dat conceptueel al is toegestaan, blijft het praktisch toch een onmogelijkheid, want in grootschalige democratieën bestaat nooit volledige consensus. Er is altijd wel iemand die wat anders wil. Hetzelfde geldt voor het concept ‘het algemeen belang’: een enkelvoudig, aan het individu gebonden begrip (belang) wordt verbonden met de groep (algemeen).

Toch zullen maar weinig mensen beweren dat we, vanwege deze onmogelijkheid, moeten stoppen met te spreken over ‘de wil van het volk’ respectievelijk het ‘algemeen belang’; dat het frauduleuze concepten zijn die moeten worden verbannen naar het rijk der fabelen. Het punt is namelijk dat deze ficties belangrijk werk verrichten. Ze fungeren als startpunten c.q. regulatieve idealen in het debat over de vraag ‘wat te doen’. Ze vormen de drijfveer voor dit debat omdat ze de afstand tussen de feitelijke en ideale situatie agenderen en twee essentiële samenleef-vragen opwerpen: welke koers stemt het meest overeen met de wensen van de burgers? En welke koers is het meest in het belang van de samenleving als geheel? De begrippen ‘de wil van het volk’ en ‘algemeen belang’ zijn dus *nuttige* ficties.

Kunnen we ‘de nationale identiteit’ ook beschouwen als een nuttige fictie? Miller meent van wel. Strikt genomen mag het idee van een nationale identiteit dan een mythe zijn, zo schrijft hij, als het geloof in deze mythe een waardevolle bijdrage kan leveren aan sociale verbondenheid, zou het irrationeel zijn deze mythe zonder meer af te wijzen louter en alleen omdat hij niet ‘waar’ is. Concepten als ‘de wil van het volk’, ‘algemeen belang’ en ‘nationale identiteit’ zijn alle lid van een familie die we misschien wel ‘metafysische samenleef-concepten’ zouden kunnen noemen: ficties die we nodig hebben om te kunnen samenleven in een gemeenschap die (vele malen) groter is dan de eigen natuurlijke groep.

Hoe te oordelen over deze derde oplossing? Is dit een uitweg uit de schijnbaar onverzoenlijke tegenstelling? Aan de ene kant is er zeker winst gemaakt. Bij kritische bevraging van een veronderstelde nationale identiteit hoeven we niet langer mee te gaan in eindeloze discussies over hoe Nederlanders ‘echt’ zouden zijn. We kunnen gewoon toegeven dat het gaat om slechts een fictie, een *focal point* voor de discussie, die we alleen maar hebben geïntroduceerd omdat hij zulk nuttig werk verricht. Aan de andere kant, is dit inderdaad hoe het in praktijk zal gaan? Dat valt te betwijfelen. Net als in het vorige hoofdstuk werd betoogd over het idee van ‘de natie’ als een sociale constructie, is dit toch een vrij cerebrale benadering van het fenomeen. De neiging zal groot zijn om, na een eventueel moment van kritische reflectie, toch weer over te gaan tot de orde van de dag, het imaginaire karakter van de ‘nationale identiteit’ weer te vergeten, en te doen alsof deze fictie de sociale werkelijkheid daadwerkelijk adequaat beschrijft. Sterker nog, het is heel goed mogelijk dat deze fictie alleen maar *kan* werken zoals bedoeld indien we het fictieve karakter ervan vergeten, en daadwerkelijk geloven in deze fictie. Net zoals geldt voor romans en films vereisen ze een *suspension of disbelief*.

Ook is het bezwaar van uitsluiting hiermee niet geweken. Het fundamentele probleem zit hem in het descriptieve karakter van de representatie in kwestie – of die nu fictief is of niet. Anders gezegd, het voor pragmatische doeleinden vasthouden aan de mythe van de Nederlandse identiteit betekent automatisch ook het vasthouden aan de mythe dat bepaalde mensen eigenlijk geen ‘echte’ Nederlanders zijn, omdat ze toch wel erg ver verwijderd zijn van dat – welbeschouwd fictieve – plaatje.

2.4 Conclusie

We zijn dus nog weinig opgeschoten in de zoektocht naar antwoorden. Aan de ene kant staan wetenschap en adviesinstanties. Die lijken geneigd het advies van de historicus Kossmann te volgen, die het begrip ‘nationale identiteit’ vergeleek met een grote kwal op het strand: bekijk het met aandacht van alle kanten, maar stap er vooral niet in. Aan de andere kant staat een flink deel der burgers. Volgens hen bestaat er wel degelijk zoiets als een Nederlandse identiteit en, afgaande op het onderzoek van het SCP, zijn ze het onderling ook behoorlijk eens over ‘wat Nederland tot Nederland maakt’. Hoe kunnen we uit deze tegenstelling ontsnappen? De drie mogelijke uitwegen die ik heb besproken – een probabilistische, historische en fictionele – lijken in eerste instantie wel enig soelaas te bieden, maar zijn uiteindelijk weinig bevredigend, en kunnen ook het gevaar van exclusie niet wegnemen. Dus wat nu? Misschien valt er uit het buitenland enige inspiratie te halen.

3. Gluren bij de burens...

Nederland is niet het enige land waar met enige regelmaat de vraag naar een (veronderstelde) nationale identiteit komt bovendrijven. Ook in veel buurlanden, die evenzeer te maken krijgen met toenemende diversiteit, is in de afgelopen jaren de vraag ‘wie we zijn’ meermaals op de publieke agenda verschenen. Wat is het precies dat ons land bijeenhoudt en waarin nieuwkomers moeten integreren? Het heeft geleid tot al dan niet van overheidswege georganiseerde zoektochten naar de ‘nationale identiteit’. In dit hoofdstuk bespreek ik kort enkele episodes uit drie landen, te weten Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië.

3.1 Frankrijk

In de aanloop naar de presidentsverkiezingen van 2007 werd het thema nationale identiteit door de uiteindelijk zegevierende presidentskandidaat Sarkozy stevig op de kaart gezet. De nieuwe Franse president, zelf een migrantenkind, wilde het onderwerp bespreekbaar maken. “Ik ben niet bang om over nationale identiteit te praten. Ik heb heel goed begrepen dat het voor sommigen een vies woord was. Ik heb heel goed begrepen dat het een taboe was, en dat het gevaarlijk was om je op dit terrein te wagen.”¹ Maar dat hield hem niet tegen. Na de verkiezingen te hebben gewonnen, richtte hij meteen een nieuw ministerie op, het ‘Ministère de l’Immigration, de l’Intégration, de l’Identité nationale et du Développement solidaire’. En op 2 november 2009 lanceerde de Franse regering een ‘Grand débat sur l’identité nationale’ onder aanvoering van Eric Besson, de minister van het nieuwe ministerie.

Hoofdvraag voor het debat: wat betekent het voor u om Frans te zijn (“Pour vous, qu’est-ce qu’être français aujourd’hui?”)? Het debat zou honderd dagen duren. De prefecten van de landsdepartementen werd opgedragen om debat-bijeenkomsten te organiseren, en daarna zou het geheel worden afgerond met een ‘Grand colloque de synthèse’. Om de gedachten van de prefecten te bepalen, stuurde het ministerie een lijst met honderd vraagpunten mee, verdeeld over dertien thema’s, zoals: wat zijn de elementen van de Franse identiteit? (bijvoorbeeld waarden, taal, cultuur, landschap, cuisine, wijn, architectuur); wat zijn haar symbolen? (bijvoorbeeld de nationale vlag, het volkslied, Marianne); wat zijn haar waarden? (bijvoorbeeld vrijheid, gelijkheid, broederschap, *laïcité*, solidariteit, ondernemingszin).²

1 “Parler de l’identité nationale ne me fait pas peur. J’ai bien compris que pour certains, c’était un gros mot. J’ai bien compris que c’était un sujet tabou, qu’il était dangereux de s’aventurer sur ce terrain” (geciteerd in Grever en Ribbens 2007 : 82). Dank aan Yvonne Luttikhuis voor hulp bij de vertalingen in deze paragraaf.

2 http://circulaire.legifrance.gouv.fr/pdf/2009/11/cir_29805.pdf.

Het debat maakte een vliegende start, met in de eerste week meer dan 25.000 reacties en bijdragen op de centrale website www.debatidentitenationale.fr. Kranten, weekbladen en praatprogramma's stroomden over van beschouwingen en protesten, van definitieën en van weigeringen om definitieën te geven.³ In totaal telde de website 760.000 bezoekers, goed voor 56.000 bijdragen, en werden er 350 discussiebijeenkomsten in het hele land gehouden.

Opbrengst

Kwam er een duidelijk antwoord op de vraag? Nee. Net als in Nederland meende een ruime meerderheid dat er inderdaad zoiets als een Franse identiteit bestaat.⁴ Maar wat houdt die dan in? Minister Besson gaf enige dagen na sluiting van het debat een eerste samenvatting:

“Teneinde de nationale identiteit te definiëren, zijn de bijdragen die het accent leggen op het gemeenschappelijk erfgoed (geschiedenis, taal, cultuur, ...) en op principes en waarden (vrijheid, gelijkheid, broederschap, secularisme, respect, ...) in aantal vrijwel gelijk. Bijdragen die het bestaan van een gezamenlijk project benadrukken zijn zeldzamer, maar van hoge kwaliteit. Een groot aantal deelnemers dringt in hun bijdrage aan op het noodzakelijk evenwicht tussen rechten en plichten dat fundamenteel is voor onze Republiek. Burgerschap komt regelmatig voor in de definitie van nationale identiteit. Andere deelnemers getuigen van de afstand tussen woorden en werkelijkheid, tussen de ‘formele Republiek’ en de ‘echte Republiek’. Velen spreken van discriminatie die de grote republikeinse principes ondermijnt. Velen spreken van kwetsbare buurten die aan nationale cohesie ontsnappen. Velen spreken over de kloof tussen het spreken over republikeinse waarden en de realiteit van hun dagelijks leven.”⁵

3 <https://www.nrc.nl/nieuws/2009/12/19/op-zoek-naar-het-franse-hart-11827406-a205447>.

4 Een peiling van bureau TNS Sofres dat zo'n 76 procent van de Fransen positief antwoordde op de vraag of er een Franse identiteit bestaat. <https://www.immigration.interieur.gouv.fr/Archives/Les-archives-du-Cabinet-de-M.-Eric-Besson-2009-2010/Les-discours-du-Cabinet-de-M.-Eric-Besson-2009-2010/Fevrier-2010/Intervention-de-M.-Eric-Besson-lors-de-la-conclusion-de-la-1ere-etape-du-grand-debat-sur-l-identite-nationale-le-vendredi-5-fevrier-2010>.

5 “Pour définir l'identité nationale, les contributions insistant sur l'héritage commun (histoire, langue, culture,...) et celles insistant sur les principes et valeurs (liberté, égalité, fraternité, laïcité, respect,...) sont dans un nombre quasiment équivalent. Les contributions insistant sur l'existence d'un projet commun sont plus rares, mais d'une grande qualité. Un grand nombre de contributeurs insistent sur l'équilibre nécessaire entre droits et devoirs, constitutif de notre République. Le civisme et la citoyenneté reviennent régulièrement dans la définition de l'identité nationale. D'autres contributeurs témoignent de la distance entre les discours et la réalité, entre la « République formelle » et la « République réelle ». Beaucoup parlent des discriminations, qui portent atteinte aux grands principes républicains. Beaucoup parlent des quartiers sensibles, qui échappent à la cohésion nationale. Beaucoup évoquent l'écart entre les discours sur les valeurs républicaines et la réalité de leur vie quotidienne.” <https://www.immigration.interieur.gouv.fr/Archives/Les-archives-du-Cabinet-de-M.-Eric-Besson-2009-2010/Les-discours-du-Cabinet-de-M.-Eric-Besson-2009-2010/Fevrier-2010/Intervention-de-M.-Eric-Besson-lors-de-la-conclusion-de-la-1ere-etape-du-grand-debat-sur-l-identite-nationale-le-vendredi-5-fevrier-2010>.

Helaas bleef het bij deze algemene eerste impressie, want zoals verderop wordt toegelicht, is de aangekondigde grote synthese van alle bijdragen er nooit meer gekomen. Enkele jaren later probeerde de politicoloog Caron alsnog een analyse te maken van de debatbijdragen. Hij concludeert dat “it is impossible to provide a single definition of what constitutes the French national identity.”⁶ Toch vallen er in de bijdragen volgens hem wel vier motieven c.q. concepties van nationale identiteit te onderscheiden, te weten:

- Verbondenheid met de Franse geschiedenis en cultuur, met haar helden, symbolen en tradities, zoals de Frans revolutie, de Verlichting, Napoleon, Voltaire, Victor Hugo, De Gaulle, de *tricolore*, de Marseillaise, wijn, kaas, galanterie en romantiek.
- Lidmaatschap van een bepaalde primordiale groep, gekenmerkt door Kaukasische afkomst en huidskleur en het christendom, in het bijzonder het rooms-katholicisme.
- Loyaliteit aan ‘onze waarden’, met name *liberté, égalité, fraternité* en *laïcité*. Hoewel de eerste drie zijn uitgegroeid tot universele liberale waarden, zijn deze toch vooral ook Frans, omdat hun bakermat ligt in de Franse revolutie.
- Leveren van een bijdrage aan de Franse natie en samenleving, door het zoeken van werk en belasting betalen, een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van de samenleving, en desnoods voor het land te willen vechten en sterven.

Debat als splijtzwam

Het debat zal echter niet zozeer herinnerd worden door deze – niet heel opzienbarende – uitkomst, maar vooral door alle reuring die het veroorzaakte: het nationale debat bleek vooral een nationale splijtzwam. Veel Fransen vonden het een zinloze exercitie en zagen het als een electoraal gemotiveerde stunt. Het debat werd namelijk gelanceerd enkele maanden voor de regionale verkiezingen van maart 2010, en zou worden afgerond enkele weken voor de verkiezingsdatum. Vooral ter linkerkant werd het initiatief gezien als een cynische poging van Sarkozy om kiezers weg te trekken bij het Front National, dat met haar nationalistische agenda een directe bedreiging vormde voor de partij van Sarkozy.

Mede vanwege deze context ging het debat ook al snel in hoofdzaak over de vraag in hoeverre de islam te verenigen was met de veronderstelde Franse identiteit.⁷ Hoewel minister Besson nadrukkelijk beweerde dat het niet de

6 Caron 2013: 224.

7 Volgens een analyse van Laurence and Goodliffe (2013) was het “in essence a debate about integration, immigration and islam”. 2013: 35.

bedoeling was om te focussen op immigratie en islam⁸, liep het totaal anders. Dat werd versterkt door externe ontwikkelingen. Een paar dagen na de start van het debat stemden de burgers van buurland Zwitserland voor een verbod op de bouw van minaretten, hetgeen duidelijk invloed had op de inhoud van het debat, en enkele weken later verscheen er een rapport over het falende overheidsbeleid met betrekking tot de sociaal-economische integratie van jongeren met een migratieachtergrond. Maar ook Sarkozy en zijn collega's deden een duit in het zakje. Zo had Sarkozy zich al eerder sterk gemaakt voor een boerkaverbod, en zei Besson enkele dagen voordat het debat begon dat de boerka niet verenigbaar is met de Franse identiteit⁹. Ook andere partijgenoten deden ongelukkige uitspraken. Zo baarde halverwege het debat kabinetslid Nadine Morano opzien met haar uitspraak dat jonge moslims moesten stoppen met straattaal spreken (*Verlan*) en hun *baseball cap* achterstevoren dragen, en dat zij een baan moesten zoeken en van Frankrijk houden.¹⁰ De internetsite en de regionale debatten bleken niet alleen een forum voor beschaafde debatbijdragen, maar ook voor racistische en islamofobe uitingen.

Er kwam dan ook veel kritiek op het debat. Geheel in de Franse traditie lieten tweehonderd politici, artiesten en intellectuelen – onder wie oud-premier Villepin en later president Hollande – in een petitie weten niet deel te nemen aan het debat. “Nous ne débattons pas!” Het debat was volgens deze critici noch vrij, noch pluralistisch, noch nuttig. “Het is niet vrij, want het is de overheid die het organiseert, die de vragen stelt en de antwoorden beheert. Het is niet pluralistisch omdat de formulering ervan onze nationale diversiteit onmiddellijk reduceert tot één identiteit. Het is niet nuttig omdat deze afleidingsmanoeuvre een machine is van verdeeldheid tussen de Fransen en van stigmatisering naar buitenlanders.”¹¹ De petitie werd uiteindelijk door 46.000 mensen ondertekend.¹² In een enquête begin 2010 zeiden veel Fransen dat naar hun mening het debat was afgedwaald van zijn oorspronkelijke bedoeling,

8 Laurence en Goodliffe, 2013: 35.

9 <https://www.lefigaro.fr/politique/2009/10/26/01002-20091026ARTFIG00014-besson-laburqa-contre-a-l-identite-nationale-.php>.

10 <https://www.lefigaro.fr/politique/2009/12/15/01002-20091215ARTFIG00481-jeune-musulman-les-propos-controverses-de-morano-.php>.

11 “Il n'est pas libre car c'est le gouvernement qui le met en scène, qui pose les questions et qui contrôle les réponses. Il n'est pas pluraliste car sa formulation réduit d'emblée notre diversité nationale à une identité unique. Il n'est pas utile car cette manœuvre de diversion est une machine de division entre les Français et de stigmatisation envers les étrangers.” <https://www.mediapart.fr/journal/france/021209/lappel-de-mediapart-nous-ne-debattons-pas?onglet=full>.

12 Ook partijgenoten van Sarkozy – zoals oud-premier Juppé – waren kritisch.

<http://www.leparisien.fr/politique/identite-nationale-pour-juppe-les-vraies-questions-eludees-20-12-2009-751084.php>.

<https://www.nouvelobs.com/societe/contre-debat-sur-l-identite-nationale/20091221.OBS1368/alain-juppe-contre-les-risques-du-debat-sur-l-identite-nationale.html>.

vooral over de islam-kwestie ging, en dat zij het debat nutteloos en *scandaleux* vonden.¹³

Al met al werd het debat volgens de NRC-correspondent ter plaatse “een van de meest mislukte projecten van president Sarkozy.”¹⁴ Wellicht onder invloed van alle kritiek werd de voorziene ‘Grand colloque de synthèse’ afgeblazen. In plaats daarvan volgde een interne bespreking in de Franse regering, waarna enkele zeer bescheiden maatregelen werden afgekondigd en volgende stappen werden beloofd, die echter nog altijd op zich laten wachten. Eind 2010 zei Sarkozy in een tv-interview dat het achteraf gezien verkeerd was geweest om een ministerie voor immigratie en nationale identiteit op te richten, en erkende hij dat het ‘Grand débat’ had geleid tot spanningen. Hij zei dat hij het begrip ‘nationale identiteit’ niet langer in de mond zou nemen, want dergelijke woorden bleken een bron van misverstanden.¹⁵ Het ministerie van nationale identiteit werd – drie jaar na oprichting – weer opgeheven. Begin 2012 stond de debatsite *www.debatidentitenationale.fr* te koop voor de zeer schappelijke prijs van 299 euro.¹⁶

3.2 Duitsland

In Duitsland gaan die dingen anders. Daar geen grote van staatswege afgekondigde debatten over ‘nationale identiteit’. Met het trauma van de Tweede Wereldoorlog in het geheugen bezien Duitsers doorgaans alles wat ook maar enigszins riekt naar nationalisme of een Germaanse volksaard met de grootst mogelijke argwaan. Het is maar beter om uit te gaan van een zo ‘dun’ mogelijke opvatting van nationale identiteit. Dat wil zeggen: deze identiteit uitsluitend te definiëren in termen van een gedeelde loyaliteit aan de Grondwet, en alles wat daar bovenop zou kunnen komen categorisch af te wijzen. Het nationalistische gevaar ligt immers altijd op de loer.

Toch komt in het voorzichtige Duitsland met enige regelmaat het onderwerp naar de oppervlakte, en wel in de vorm van een discussie over de (veronderstelde) Duitse *Leitkultur*: een bepaalde meerderheidscultuur die kenmerkend en constitutief zou zijn voor Duitsland, en waaraan nieuwkomers zich derhalve moeten aanpassen, of waarmee zij toch op zijn minst rekening moeten houden. Ook Duitsland telt immers steeds meer migranten die in de samenleving

13 <https://www.tns-sofres.com/sites/default/files/2010.01.14-identite-nationale.pdf>.

14 NRC <https://www.nrc.nl/nieuws/2010/02/04/sarkozy-zegt-niks-11846003-a982656>.

15 «J’ai renoncé à l’identité nationale comme mots parce que cela suscite des malentendus...» <https://www.lejdd.fr/Politique/Nicolas-Sarkozy-s-adresse-aux-Francais-sur-France-2-TF1-et-Canal-234284-3105917>.

16 <http://www.leparisien.fr/politique/le-site-du-debat-sur-l-identite-nationale-a-vendre-299-eur-10-02-2012-1855208.php>.

geïntegreerd moeten worden, hetgeen de vraag oproept wat het precies is waarin zij moeten integreren. Bovendien leidt met name ter rechterzijde die toestroom tot zorgen over de (veronderstelde) teloorgang van de (veronderstelde) Duitse identiteit en cultuur, reden voor politici om het onderwerp – al dan niet uit electoraal strategische calculatie – op de agenda te zetten.

Er is te veel gezegd en geschreven over dit onderwerp om hier allemaal samen te vatten.¹⁷ In plaats daarvan beperk ik me tot twee afleveringen uit het debat. Eén van wat langer geleden en één van recente datum.

Eerste verschijning: Friedrich Merz

Op 25 oktober 2000 schreef Friedrich Merz, toenmalig fractievoorzitter van destijds oppositiepartij CDU, een opiniebijdrage voor het dagblad *Die Welt*. Daarin lichtte hij zijn enkele weken eerder gedane uitspraak toe dat migranten zich moeten aanpassen aan de Duitse *Leitkultur*.

“Immigratie en integratie kunnen op lange termijn alleen succesvol zijn als zij brede instemming genieten van de bevolking. Daarbij hoort dat aan beide kanten een bereidheid tot integratie bestaat: het gastland moet tolerant en open zijn, en immigranten die zich hier tijdelijk of permanent willen vestigen, moeten van hun kant bereid zijn om de regels van samenleven in Duitsland te respecteren. Ik heb deze regels de “liberale Duitse *Leitkultur*” genoemd.”¹⁸

Daarmee brak het woord *Leitkultur*, tot dan toe alleen in academische kringen gebruikt, door tot het publieke debat. De Duitse leidende cultuur wordt volgens Merz vooral bepaald door de Duitse Grondwet, die uitdrukking geeft aan het onvoorwaardelijke respect voor de menselijke waardigheid en voor onvervreemdbare persoonlijke vrijheden, rechten maar ook plichten. Dit betekent onder meer dat nieuwkomers de gelijke positie van man en vrouw moeten accepteren. Bovendien moeten zij zich de Duits taal voldoende eigen maken, want zonder gemeenschappelijke taal is samenleven niet mogelijk. Merz roept op de discussie over de *Leitkultur* niet langer uit de weg te gaan.

17

Zie Schoonenboom (2019) voor een handzame en recente geschiedenis in deze.

18

“Einwanderung und Integration können auf Dauer nur Erfolg haben, wenn sie die breite Zustimmung der Bevölkerung findet. Dazu gehört, dass Integrationsfähigkeit auf beiden Seiten besteht: Das Aufnahmeland muss tolerant und offen sein, Zuwanderer, die auf Zeit oder auf Dauer bei uns leben wollen, müssen ihrerseits bereit sein, die Regeln des Zusammenlebens in Deutschland zu respektieren. Ich habe diese Regeln als die „freiheitliche deutsche Leitkultur“ bezeichnet.”
Dank aan Uta Meier voor hulp bij de vertalingen in deze paragraaf.

“Of het nu de identiteit van ons land is, constitutioneel patriottisme of de liberale *Leitkultur* die ons heeft gevormd: immigratie en integratie van buitenlanders, die we willen en moeten bevorderen, vereist oriëntatie op algemeen geldende waarden. Iedereen die een discussie hierover ontwijkt of, in het beste geval, beantwoordt met afgesloten frasen, legt daarmee slechts de basis voor politiek radicalisme, dat tot nu toe en godzijdank beperkt is gebleven tot linkse en rechtse minderheden in dit land.”¹⁹

Zeker naar hedendaagse Nederlandse begrippen zijn dit vrij milde uitspraken, maar ze leidden destijds in Duitsland tot een heftig debat. De linkerzijde reageerde vrijwel zonder uitzondering afwijzend en zag het vooral als een electoraal gemotiveerde interventie. De Groenen spraken van de eerste salvo's in een campagne tegen buitenlanders, en vreesde een 'Feuerwerk von Rassismus'.²⁰ De reacties ter rechterzijde waren meer verdeeld. De latere bondskanselier Merkel steunde Merz, maar veel partijleden hadden de nodige reserves.

De kern van het probleem zat hem in het begrip *Leitkultur*. Wat dat begrip nu precies inhoudt, was (en is) vaag, maar tegelijk raakte het wel een gevoelige snaar – om niet te zeggen een open zenuw. Historisch gezien is het begrip zeer beladen, vanwege haar resonantie met het idee van een superieure cultuur die kenmerkend zou zijn voor de Duitse natie, terwijl ook anno heden het begrip zich vanwege zijn onbepaalde karakter makkelijk leent voor een sterk nationalistische invulling. Een vertegenwoordiger van een gematigde moslimorganisatie reageerde dan ook dat “een inhoudsloze leuze is verspreid in de volle wetenschap dat deze misbruikt zou kunnen worden in xenofobe kringen.”²¹ Inderdaad werd de term omarmd door extreemrechts en gebruikt ter ondersteuning van zijn anti-buitenlander agenda. Volgens de politicoloog Stefan Manz, in een analyse van de mediadiscussie naar aanleiding van Merz' artikel, kon iedereen zijn eigen betekenis op het begrip projecteren. Hoewel gehuld in universalistische en humanitaire termen, was voor velen de nauwelijks verhuilde boodschap dat Duitsland niet van zins was zijn cultuur om zeep te laten helpen door de toevloed van buitenlanders. Dat stond er natuurlijk niet zo expliciet, maar het potentiële electoraat van Merz wist precies wat er werd bedoeld.

19 “Gleich, ob dies nun die Identität unseres Landes, der Verfassungspatriotismus oder eben die freiheitliche Leitkultur ist, die uns geprägt hat: Einwanderung und Integration von Ausländern, die wir wollen und die wir fördern müssen, braucht Orientierung an allgemein gültigen Wertmaßstäben. Wer einer Diskussion darüber ausweicht oder allenfalls mit abgedroschenen Floskeln antwortet, der bereitet erst den Boden für politischen Radikalismus, der bislang und Gott sei Dank auf linke und rechte Minderheiten in diesem Land beschränkt ist.”

20 <https://www.tagesspiegel.de/politik/zuwanderung-merkel-aus-der-einwanderungsdebatte-darf-keine-personaldiskussion-werden/173638.html>.

21 Geciteerd in Manz 2004: 485.

Een ander probleem was de impliciete voorstelling van cultuur als statisch en onveranderlijk. In Merz' artikel werd gesproken van 'de' Duitse waarden, die kennelijk vaststaan en ongedeeld zijn. Nergens werd geïmpliceerd of gesuggereerd dat ook de Duitse cultuur niet in beton gegoten is. Zowel sociologen als historici wezen er dan ook op dat cultuur aan verandering onderhevig is en steeds weer opnieuw wordt geconstrueerd. Volgens politicoloog Hartwig Pautz paste het debat over *Leitkultur* naadloos binnen een essentialistisch 'clash of the civilizations' discours, waarin culturen als onvereenigbaar worden voorgesteld.²²

Meest recente verschijning: De Maizière

Eind 2001 was het debat wel zo'n beetje uitgeraasd. Sindsdien steekt het echter af en toe opnieuw de kop op, meest recentelijk door – wederom – een opiniebijdrage van een CDU-politicus, dit keer van minister van Binnenlandse Zaken De Maizière, gepubliceerd op 29 april 2017 in het populaire dagblad *Bild*.

Waar Merz vooral schreef over het *belang* van een *Leitkultur*, maar verder betrekkelijk algemeen bleef over de concrete inhoud daarvan, gaat De Maizière een stap verder. Hij stelt de inhoudelijke vraag: "Leitkultur für Deutschland – Was ist das eigentlich?" Vervolgens probeert hij die cultuur in tien punten te vangen. Zo schrijft hij onder meer dat Duitsland een natie is van geschiedenis en cultuur. "Kaum ein Land ist so geprägt von Kultur und Philosophie wie Deutschland", de geboortegrond van Goethe en Bach. In Duitsland is religie een belangrijke bindende factor in de samenleving, maar blijft de staat neutraal; de Duitsers zijn verlichte patriotten die houden van hun land maar anderen niet haten; de Duitse geschiedenis kende zeer zwarte bladzijden, maar dat alles is volgens De Maizière nu voorbij, vooral bij jongeren.²³ Twee van de tien punten:

"We hechten aan bepaalde sociale gewoonten, niet om wat zij inhouden, maar omdat ze de uitdrukking zijn van een bepaalde houding: we zeggen onze naam. Ter begroeting geven we elkaar een hand, en bij demonstraties is gezichtsbedekking verboden. 'Je gezicht tonen' – dat is een uitdrukking van ons democratisch samenleven. In het dagelijks leven is het voor ons belangrijk of we bij onze gesprekspartners een vriendelijk of een bedroefd gezicht waarnemen. Wij zijn een open samenleving. We tonen ons gezicht. "Wir sind nicht Burka."

"We hebben in ons land een civiele omgang in de regulering van conflicten. Het compromis is constitutief voor de democratie en ons land. Misschien zijn we meer dan andere westerse samenlevingen een op consensus gerichte samenleving. Bij het

22 Pautz 2005.

23 <https://www.bild.de/politik/inland/thomas-de-maiziere/leitkultur-fuer-deutschland-51509022.bild.html>.

meerderheidsbeginstel hoort ook bescherming van minderheden. Het stoort ons dat dit enigszins weggezaakt lijkt. Respect en tolerantie zijn voor ons belangrijk. We accepteren verschillende vormen van leven en wie dit afwijst, plaatst zichzelf buiten een brede consensus. Geweld wordt bij demonstraties of waar dan ook maatschappelijk niet geaccepteerd. Wij verbinden opvattingen over eer niet met geweld.”²⁴

De kop boven het *Bild*-artikel: ‘WIR SIND NICHT BURKA’. De interventie van De Maizière leidt opnieuw tot de nodige kritiek. “De waarheid over onze samenleving is: er is geen feitelijke leidende cultuur,” schrijft een bekende cultuurcriticus in *Die Zeit*.²⁵ Opnieuw zien velen het als een nauwelijks verholten boodschap aan (islamitische) migranten dat zij zich maar hebben aan te passen, en opnieuw lijken electorale motieven een rol te spelen. Er komen namelijk nieuwe landelijke verkiezingen aan, en de recent opgerichte (extreem)rechtse partij ‘Alternativen für Deutschland’ lijkt bezig aan een sterke opmars.

Overigens neemt niet iedereen de bijdrage van De Maizière even serieus. Het blad *Die Zeit* heeft nog wel enige aanvullingen op de kreet ‘Wir sind nicht Burka’. Zo voegt men onder meer de volgende trefwoorden toe over wie Duitsers zijn:

“Zigeunerschnitzel. Links gaan, rechts staan. Brood wordt uiterst serieus genomen, vooral de korst. [...] Er is een goede infrastructuur. De snelste kassières ter wereld. De bouwmarkt is een belangrijke culturele plaats. [...] Afval wordt gescheiden. Statiegeld-automaten accepteren geen geplette flessen, maar pletten deze wel zelf. Om 20:00 uur kijkt men naar het journaal. Bij kennismaking vraag je “Wat doe je voor de kost?” En dan: “Hoeveel betaal je voor je woning? Inclusief gas en elektra?” Schoenen moeten vooral praktisch zijn. Op zondag gaat men wandelen. Eerst het werk, dan het plezier. Mensen dragen een fietshelm. Praktische korte kapsels. Vanaf 60 jaar beige jassen. Curryworst is altijd goed.”²⁶

24 “Wir legen Wert auf einige soziale Gewohnheiten, nicht weil sie Inhalt, sondern weil sie Ausdruck einer bestimmten Haltung sind: Wir sagen unseren Namen. Wir geben uns zur Begrüßung die Hand. Bei Demonstrationen haben wir ein Vermummungsverbot. „Gesicht zeigen“ – das ist Ausdruck unseres demokratischen Miteinanders. Im Alltag ist es für uns von Bedeutung, ob wir bei unseren Gesprächspartnern in ein freundliches oder ein trauriges Gesicht blicken. Wir sind eine offene Gesellschaft. Wir zeigen unser Gesicht. Wir sind nicht Burka. [...] Wir haben in unserem Land eine Zivilkultur bei der Regelung von Konflikten. Der Kompromiss ist konstitutiv für die Demokratie und unser Land. Vielleicht sind wir stärker eine konsensorientierte Gesellschaft als andere Gesellschaften des Westens. Zum Mehrheitsprinzip gehört der Minderheitenschutz. Wir stören uns daran, dass da einiges ins Rutschen geraten ist. Für uns sind Respekt und Toleranz wichtig. Wir akzeptieren unterschiedliche Lebensformen und wer dies ablehnt, stellt sich außerhalb eines großen Konsenses. Gewalt wird weder bei Demonstrationen noch an anderer Stelle gesellschaftlich akzeptiert. Wir verknüpfen Vorstellungen von Ehre nicht mit Gewalt.”

25 Aangehaald in Schoonenboom 2019: 270.

26 “Zigeunerschnitzel. Links gehen, rechts stehen. Brot wird sehr ernst genommen, besonders die Kruste. [...] Es gibt eine gute Infrastruktur. Die schnellsten Kassiererinnen der Welt. Der

Is deze meest recente aflevering van het *Leitkultur*-debat louter een herhaling van zetten? In de waarneming van de Nederlandse journalist Schoonenboom is er sinds 2000 toch wel wat veranderd. De reactie ter linkerkant is minder massief afwijzend, en men lijkt eerder op zoek te gaan naar een liberale versie van de *Leitkultur*, die enerzijds een overkoepelend en samenbindend kader kan bieden, maar anderzijds voldoende openstaat voor diversiteit en dynamiek. Waar die uit bestaat, is een vraag die voorlopig nog openstaat. In de woorden van Nietzsche: “Het kenmerkt de Duitsers dat de vraag ‘Wat is Duits?’ bij hen nooit uitsterft.”²⁷

3.3 Groot-Brittannië

Dan de Britten. “The British have long been distinguished by having no clear idea about who they are, where they are, or what they are,” aldus de redacteurs van een speciale aflevering van *Political Quarterly* over nationale identiteit.²⁸ Ook in het Verenigd Koninkrijk is identiteit een terugkerend gespreksonderwerp. Voor een deel hangt dat, net als in andere landen, samen met de aanwezigheid van migranten. Daarnaast speelt een specifieke Britse omstandigheid een rol, namelijk het feit dat het Verenigd Koninkrijk een samenstel is van vier naties (Engeland, Wales, Schotland en Noord-Ierland). De vraag is dus wat het gemeenschappelijke is dat de unie bijeenhoudt.

De politieke wetenschapper Bhikhu Parekh geeft een schets van hoe het speelveld er eind 20^e eeuw uitzag. De visie op nationale identiteit van de conservatieve regeringen die tot 1997 aan de macht waren, werd gekenmerkt door etnische bloedverwantschap en homogeniteit; een visie op Britten als een onafhankelijke natie van individualisten en van ondernemingszin, die in karakter zeer verschillend waren van de rest van Europa, een continent waartoe het enkel geografisch behoort. De visie van ‘The New Right’ op nationale identiteit was, in de woorden van Parekh, “narrow, exclusive, dogmatic, intolerant, backward-looking and uninspiring.”²⁹

Met de wisseling van de macht in 1997 ging er ook op dit gebied een andere wind waaien. De nationale identiteit zoals de nieuwe premier Blair die voor ogen

Baumarkt ist ein wichtiger kultureller Ort. [...] Der Müll wird getrennt. Pfandautomaten nehmen keine zerdrückten Flaschen an, zerdrücken sie aber selber. Um 20 Uhr wird Tagesschau geguckt. Beim Kennenlernen fragt man „Was machst du beruflich?“. Und dann: „Wie viel zahlst du für deine Wohnung? Kalt oder warm?“ Schuhe sollen vor allem praktisch sein. Sonntags geht man spazieren. Erst die Arbeit, dann das Vergnügen. Es werden Fahrradhelme getragen. Praktische Kurzhaarfrisuren. Ab 60 beige Jacken. Currywurst geht immer.” <https://www.zeit.de/2017/19/leitkultur-thomas-de-maiziere-identitaet-deutschsein>.

27 “Es kennzeichnet die Deutschen, dass bei ihnen die Frage ‘Was ist Deutsch?’ niemals ausstirbt” Nietzsche, *Jenseits von Gut und Bose*.

28 Wright and Gamble, 2000.

29 Parekh 2000: 12.

stond, was meer inclusief en tolerant, en had meer oog voor de uitdagingen van de voortgaande globalisering. De kern van de Britse identiteit werd in zijn visie niet bepaald door bloedbanden of onveranderlijke instituties, maar door “the core British values of fair play, creativity, tolerance, and an outward-looking approach”.³⁰ Aanhakend bij het ‘Cool Britannia’ sentiment van de jaren negentig, legde hij de nadruk op de jeugd, creativiteit en diversiteit die kenmerkend zouden zijn voor het hedendaagse Groot-Brittannië. Volgens Parekh was de identiteit van Groot-Brittannië die Blair promoveerde weliswaar meer inclusief en tolerant dan die van de voorgaande conservatieve regeringen, maar ook nogal oppervlakkig; vooral retoriek en marketing. “It is essentially London-based, celebrating the city’s ‘coolness’, competitiveness, design and financial services, etc., taking only passing note of the rest of the country.”³¹

Een ‘Statement of Values’

In de navolgende jaren kwam de discussie meer in het teken van burgerschap en gedeelde waarden te staan. De aanleidingen daarvoor waren divers, zoals enkele rapporten over rassenrellen in een handvol Engelse steden, de introductie van een toelatingstest voor migranten (met daarin kennis van het Verenigd Koninkrijk als te examineren onderdeel) en de invoering van het vak ‘burgerschap’ in het voortgezet onderwijs in 2002.

Dat roept uiteraard de vraag op naar *Britishness*: wat is precies de Britse identiteit? Wat zijn de waarden zijn waar Groot-Brittannië voor staat en die nieuwe inwoners van het koninkrijk – zowel migranten als jonge kinderen – zouden moeten leren? In de betreffende rapporten werd weliswaar uitdrukkelijk gewezen op het belang ervan, maar werden er geen concrete inhoudelijke voorstellen gedaan voor de inhoud, en werd de overheid geadviseerd hierover een open en breed debat te starten.³² Deze aanbeveling kon rekenen op instemming van de regering. “The Government will initiate an open and constructive debate about citizenship, civic identity and shared values,” zo staat er bijvoorbeeld in een *white paper* over diversiteit en integratie.³³ Het is niet helemaal duidelijk hoe aan dit voornemen uitwerking is gegeven.

Intussen was in 2002 wel besloten dat migranten voortaan een *citizenship test* moeten afleggen voordat zij Brits staatsburger kunnen worden. Een dergelijke test vereist toch een zeker idee van wat de Britse waarden zijn waaraan men zich wordt geacht te conformeren, wat het betekent om *British* te zijn. In 2003 gaf de

30 <https://www.theguardian.com/uk/2000/mar/28/britishidentity.tonyblair>.

31 Parekh 2000: 12.

32 Zie Home Office 2001, par 3.11, 3.13.

33 Home Office 2002: 10.

commissie die was gevraagd te adviseren over de ontwikkeling van cursusmateriaal en test het volgende antwoord:

“To be British seems to us to mean that we respect the laws, the elected parliamentary and democratic political structures, traditional values of mutual tolerance, respect for equal rights and mutual concern; and that we give our allegiance to the state (as commonly symbolised in the Crown) in return for its protection. To be British is to respect those over-arching specific institutions, values, beliefs and traditions that bind us all, the different nations and cultures, together in peace and in a legal order.”³⁴

Ook de media hielden zich met het onderwerp bezig. Zo publiceerde de *Daily Telegraph* in juli 2005 een hoofdredactioneel commentaar waarin zij uiteenzette wat volgens haar de tien kernwaarden van de Britse identiteit zijn. Dat rijtje bevatte overigens meer dan alleen waarden. Punt tien bijvoorbeeld bestond uit een beschrijving van het Britse karakter. “Shaped by and in turn shaping our national institutions is our character as a people: stubborn, stoical, indignant at injustice.”³⁵ Ook verschijnen er, al dan niet in opdracht van de media, onderzoeken naar *Britishness*. Wat vinden de gewone Britten ervan?

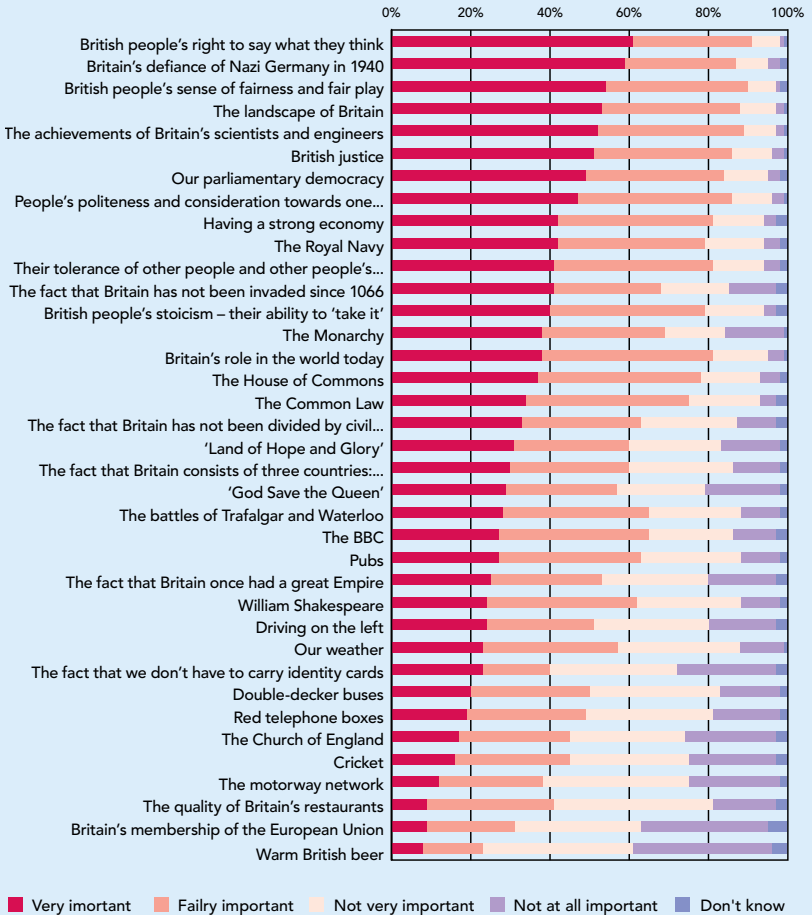
In onderstaand kader zijn twee onderzoeken kort samengevat. Wat deze laten zien, is dat *Britishness* kennelijk wordt ervaren als een combinatie van enerzijds algemene civieke waarden en anderzijds ‘typisch Britse’ kenmerken zoals de Engelse taal, het Britse landschap, de Royal Navy, pubs, fish & chips, en – niet te vergeten – cricket.

34 Home Office 2003: 11.

35 Zie <https://www.telegraph.co.uk/comment/telegraph-view/3618632/Ten-core-values-of-the-British-identity.html> In 2014 publiceerde de krant overigens in geüpdatete vorm die kernwaarden opnieuw, nu zonder de genoemde stoïciteit, koppigheid en afkeer van onrecht, die kennelijk niet langer onderdeel uitmaken van de kern van de Britse identiteit. <https://www.telegraph.co.uk/education/educationopinion/10889884/The-core-British-values-that-define-our-nation.html>.

Kwantitatief

In 2005 deed het onderzoeksbureau YouGov in opdracht van *The Daily Telegraph* een enquête die in opzet lijkt op het eerder besproken onderzoek van het SCP. Het bureau vroeg aan 3500 respondenten hoe belangrijk of onbelangrijk 37 mogelijke attributen zijn om Groot-Brittannië te beschrijven en *Britishness* te definiëren.

Kwalitatief

In 2005 deed het onderzoeksbureau Ethnos in opdracht van de Britse 'Commission for Racial Equality' kwalitatief onderzoek naar wat Britten verstaan onder *Britishness*.³⁶ In totaal werden 97 respondenten bevroegd, afkomstig uit Engeland, Schotland en Wales, en met verschillende etnische achtergronden. Het bureau concludeert dat de meeste respondenten een gedeeld beeld hadden van *Britishness*, dat zich laat ordenen naar acht dimensies:

- **Geography:** Britishness was associated with the British Isles, and with typical topographic features, such as the Scottish Highlands, lochs, Welsh valleys, and rolling hills.
- **National symbols:** Britishness was symbolised by the Union Jack and the royal family.
- **People:** Three different ways of thinking about the British people emerged: for some participants, the British included all British citizens (that is, those who hold UK passports), regardless of region or ethnicity; for others, the British were exclusively associated with white English people; and for others still, the British included people of very diverse ethnic origins.
- **Values and attitudes:** These included upholding human rights and freedoms, respect for the rule of law, fairness, tolerance and respect for others, reserve and pride (generally valued by white English participants and criticised by white Scottish and white Welsh participants, as well as those from ethnic minority backgrounds), a strong work ethic, community spirit, mutual help, stoicism and compassion, and drunkenness, hooliganism and yobbishness.
- **Cultural habits and behaviour:** These included queuing; watching and supporting football, cricket and rugby; and consuming food and drink such as 'fish and chips', 'English breakfast', 'Yorkshire pudding', 'cream teas', 'cucumber sandwiches', 'roast beef', 'Sunday lunch', 'curries' and 'beer'.
- **Citizenship:** For Scottish and Welsh participants, and for most participants from ethnic minority backgrounds, Britishness was very much associated with holding a UK passport. This was not salient among white English participants.
- **Language:** English was seen as a common language that unites the British people. The array of British accents (in terms of regional and class differences) was also seen as typically British.
- **Achievements:** Britishness was associated with political and historical achievements (the establishment of parliamentary democracy, empire and colonialism); technological and scientific achievements (the industrial revolution, medical discoveries); sporting achievements (the invention of many sports); and 'pop' cultural achievements.

Een van de politici die zich regelmatig over de Britse identiteit uitsprak, was Gordon Brown, destijds minister van Financiën. Hij was ervan overtuigd dat met een gemeenschappelijk idee van wie Britten zijn, waarvoor zij staan en waar ze naartoe willen, het Verenigd Koninkrijk beter zou zijn toegerust om de uitdagingen van de toekomst met succes het hoofd te bieden. Toen Brown in 2007 Blair opvolgde als premier, publiceerde zijn regering dan ook een *green paper* waarin hij onder meer het opstellen van een ‘Statement of Values’ aankondigt.

“It is important to be clearer about what it means to be British, what it means to be part of British society and, crucially, to be resolute in making the point that what comes with that is a set of values which have not just to be shared but also accepted. There is room to celebrate multiple and different identities, but none of these identities should take precedence over the core democratic values that define what it means to be British. A British citizen, fully playing a part in British society, must act in accordance with these values. [...] Through an inclusive process of national debate [the government] will work with the public to develop a British statement of values that will set out the ideals and principles that bind us together as a nation. [...] The end point will be a British statement of values that reflects the voices of citizens across the country.”³⁷

Het proces van debat dat de regering aankondigt, lijkt in opzet en ambitie wel wat op het Franse debat van Sarkozy. Het uiteindelijke debat is echter – voor zover het überhaupt heeft plaatsgevonden – aanmerkelijk bescheidener in omvang. Een jaar later is, blijkt uit antwoorden op Kamervragen, het debat nog steeds in voorbereiding.³⁸ Nog weer een jaar later wordt in een ander overheidsdocument een consultatie over die ‘Statement of Values’ aangekondigd³⁹, die zo blijkt uit een overheidsdocument van wéér een jaar later, ook daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Dit laatste document beperkt zich echter tot de constatering dat, blijkens deze consultatie, er sprake is van “a strong public appetite for further debate of these profoundly important issues, and broad support for adoption of a Statement of Values. . .”⁴⁰ Het verwijst naar een verslag waarin meer te lezen zou zijn over wat er precies over het ‘Statement of Values’ is

37 Ministry of Justice 2007: 57 (nadruk toegevoegd) 59 https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/228834/7170.pdf.

38 HC Hansard, 47j June 2008, col. 1034W.

39 Pag 55, *Green Paper Rights and Responsibilities: developing our constitutional framework* (March 2009), https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/228938/7577.pdf.

40 Rights and Responsibilities: developing our constitutional framework. Summary of responses, 2010:6, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/238435/7860.pdf.

gezegd, maar dat verslag valt op internet nergens terug te vinden. En daarmee lijkt het verhaal te eindigen. In 2010 trad een nieuwe, conservatieve regering aan onder leiding van David Cameron, en veranderde de wind opnieuw van richting.

Overigens, gevoel voor humor kan de Engelsen doorgaans niet worden ontzegd. Toen de *green paper* werd gepubliceerd, werd het gerucht verspreid dat die 'Statement of Values' een soort Liberté, égalité, fraternité-achtige slogan moest worden dat de overheid op alle overheidsgebouwen kon plakken. *The Times* schreef daarom alvast een wedstrijd uit: wie kon een goed motto voor Groot-Brittannië van maximaal vijf woorden verzinnen? Onder de inzendingen: 'Once mighty empire, slightly used', 'We apologize for the inconvenience' en 'At least we're not French'. Winnaar van de prijsvraag: 'No motto please, we're British'.⁴¹

3.4 Conclusie

Wat leert ons dit uitstapje naar de buurlanden? Een paar dingen vallen op. Ten eerste, in alle landen speelt nadrukkelijk de komst van groepen moslims mee. Die zouden een bedreiging vormen voor de integriteit van de samenleving en haar waarden. Ook al wordt dit niet altijd met zoveel woorden genoemd als de reden voor het debat, het gesprek gaat daar al snel over, en de boodschap aan deze groepen is vaak niet mis te verstaan: wat we precies zijn, daarover willen we het zeker hebben, maar laat één ding duidelijk zijn: 'Wir sind nicht Burka'!

Ten tweede, als vervolgens de vraag op tafel komt wat wij dan *wel* zijn, valt op dat – net als Nederland – deze buurlanden moeite hebben om antwoord te geven op de vraag. Het belang van een dergelijk beeld van 'wie we zijn en waarvoor we staan' wordt breed beleden, en er wordt ook bij herhaling opgeroepen hierover het debat te starten – in het geval van Frankrijk wordt dat zelfs per decreet afgekondigd – maar de resultaten daarvan stellen enigszins teleur. Natuurlijk kent elk land wel zijn eigen taal, geschiedenis, symbolen, tradities en gewoonten, en die worden dan ook veelvuldig genoemd, zoals De Gaulle en de *tricolore*, Goethe en *Bratworst*, en warm bier en de *stiff upper lip*. Maar als wordt doorgevraagd naar zaken die men écht belangrijk vindt, komt men uit bij algemene rechtsstatelijke en democratische principes die het lokale juist overstijgen. Het gaat dan om de gelijke rechten en de waardigheid van iedere burger, de vrijheid van meningsuiting en religie, de scheiding van de kerk en staat en de 'rule of law', de instituties van de democratie, het belang van respect en tolerantie voor andersdenkenden, en – zo wordt er vaak expliciet aan toegevoegd – de gelijke positie van man en vrouw. In elk van de besproken landen wordt soms gedaan

alsof deze waarden en principes typerend zijn voor het betreffende land, maar dat zijn ze juist niet. Het zijn liberale waarden die gelden voor *alle* moderne constitutionele democratieën (of althans, onderdeel zijn van het zelfbeeld van die democratieën).⁴²

Tot slot valt op hoe explosief het debat over de nationale identiteit is. Wie erover begint, steekt daarmee de lont in het kruitvat. Dat was in 2007 de Nederlandse ervaring, en diezelfde gevoeligheid zien we in de discussies in Frankrijk en Duitsland. Binnen de kortste keren heeft men een deel van de bevolking op de kast. Het gaat al snel over ‘de islam’ versus ‘onze waarden’, en al even snel leidt het tot ruzie en bittere verwijten. Wat begon als een debat gericht op het bevorderen van de nationale eenheid, blijkt in de praktijk vooral een nationale splijtzwam, die in plaats van de gewenste antwoorden alleen maar leidt tot meer verwarring. Is het dan wel verstandig überhaupt te beginnen over dit gevoelige onderwerp?

42

De socioloog Joppke constateert dan ook dat in deze tijden van globalisering en grootschalige migratie, nationale identiteiten steeds minder worden geconceptualiseerd in termen van gedeelde geboortegrond, geschiedenis en etniciteit, en steeds meer in termen van universele liberale waarden. “The national particularisms which immigrants and ethnic minorities are asked to accept across European states, are but local versions of the universalistic idiom of liberal democracy.” (Joppke 2008: 541).

4. Niet lullen maar poetsen (en zijn beperkingen)

De vorige twee hoofdstukken leerden ons dat het antwoord op de vraag naar de nationale identiteit bepaald niet evident is, en dat publieke debatten erover ook snel kunnen ontsporen in ruzie en gedoe. Moet je dat hele debat dan eigenlijk wel voeren? Kun je niet beter gewoon aan de slag gaan? Zowel oorspronkelijke bewoners als nieuwkomers kunnen niet wachten totdat we ten langen leste hebben vastgesteld wat die nationale identiteit nu eigenlijk is. Zeker in de grote steden is diversiteit allang een alledaagse realiteit, en dus moeten we *nu* iets doen om de zaken in goede banen te leiden. Niet lullen maar poetsen dus. Daarmee komen we op het onderwerp van dit hoofdstuk: de pragmatische insteek van het interculturalisme

Van verschil naar binding

Om het idee van *interculturalisme* te begrijpen, is het wellicht het beste dit gedachtegoed te contrasteren met zijn veronderstelde voorganger, namelijk het *multiculturalisme*.¹ Er is niet één gezaghebbende definitie van *multiculturalisme*, maar in de kern draait het om de erkenning van verschillende identiteiten en culturen, teneinde te voorkomen dat leden van bepaalde minderheden – bijvoorbeeld naar land van herkomst, taal of religie – structureel worden achtergesteld in hun rechten, en teneinde te bevorderen dat zij worden opgenomen in de samenleving. In de loop der jaren heeft het begrip echter steeds meer negatieve connotaties gekregen. Tegenwoordig wordt *multiculturalisme* vooral geassocieerd met (te veel) nadruk op verschil en (doorgesloten) rechten van minderheden. Het heersende beeld is dat de *multiculturele benadering* niet heeft geleid tot integratie, maar juist tot het tegendeel: het ontstaan van ‘parallele werelden’ waartussen nauwelijks contact bestaat. In de woorden van toenmalig premier Cameron van het Verenigd Koninkrijk:

“Under the doctrine of state multiculturalism, we have encouraged different cultures to live separate lives, apart from each other and the mainstream. We have failed to provide a vision of society to which they feel they want to belong. We have even tolerated these segregated communities behaving in ways that run counter to our values.”²

1 Overigens is het de vraag of het nu werkelijk zo verschillende paradigma's zijn, want in hun uitwerking lijken ze sterk op elkaar. Duidelijk is echter dat ze een verschillend verhaal vertellen, waarbij het accent in het ene meer ligt op het verschil, in het andere op wat men met elkaar deelt.

2 Cameron, D. (2011). Full transcript: David Cameron Speech on radicalisation and Islamic extremism, Munich, 5 February, New Statesman. <http://www.newstatesman.com/blogs/the-staggers/2011/02/terrorism-islam-ideology>. Accessed Dec 2019.

Soortgelijke uitspraken werden gedaan door toenmalig president Sarkozy en door bondskanselier Merkel. “Der Ansatz für Multikulti ist gescheitert, absolut gescheitert!”³ Nu valt te betwijfelen of met deze voorstelling van zaken werkelijk recht wordt gedaan aan het multiculturele paradigma. Nogal wat pleitbezorgers vinden dat een karikatuur van het multiculturalisme wordt gemaakt. Feit is echter dat – zeker in West-Europa – het begrip zozeer besmet is geraakt met een negatieve betekenis dat het politiek onbruikbaar is geworden. “No politician wants to be associated with the M-word,” constateert de socioloog Steven Vertovec.⁴

Mede in reactie hierop is er de laatste jaren een nieuw model c.q. paradigma ontstaan dat wordt aangeduid als *interculturalisme*. In de interculturele benadering ligt de nadruk niet op *verschil* maar juist op wat mensen *bindt*, en staan interactie en dialoog centraal. Deze benadering vindt zijn intellectuele fundament en inspiratie in de contacthypothese van Allport (die kort gezegd inhoudt dat contact en interactie tussen groepen de onderlinge verhoudingen ten goede zullen komen). Bij interculturalisme draait het derhalve om positief contact voorbij de grenzen van de eigen groep en om processen van wederzijdse socialisering, harmonisering dan wel adaptatie, in de veronderstelling dat na verloop van tijd dit bijdraagt aan sociale cohesie, een gemeenschappelijke publieke cultuur, en gevoelens van loyaliteit en *belonging*.

De interculturele aanpak kan dus worden gezien als een antwoord op de opgaven waarmee dit essay begon: het creëren van verbondenheid en het integreren van nieuwkomers. Alleen is de strategie wezenlijk anders: de route naar het gewenste resultaat verloopt niet via de formulering van een nationale identiteit, maar via de ervaring van contact. Het is dus meer een aanpak van onderop. Net als bij multiculturalisme, is echter niet scherp afgebakend wat interculturalisme nu wel en niet inhoudt. In de literatuur zijn (minstens) twee varianten van interculturalisme te onderscheiden, die op de keper beschouwd behoorlijk verschillen.

4.1 Stedelijk interculturalisme

In Europa is het interculturele paradigma sterk verbonden met een *white paper* van de Raad van Europa uit 2008. Daarin wordt enerzijds met zoveel woorden afscheid genomen van het multiculturalisme (in de bovenbeschreven karikatuurale voorstelling daarvan), maar anderzijds vastgehouden aan de erkenning van andere culturen, en daarom interculturalisme als nieuw model geïntroduceerd.

3 <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/integration-merkel-erkalaert-multikulti-fuer-gescheitert-a-723532.html>.

4 Vertovec 2010: 92.

De nadruk ligt daarbij op praktische en pragmatische initiatieven voor contact en dialoog op lokaal niveau. Dit vond onder meer zijn vertaling in het ‘Intercultural Cities Programme’, een programma voor het bevorderen van interculturele dialoog en samenhang op stedelijk niveau. Inmiddels doen zo’n 130 steden mee aan dit programma, waaronder – in ons land – Rotterdam en Tilburg.

Opvallend is dat met deze ontwikkeling een zekere divergentie lijkt te ontstaan tussen het nationale en het lokale niveau in de omgang met diversiteit. Sterker nog, “the European view of interculturalism can be seen as a policy rebellion of cities against the state domination of policy in recent decades,” aldus socioloog Zapata-Barrero.⁵ Op beide bestuursniveaus is het multiculturele discours verlaten, maar wat daarvoor in de plaats is gekomen, loopt sterk uiteen. Het nationale niveau wordt sindsdien gekenmerkt door – vaak moreel en ideologisch geladen – discussies over rechten en plichten van nieuwkomers, en door de vraag in hoeverre zij eerst aan die plichten moeten voldoen voordat er überhaupt sprake kan zijn van rechten. Op het lokale niveau daarentegen wordt veeleer gekozen voor een apolitieke en pragmatische aanpak. Daar richt men zich op de alledaagse en soms zeer urgente opgaven van het opvangen en wegwijzen van (tijdelijke) nieuwkomers, en op de uitdaging van het samenleven in de publieke ruimte van de superdiverse stad, met als doel om zo goed en zo kwaad als het gaat ‘de boel bij elkaar te houden’ (en dat alles binnen de randvoorwaarden van budgetten die in veel gevallen sinds de crisis van 2008 zijn gekrompen).⁶

Een groot voordeel van deze pragmatische aanpak is dat daarmee een hoop gedonder wordt voorkomen. Zoals gezegd, kan discussie over de (veronderstelde) nationale identiteit waaraan mensen zich zouden moeten aanpassen, makkelijk ontaarden in eindeloos gekibbel en scherpstijperij. De goedwillende praktijkbeoefenaar die zich voor de opgave ziet gesteld om de alledaagse samenleefproblemen in zijn superdiverse stad in goede banen te leiden, is daar weinig mee geholpen. Misschien is het beter om samenleven en integratie gewoon te *doen*.

5 Zapata-Barrero 2017: 13.

6 Deze divergentie loopt parallel met een verschil in de wortels van de beide paradigma’s. De intellectuele oorsprong van het multiculturalisme ligt vooral in het academische en nationale debat. Het beleid is ontwikkeld in het ‘laboratorium’ en ogenschijnlijk zonder al te veel testen vervolgens uitgerold. De intellectuele oorsprong van interculturalisme ligt veeleer in ‘het veld’, in de kansen en problemen in de realiteit van superdiversiteit. Het interculturele gedachtegoed is vooral ontwikkeld in reactie op concrete problemen in de praktijk, zoals ernstige sociale onlusten in enkele Noord-Engelse steden.

Kanttekeningen

Er moeten echter twee kanttekeningen worden geplaatst bij deze benadering. Ten eerste is de vraag of zij echt gaat werken. “The golden rule of intercultural citizenship,” schrijft Zapata Barrero, “is that through contacts people socialize in diversity and develop feelings of membership.”⁷ Het idee is dat door dialoog en wederzijdse bevraging horizonnen zich naar elkaar kunnen toebeewegen, en in een proces van reassemblage en harmonisatie een nieuwe samenhang en eenheid kunnen ontstaan. Dat klinkt mooi, maar vooralsnog is er eerder sprake van goede hoop dan van harde bewijzen dat het echt zo werkt. Er is nog weinig onderzoek gedaan naar het effect van interculturele initiatieven op cohesie en vertrouwen.

Wat we wél weten, is het volgende. Aan de ene kant bestaat er ruime steun voor de contacthypothese. In 2006 publiceerden de psychologen Pettigrew en Tropp een meta-analyse van maar liefst 515 onderzoeken met in totaal 713 steekproeven. Daaruit bleek dat contact tussen groepen inderdaad kan leiden tot minder negatieve gevoelens, met name in situaties waarin was voldaan aan vier ‘optimale condities’, namelijk: gelijke status van betrokkenen binnen de interactiesituatie, een gemeenschappelijk doel, samenwerking tussen de groepen en institutionele steun.⁸ Hoopgevend is ook dat in veel gevallen de proefpersonen na afloop niet alleen positiever oordeelden over de concrete personen met wie ze hadden geïnteracteed, maar ook over de groepen die deze personen representeerden.⁹

Aan de andere kant lijken alleen oppervlakkige contacten tijdens de buurtbarbecue of het lokale multiculturele festival toch vaak onvoldoende. Een van de beroemdste experimenten uit de sociale psychologie – het zogenoemde *Robbers Cave* experiment – bevestigt het belang van de optimale condities. In dit experiment leidde contact tussen twee rivaliserende groepen adolescenten in eerste instantie alleen maar tot meer conflict. Er ontstond pas een groepsgevoel toen zij werden geconfronteerd met opgaven die zij alleen tot een goed einde konden brengen door *samenwerking* tussen beide groepen.¹⁰

7 Zapata-Barrero 2017: 17.

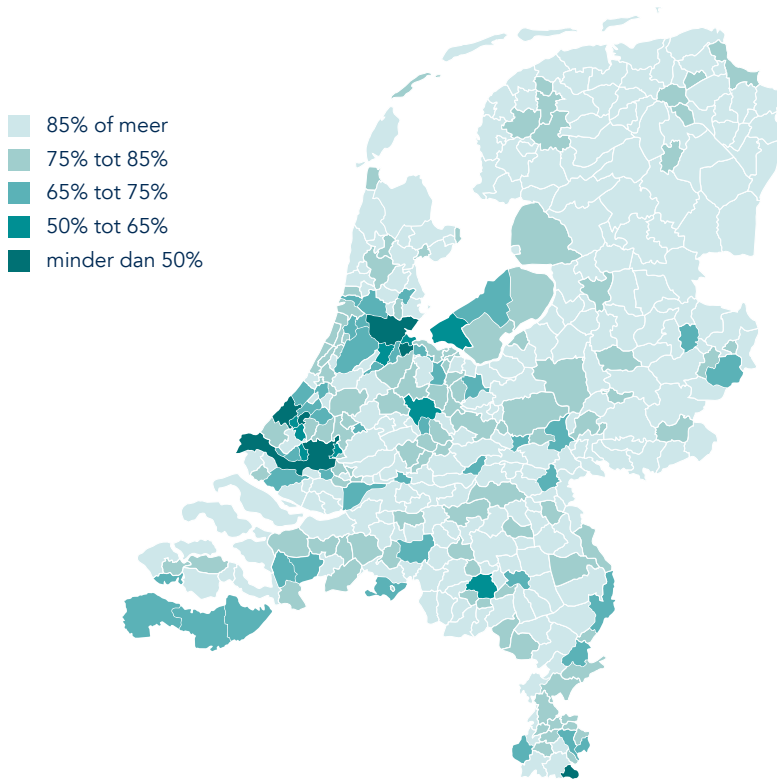
8 De gemiddelde correlatie kan overigens met $r = -.29$ in een situatie van optimale condities slechts ‘gematigd’ worden genoemd.

9 Jones et al. 2014.

10 Sherif et al. 1961. Overigens is een werkelijke dialoog met transformatief potentieel ook geen eenvoudige opgave. Het vereist nogal wat ‘interculturele competenties’, zoals bepaalde cognitieve en empathische vermogens, begrip van de rol die taal en cultuur in de waarneming en ervaring, bewustzijn van verschillen in communicatieve conventies en stijlen, vermogen om haperingen en misverstanden in de communicatie te managen, enzovoort. De interculturele benadering kan dan ook niet zonder brede educatie in interculturele competenties.

Een tweede kanttekening betreft de vraag of deze benadering wel voor heel Nederland even passend is. Het interculturalisme vindt zijn oorsprong in de realiteit van ‘superdiverse’ steden, maar lang niet alle delen van Nederland zijn even divers. Volgens CBS-cijfers vormen in veel gemeenten – ondanks alle demografische veranderingen – de inwoners met een Nederlandse achtergrond nog altijd een ruime meerderheid (zie figuur 4.1).¹¹

Figuur 4.1 Percentage inwoners met een Nederlandse achtergrond per gemeente (1 jan 2020)

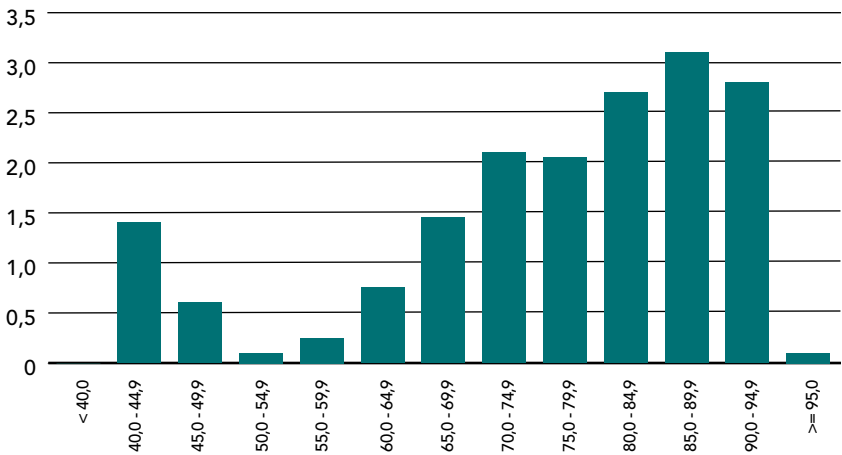
Bron: CBS

11

Bij deze cijfers moet worden bedacht dat het CBS alleen mensen van wie beide ouders in Nederland zijn geboren telt als inwoner met een Nederlandse achtergrond. Als slechts één ouder in het buitenland is geboren, valt men dus reeds daarbuiten. (Dus ook veel leden van het koningshuis – van Beatrix, Willem-Alexander en Máxima, tot de prinsessen Amalia, Alexia en Ariane – vallen onder de categorie ‘Nederlanders met een migratieachtergrond’.) Voorts bevinden zich onder de inwoners met een migratieachtergrond behoorlijk wat mensen die cultureel gezien niet ver van ons afstaan, bijvoorbeeld omdat hun wortels liggen in Duitsland of België. De groep inwoners met een migratieachtergrond van wie de culturele achtergrond en oriëntatie echt wezenlijk ‘anders’ zijn, zal dus eerder kleiner zijn dan de CBS-cijfers suggereren dan groter.

Welgeteld zijn er vier gemeenten waar de mensen met een Nederlandse achtergrond getalsmatig niet langer de meerderheid vormen, namelijk Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Vaals – tezamen goed voor ruim 2 miljoen inwoners. Dat is natuurlijk een flink aantal. Aan de andere zijde van het spectrum treffen we echter tientallen gemeenten aan waar meer dan negentig procent van de inwoners een Nederlandse achtergrond heeft, zoals Stadskanaal, Deurne en Tholen. Het betreft veelal kleinere gemeenten, maar bij elkaar opgeteld zijn ze goed voor bijna 2,5 miljoen Nederlanders.¹² De onderstaande grafiek toont de verdeling.

Figuur 4.2 Aantal inwoners (in miljoenen), uitgesplitst naar percentage inwoners met Nederlandse achtergrond in gemeente van inschrijving (1 jan 2020)

Bron: CBS, KWB, bewerking auteur

12

De grootste van deze 'kleintjes' is de gemeente Súdwest-Fryslân (bijna 90.000 inwoners), de kleinste de gemeente Ameland (ruim 3700 inwoners). Het gemiddelde inwoneraantal van deze gemeentes is ruim 28.000.

De vorm van de grafiek is opvallend: zij heeft niet één maar twee pieken, met daartussen een duidelijk dal. Het lijkt haast alsof er *twee* Nederlanden bestaan: enerzijds een vooral in de Randstad gelegen deel dat met recht ‘superdivers’ mag worden genoemd, anderzijds een vooral daarbuiten gelegen deel dat meer homogeen is – althans, waar mensen met een Nederlandse achtergrond een duidelijke meerderheid vormen.¹³ Vooral in het noorden van ons land zijn ze veruit de grootste groep. Hoe passend is hier dan eigenlijk het interculturalisme?

4.2 Majoritair interculturalisme

Daarmee komen we op een tweede variant van interculturalisme, een variant die ook wel *majoritair* interculturalisme wordt genoemd, en sterk is verbonden met de Canadese Provincie Quebec. In deze variant wordt enerzijds het bovenstaande model van interculturalisme – met zijn nadruk op dialoog, verbinding, cohesie en gedeelde publieke cultuur – onderschreven, maar wordt anderzijds nadrukkelijk gesteld dat de meerderheidscultuur toch een zekere voorrang of primaat heeft. In de woorden van de Canadese socioloog Bouchard, de belangrijkste vertolker van dit gedachtegoed:

“While seeking an equitable interaction between continuity and diversity, interculturalism allows for the recognition of certain elements of ad hoc (or contextual) precedence for the majority culture. I say ad hoc because it is out of the question to formalize or establish this idea as a general legal principle, which would lead to the creation of two classes of citizens [...] I think that as long as the nature and the reach of ad hoc precedence are carefully circumscribed it can avoid the excesses of ethnicism while giving *some advantages (or the needed protections) to the majority culture.*”¹⁴

Het is belangrijk hierbij de lokale context in gedachten te houden. Binnen het grote Engelstalige Canada vormen de Franstaligen in Quebec een meerderheid. Het is dus niet vreemd dat zij binnen hun ‘eigen’ provincie de Franstalige cultuur wensen te verdedigen door deze te verklaren tot (lokale) meerderheidscultuur. Volgens Bouchard betekent dat onder meer: vestiging van Frans als publieke voertaal, een dominante positie voor het narratief van de Franstalige

13 Deze twee pieken zijn ook zichtbaar wanneer op de horizontale as niet het aandeel ‘inwoners met Nederlandse achtergrond’ wordt gezet, maar de diversiteit gemeten met de HHI-index, zoals berekend in Jennissen et al. (2018). De correlatie tussen beide is dan ook zeer sterk. Overigens is de linkerpiek tot op zekere hoogte artefact van het aggregatieniveau. Wanneer niet de gemeente als eenheid van aggregatie wordt gekozen maar de wijk of de buurt (zoals gedefinieerd door het CBS), verdwijnt de linkerpiek en verandert deze in een lange staart. Het wordt dan zichtbaar dat er weliswaar geen *gemeenten* zijn waar mensen met een Nederlandse achtergrond minder dan veertig procent van de inwoners uitmaken, maar dat er wel *wijken* en *buurten* zijn waarvoor dat geldt. In sommige wijken en buurten zijn mensen met een migratieachtergrond zelfs ruimschoots in de meerderheid. Deze bevinden zich vooral – maar niet uitsluitend – in Amsterdam en Den Haag.

14 Bouchard 2011: 451, nadruk in origineel.

meerderheid in de nationale herinnering en geschiedenis, een prioritaire positie voor het christendom in het religieuze curriculum, het officieel begraven van staatshoofden in katholieke kerken, kerstversiering in publieke ruimten en gebouwen, en klokkenluiden van katholieke kerken op meerdere momenten van de dag. Daarmee worden andere talen, religies en culturen niet verboden – zij verdienen evenzeer erkenning – maar hun positie is toch een andere dan die van de meerderheidscultuur. Majoritair interculturalisme is dus vooral een zoektocht naar de juiste balans. “[I]t is a sustained effort aimed at connecting majorities and minorities, continuity and diversity, identity and rights, reminders of the past and visions of the future. It calls for new ways of coexisting within and beyond differences at all levels of collective life”.¹⁵

Is majoritair interculturalisme de oplossing? Deze benadering lijkt in ieder geval goed aan te sluiten op de realiteit van die delen van ons land waar mensen met een Nederlandse achtergrond nog altijd ruim in de meerderheid zijn, of zelfs meer dan negentig procent van de bevolking uitmaken. Het grote probleem is alleen dat deze oplossing – althans, zoals Bouchard hem beschrijft – instabiel is. Balanceeracts verwijzen immers per definitie naar een onopgeloste spanning. Majoritair interculturalisme is dan ook een wat vreemde term. Het is een beetje hetzelfde als met begrippen zoals ‘het radicale midden’ of ‘libertair paternalisme’: de twee polen van een spanning worden aan elkaar geklonken, in de hoop dat zo iets nieuws ontstaat dat levensvatbaar is. De vraag is ook hoe open en transformatief een interculturele dialoog kan zijn als het tien tegen één is, en de ene cultuur zich bij voorbaat in het voordeel weet, niet alleen getalmatig maar ook door een zekere institutionele erkenning en fixering van haar voorrechten.¹⁶ Een interculturele dialoog kan dan makkelijk vervallen in bevriezing van de meerderheidscultuur en verbanning van alternatieve identiteiten naar de privésfeer. De meerderheidsidentiteit wordt dan alsnog ‘de nationale identiteit’ en daarmee zijn we weer terug bij af.

15

Bouchard 2011: 461.

16

Zie ook Alba en Duyvendak 2019.

Meerderheidsrechten

Zeer recentelijk is er in Europa academische aandacht ontstaan voor de rechten van de meerderheid. Tot nu toe was de gedachte altijd dat meerderheden geen bijzondere erkenning of bescherming behoeven, want door louter hun numerieke overwicht konden ze wel voor zichzelf zorgen. Bij een aantal waarnemers is daarover echter twijfel ontstaan, hetgeen de vraag oproept of de meerderheid misschien ook rechten heeft die bescherming nodig hebben. Jazeker, zegt de rechtswetenschapper Orgad, en deze rechten van de meerderheid vinden hun oorsprong in dezelfde overwegingen als die van de minderheid, namelijk het recht op autonomie en identiteit.¹⁷ Op het moment dat ik deze zinnen schrijf, is men aan een concrete uitwerking van een en ander nog niet toegekomen. Zowel voorstanders als critici stellen ook dat, gegeven de huidige verhoudingen, het voorsnog meer een theoretische discussie betreft dan een praktische.

Wat moeten we vinden van het idee van meerderheidsrechten? Op zich zullen weinigen bestrijden dat meerderheden evenzeer aanspraak maken op de rechten op autonomie en identiteit als minderheden. Het grote probleem is alleen dat er geen objectieve criteria bestaan om vast te stellen in hoeverre de rechten van meerderheden respectievelijk minderheden daadwerkelijk worden gehonoreerd. In de praktijk zijn dit soort vaststellingen toch vaak de uitkomst zijn van een sociaal-politiek krachtenspel, waarbij de doorslag wordt gegeven door wie het beste zijn punt weet te maken en de meeste bondgenoten weet te mobiliseren. In dat spel kunnen meerderheden doorgaans beschikken over meer hulpbronnen dan minderheden. Om die reden zouden meerderheden er niet bij voorbaat op moeten vertrouwen dat – indien er inderdaad een objectieve methode zou bestaan om te bepalen hoe ‘schaarse goederen’ zoals autonomie en erkenning moeten worden verdeeld – zij in die rekensom aan het langste eind zullen trekken.

4.3 Conclusie

Voor de lokale professional die de toenemende verscheidenheid in zijn gemeente in goede banen moet zien te leiden, valt er veel te zeggen voor het devies: niet lullen maar poetsen. Met debatten over nationale identiteit schiet je weinig op, ze maken de zaken vaak alleen maar ingewikkelder. De politiek filosoof Will Kymlicka, toonaangevend denker op het gebied van multiculturalisme, heeft sympathie voor deze redenering. “We can win arguments for intercultural neighbourhoods without having to win arguments for multicultural nationhood, and perhaps the prospects for the former are better if we don’t even raise the latter”.¹⁸

Maar toch . . . Nog afgezien van de bovengenoemde praktische hobbels, volstaat volgens Kymlicka de louter pragmatische aanpak uiteindelijk niet. Het eerste probleem is dat deze benadering geen antwoord biedt op processen van exclusie die samenhangen met gevestigde en institutioneel geprivilegieerde opvattingen over wie er nu, gezien het heersende idee over nationale identiteit, wél bij horen en wie niet. Op het gebied van rechten, plichten en collectieve verantwoordelijkheden is deze benadering in feite leeg. En dat leidt tot zijn tweede punt, namelijk dat de exclusieve focus op lokale contacten en samenleef-processen:

“ . . .not only renders invisible the privileging of nationhood, but effectively consigns control over nationhood to conservative and populist forces. Many interculturalists seem to believe that arguing over nationhood is doomed to fail, as if nationhood is a field that is inherently tilted against the forces of diversity. They therefore seek a field of possible intervention, such as neighbourhoods and cities, where progress can be made without triggering anxieties about nationhood. I fully understand this desire to avoid triggering anxieties about nationhood. [. . .] But the net result is not just to defer debates about redefining nationhood, but to leave the entire field of nationhood to the forces of populism.”¹⁹

Je zou hieraan nog kunnen toevoegen dat het ‘gevaar’ van twee kanten komt. De overtuigde liberaal Kymlicka is vooral bevreesd dat rechtse populistten in het gat springen met opvattingen die hij als onwenselijk beschouwt, maar anderen kunnen evenzeer bevreesd zijn voor de terugkeer van een doorgeschoten multiculturalisme dat onvoldoende eisen stelt aan de integratie van minderheden. Pendules kunnen nu eenmaal doorslaan naar twee kanten. Enerzijds is er het risico van een invulling van het Nederlandschap die te ‘dik’ is, waardoor bepaalde personen of groepen, hoezeer ze zich ook aanpassen en hun best doen, nooit een ‘echte Nederlander’ kunnen worden. Anderzijds is er het risico van

18 Kymlicka 2016: 171.

19 Kymlicka 2016: 172-173.

een invulling van het Nederlandschap die te 'dun' is, waardoor bepaalde personen of groepen gelegitimeerd zijn om zich volledig te onttrekken aan de Nederlandse samenleving, met alle gevolgen van dien. Beide uitkomsten zijn onwenselijk.

Kortom, alleen nog maar poetsen is niet genoeg, want daardoor blijft onduidelijk wat nu eigenlijk het kader is waarbinnen de lokale interacties van de interculturele aanpak zich dienen af te spelen. De vraag naar wat het land bindt en welke normen er gelden, zal toch echt op een of andere manier moeten worden beantwoord.

5. Samenvatting en tussenstand deel I: meer precisie

Dit essay begon met de constatering dat in een samenleving die steeds diverser wordt, er behoefte is aan een vorm van tegenwicht. Iets dat ervoor zorgt dat, ondanks die toenemende verscheidenheid, de boel toch bij elkaar wordt gehouden en één geheel blijft; een bepaalde symbolisch-normatieve kern die mensen met elkaar verbindt en waarin mensen (voldoende) geïntegreerd moeten worden. En zo begint de zoektocht naar ‘de nationale identiteit’...

Maar helaas, zonder succes. De zaak lijkt muurvast te zitten. Wetenschappers en adviesinstanties stellen dat een dergelijke kern of essentie niet bestaat, en dat alleen al het veronderstellen ervan riskant is. Ze lijken de kwestie eigenlijk het liefste van de gespreksagenda af te willen voeren. Daarmee gaan zij echter in tegen een min of meer universele psychologische dynamiek die het onderwerp steeds weer doet oprijzen, en ook tegen de overtuiging van velen dat er wel degelijk zoiets bestaat als de Nederlandse identiteit. Ga maar eens kijken op Schiphol, je pikt de Nederlanders er zo uit... Bovendien, wat zouden we anders moeten zeggen tegen nieuwkomers die hier moeten integreren? Die kopen niets voor de academische stelling dat de Nederlandse identiteit niet bestaat.

Dus dan toch maar de discussie aangaan? Recente ervaringen uit binnen- en buitenland laten zien dat maatschappelijke debatten over het onderwerp geen groot succes waren. Bij sommige mensen leiden ze vooral tot wat lacherige reacties (‘No motto’s please, we’re British’), bij anderen kunnen ze gemakkelijk ontaarden in ruzie en bittere verwijten (‘Ein Feuerwerk von Rassismus’). Bovendien, wat ze uiteindelijk opleveren is doorgaans mager: vooral algemeneheden die juist *niet* kenmerkend zijn voor de landen in kwestie maar universele Westerse waarden zijn. Er valt dus veel voor te zeggen om op te houden met dit soort discussies, gewoon aan de slag te gaan, en zo goed en kwaad als het gaat het samenleven in de superdiverse samenleving in goede banen te leiden. Toch is dat uiteindelijk ook geen oplossing. Als je ieder debat categorisch vermijdt, kan onduidelijkheid blijven bestaan over de (wettelijke) kaders voor de alledaagse interactie. Bovendien bestaat het risico dat anderen in het gat springen, mogelijk met opvattingen over ‘de nationale identiteit’ (of het verondersteld illusoire karakter daarvan) die minder wenselijk en productief zijn.

We zitten dus met een onmogelijke opgave: de vraag naar de nationale identiteit kan niet worden vermeden, maar ook niet worden beantwoord. Hoe komen we uit deze ellende? Mijn oplossing: meer scherp te aanbrengen. Nader bepaald zijn er twee stappen die ik wil zetten:

- Nauwkeuriger definiëren wat we bedoelen met ‘nationale identiteit’. In het huidige debat wordt (impliciet of expliciet) uitgegaan van een definitie die niet werkbaar is. Door een kleine aanpassing van deze definitie verdwijnen echter veel problemen als sneeuw voor de zon.
- Nauwkeuriger stellen wat nu eigenlijk aard en inhoud zijn van de achterliggende samenleef-kwesties die moeten worden opgelost. Dat blijken twee behoorlijk verschillende problemen te zijn. Bij beide speelt het idee van nationale identiteit weliswaar een bijrol, maar niet de hoofdrol. De kern van de oplossing ligt elders.

Laat ik beide punten toelichten.

5.1 Een (betere) definitie van nationale identiteit

Wat is de definitie van ‘nationale identiteit’? Niet elke deelnemer in het debat is daarover even expliciet, maar de historicus Joep Leerssen lijkt correct in zijn constatering dat het begrip “meestal in onderscheidende zin [wordt] gebezigd als datgene waardoor Nederland als samenleving *anders* is dan andere landen/culturen; een collectieve habitus die mettertijd in de Nederlandse samenleving ingesleten is geraakt en hier te lande sterker geprononceerd is dan buiten de Nederlandse grenzen.”¹ Deze opvatting is bijvoorbeeld duidelijk herkenbaar in de definitie van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, waarin het gaat om “een volk of nationale samenleving [die] specifieke kenmerken bezit, waarin zij verschilt van andere volkeren of nationale samenlevingen.” Zij klinkt ook door in het onderzoek van het SCP, gezien de centrale positie daarin voor de vraag wat ‘typerend’ is voor Nederland. Hetzelfde geldt voor de eerdergenoemde bundel van Gabriël van den Brink, die de termen ‘nationale eigenheid’ en ‘nationale identiteit’ zelfs als synoniem behandelt. Kortom, de kern van onze identiteit schuilt blijkbaar in datgene waarin Nederland ‘anders’ is dan de rest.

Welnu, het is dit ‘anders’ waar de problemen ontstaan. Want wat is er dan precies ‘anders’ aan ons volk? Zoals eerder opgemerkt, de Vlamingen spreken ook Nederlands, er zijn vele landen waar driftig wordt gefietst, er zijn vele landen zijn waar de doden periodiek worden herdacht, en de hang naar vrijheid en gelijkheid is welhaast universeel. En bovendien, zoals we hebben gezien: voor zover publieke debatten over nationale identiteit iets opleveren, komen zij voor een belangrijk deel tot dezelfde kenmerken: vrijheid van meningsuiting, gelijkheid van man en vrouw, tolerantie voor andersdenkenden, enzovoort.

De *cruciale vraag* is nu deze: betekent het feit dat deze kenmerken *ook* in andere landen voorkomen, dat ze *dus* geen onderdeel zijn van de Nederlandse identiteit? Welbeschouwd zou dat een vreemde conclusie zijn. Vergelijk het met persoonlijke identiteit. Iemands persoonlijke identiteit is het antwoord op de vraag: wie ben ik? In het geval van schrijver dezes, bevat het antwoord onder meer de volgende kenmerken: witte man, inwoner van Utrecht, werkzaam bij de rijksoverheid, en liefhebber van die-en-die muziek. Natuurlijk zijn er vele mensen met deze kenmerken. De meeste Nederlandse mannen zijn wit, er zijn meer dan 350.000 mensen die in Utrecht wonen, de rijksoverheid telt duizenden werknemers, en als ik naar een concert ga, kom ik een zaal vol mensen tegen met dezelfde muzieksmaak. Moet ik daaruit concluderen dat mijn huidskleur, woonplaats, werkgever en muziekvoorkeur derhalve *geen* onderdeel zijn van mijn identiteit? Dat zou een eigenaardige conclusie zijn.

Hetzelfde geldt volgens de Britse politieke wetenschapper Bhikhu Parekh voor nationale identiteit. De nationale identiteit is het antwoord op de vraag: wie zijn wij? En net als bij individuele identiteiten maakt het niet uit of de kenmerken die worden genoemd in antwoord op die vraag uitsluitend van toepassing zijn op de betreffende natie of niet. Zo zijn in Nederland de instituties van de democratie, en waarden als de vrijheid van geloof en de gelijkwaardigheid van man en vrouw, een belangrijk onderdeel van wie we zijn en waarvoor we staan. Het zou onzinnig zijn om te zeggen dat ze geen onderdeel zijn van de nationale identiteit *omdat* deze zaken ook van belang worden gevonden in België, Duitsland en Denemarken. Je zou hoogstens kunnen zeggen dat het *minder sterk onderscheidende* kenmerken zijn dan bijvoorbeeld de Nederlandse taal of fietscultuur.¹

1 Parekh beschouwt persoonlijke identiteit als een ontologische continuïteit in de kenmerken van de persoon: kenmerken die niet van dag tot dag variëren, maar die min of meer identiek blijven of slechts langzaam veranderen, zoals lichamelijke kenmerken en persoonlijkheid. Dit betekent dat mijn individuele verschillen ten opzichte van andere personen – datgene waarin ik ‘anders’ ben – enkel een *afgeleide* zijn van wie ik ben, en niet *constitutief* daarvoor. Natuurlijk heb ik wel de *waarneming* van verschillen nodig om mezelf te kunnen definiëren en begrijpen, maar het zou absurd zijn om te stellen dat de waarneming van verschillen *bepalend* zou zijn voor mijn identiteit (begrepen als de ontologische continuïteit in lichamelijke kenmerken en persoonlijkheid). Stel bijvoorbeeld dat anderen steeds meer worden zoals ik, dan nemen weliswaar de onderlinge verschillen af, maar het betekent dat *hun* identiteiten veranderen, niet de *mijne*. Ik ben immers nog altijd dezelfde persoon. Om de vergelijking te maken op het niveau van landen: stel dat in de jaren negentig, toen mensen uit alle windstreken naar Nederland kwamen om hier het wonder van het poldermodel te aanschouwen en ervan te leren – stel dat al die mensen vervolgens in hun eigen land de Nederlandse lessen succesvol hadden toegepast, en dat al deze landen zich de cultuur van overleg, schikken en plooiën hadden eigen gemaakt en geïnternaliseerd. Daardoor zou objectief gezien het verschil in kenmerken tussen Nederland en die andere landen zijn afgenomen. Dat betekent echter niet dat de Nederlandse identiteit zou zijn veranderd. Wij zijn dan nog steeds wie we altijd zijn, hoogstens zijn we wat minder uniek in de wereld dan voorheen.

Dus wat is nationale identiteit op collectief niveau? Voortbouwend op Parekh zou ik willen kiezen voor de volgende definitie:

De nationale identiteit van een politieke gemeenschap verwijst naar het soort gemeenschap dat zij is, naar haar organiserende principes en instituties, haar centrale normen en waarden, haar gangbare manieren van spreken over en regelen van haar collectieve aangelegenheden, enzovoort.²

Deze definitie ligt dicht genoeg aan tegen de courante opvatting van het begrip om praktisch werkbaar te zijn, maar verlost ons tegelijk van de netelige opgave iets te vinden dat ‘uniek’ zou zijn voor Nederland, een onveranderlijke kern of essentie die ‘typerend’ is voor Nederlanders, en waarin zij wezenlijk verschillen van de rest van de wereld. Het ‘enzovoort’ aan het einde van de definitie biedt bovendien een zekere openheid. Niets verzet zich ertegen om de definitie naar believen verder uit te breiden, bijvoorbeeld met ‘haar nationale feestdagen, haar landschappen, enzovoort’. In zekere zin is de gekozen formulering dan ook geen afgeronde definitie, maar eerder een *grammatica* voor definities. Wie de bovenstaande formulering nog te vaag en algemeen vindt, kan haar desgewenst verder uitwerken door te specificeren welke aspecten minimaal onderdeel moeten zijn van het antwoord op de vraag: wie zijn wij?³

Waar het hier om gaat is dit: het idee dat het bij nationale identiteit om *unieke* kenmerken zou moeten gaan, kunnen we beter verlaten. Ook als er veel andere landen zijn met hetzelfde kenmerk, is het nog steeds onderdeel van onze identiteit. (Pas wanneer een kenmerk werkelijk *universeel* is – dat wil zeggen: geldt voor *alle* naties ter wereld – wordt het een tikje vreemd om dit kenmerk nog op te nemen in een beschrijving van de nationale identiteit, omdat het dan geen enkel onderscheidend vermogen meer heeft.)

2 Dit is een vrij letterlijke vertaling van de definitie van Parekh, die als volgt luidt: “National identity is the identity of a political community and refers to the kind of community it is, its central values and commitments, its characteristic ways of talking about and conducting its collective affairs, its organizing principles, and so forth.” (2002: 6).

3 Dan kom je bijvoorbeeld uit bij iets als dit: de nationale identiteit van een politieke gemeenschap verwijst naar het soort gemeenschap dat zij is naar haar: 1) institutionele kenmerken: staatsrechtelijke vorm, grondwettelijke rechten en plichten, democratische instituties; 2) culturele kenmerken: taal (of talen), dominante waarden, normen, gewoonten, tradities en feestdagen; 3) geografische kenmerken: ligging en natuurlijke en gebouwde fysieke kenmerken; 4) demografische kenmerken: omvang en opbouw bevolking naar gangbare demografische criteria; 5) geschiedenis: majeure/vormende historische gebeurtenissen, dominante narratieven... of een vergelijkbaar soort opsomming.

Welke elementen men wil uitlichten, zal ook afhangen van de context. Het maakt nogal wat uit of de we de nationale identiteit willen formuleren voor een groep van zojuist gearriveerde vluchtelingen uit een oorlogsgebied, of voor een groep vertegenwoordigers van multinationals op zoek naar een nieuwe vestigingsplaats voor hun hoofdkantoor.

Met deze (grammatica voor een) definitie wordt de vraag naar de nationale identiteit opeens stukken beter hanteerbaar, want zaken als organiserende principes en instituties, normen en waarden, gangbare manieren van spreken en regelen, zijn reële en waarneembare fenomenen die zich goed laten onderzoeken en in kaart laten brengen.⁴ Sterker nog, dat is voor een flink deel al gebeurd. Historici houden zich er al sinds het ontstaan der natie mee bezig, en voor migranten zijn er officiële introducties tot ons land, zoals de film ‘Coming to the Netherlands’. Iedereen kan bovendien in de boekhandel – meer of minder – serieuze publicaties vinden als ‘The Undutchables’.⁵ Natuurlijk is er discussie mogelijk over de vraag of dat soort beschrijvingen altijd het best denkbare beeld geven van de Nederlandse werkelijkheid, maar je zou hiermee toch een heel eind moeten komen, bijvoorbeeld om nieuwkomers wegwijs te maken.

Conclusie

Dus nog eenmaal de vraag: bestaat ‘de nationale identiteit’ nu wel of niet? Het antwoord luidt: het ligt er maar aan hoe je het begrip definieert. Als je de nationale identiteit eenvoudig beschouwt als het antwoord op de vraag ‘Wie zijn wij?’ – als het totaal van kenmerken dat van toepassing is op Nederland, ongeacht de vraag of die ook uniek zijn voor Nederland – dan bestaat die nationale identiteit wel degelijk. Dan is er niets mysterieus aan het begrip. Over wat die concreet inhoudt, is het laatste woord natuurlijk niet gezegd, en het antwoord kan mettertijd ook veranderen. Maar de vraag is in principe te beantwoorden. Op basis van het beschikbare sociologische en historische onderzoek zou je een heel eind moeten komen.

-
- 4 Mag ik zomaar een definitie aanpassen als mij dat – om wat voor reden ook – beter uitkomt? Ja, dat mag ik. Waar een bepaalde term precies naar verwijst, is niet meer dan een conventie die op een zeker moment in de geschiedenis is afgesproken. Als er goede redenen zijn om die conventie te herzien, is er geen enkele wet of regel die dat verbiedt. In filosofische termen: er kunnen goede redenen zijn voor *revisie* van een concept. De enige praktische beperking is dat we de betekenis van een concept niet zo sterk moeten veranderen dat er algehele spraakverwarring ontstaat (zie Van Cappelen 2018). Dat risico lijkt hier echter niet zo groot.
- 5 Hoe zit het nu met de ‘maatschappelijke debatten’ zoals die werden beschreven in hoofdstuk 3? Kunnen die een bijdrage leveren aan deze opgave? In theorie wel, want zij genereren informatie die kan helpen de nationale identiteit nader in kaart te brengen. Dat is in de in hoofdstuk 3 besproken debatten ook wel gebeurd. Het is alleen de vraag of zo’n debat ook het beste en meest logische instrument is. Er lijkt hier sprake te zijn van een *mismatch* tussen kennisopgave enerzijds en methode van informatiegaring anderzijds. Een maatschappelijk debat is vooral passend als het primaire doel ligt in overtuiging en consensusvorming, maar veel minder als het primaire doel is om een bepaalde realiteit zo getrouw mogelijk in kaart te brengen. Op zich kan het bij een dergelijke descriptieve opgave wel nuttig zijn om veel verschillende informanten te raadplegen, bijvoorbeeld als er sprake is van lokale kennis en meerdere perspectieven op de materie die van belang kunnen zijn. Maar een dergelijke raadpleging is wat anders dan een debat. Tenzij het bijdraagt aan de descriptieve kwaliteit van de onderscheiden waarheidsclaims, is het niet noodzakelijk en mogelijk zelfs onwenselijk als de informanten *onderling* met elkaar in discussie gaan. Door er (alsnog) een debat van te maken, kan er makkelijk een *normatieve drift* optreden: de aandacht verschuift van wat het geval *is* naar hoe men dat *beoordeelt*. Ook belangrijk natuurlijk, maar geen antwoord op de vraag.

(Zijn hiermee alle problemen met betrekking tot de definitie van nationale identiteit opgelost? Voor mijn doel wel, maar specialisten in het vakgebied zijn misschien nog niet tevreden. De bijlage op pagina 139 gaat daarom in op enkele andere bronnen van verwarring en misverstand rondom dit begrip. Voor de hoofdlijn van mijn betoog zijn die echter niet van belang.)

5.2 Een scherper onderscheid in kernvragen

Met deze aangepaste definitie hebben we echter nog geen oplossing voor de samenleefproblemen waarmee dit essay begon, en die aanleiding waren voor de zoektocht naar die ‘nationale identiteit’. Laten we nog eens nauwkeurig de centrale kwesties benoemen. Het gaat om twee problemen:

- Een verbondenheidsopgave. De kernvraag is hier wat hetgeen is dat de inwoners van het land met elkaar verbindt.
- Een integratieopgave. De kernvraag is hier wat hetgeen is waaraan nieuwkomers (kinderen en migranten) zich – tot op zekere hoogte – moeten aanpassen.

Tot op heden was de assumptie dat het antwoord op beide vragen verwees naar dezelfde onderliggende realiteit, namelijk een symbolisch-normatieve kern die zowel mensen met elkaar verbindt als waarin mensen geïntegreerd moeten worden. Maar bij nader inzien is dat misschien toch te simpel gedacht. Op de keper beschouwd gaat het om fundamenteel verschillende kwesties.

De eerste vraag gaat – in de kern – om een *affectieve* problematiek. Hoe kunnen de gevoelens van solidariteit die normaliter beperkt blijven tot de eigen groep zich uitstrekken tot alle inwoners van het land, zodat affectieve en staatsrechtelijke eenheid samenvallen? Nu de ‘nationale identiteit’ niet langer wordt opgevat als een set van kenmerken die uitsluitend op Nederland van toepassing is, vervalt dat concept als vindplaats voor een antwoord op die vraag, en moet de bron van verbondenheid en eenheid elders worden gevonden. Maar waar dan? Hierover gaan de volgende twee hoofdstukken (die tezamen deel IIA vormen). Centraal hierin staat de ruimtelijke respectievelijk temporele gesitueerdheid van de Nederlandse natie. Ik zal betogen dat de lotsverbondenheid die hieruit voortvloeit een potentiële basis vormt voor affectieve banden. Tevens zal ik betogen dat, daar bovenop, de ruimtelijke en temporele dimensie elementen bevat die *op zichzelf* kunnen fungeren als een anker van verbondenheid.

De tweede vraag gaat – in de kern – om een *normatieve* problematiek. Centraal staat de vraag hoe we *willen dat mensen zich gedragen*. Descripties van de huidige nationale identiteit zijn daarbij slechts van beperkte waarde. Het kan best waar zijn dat Nederlanders over het algemeen open en tolerant zijn, en tegelijk ook nogal bot en onverschillig, maar daarmee is nog niet de vraag beantwoord

of we dat ook *wenselijk* vinden. Het is vast niet de bedoeling dat nieuwkomers ook onze *slechte* eigenschappen overnemen. . . Kortom, uiteindelijk gaat het niet om de vraag ‘Wie zijn wij?’ maar om de vraag ‘Wie *willen* we zijn?’. Hierover gaan de hoofdstukken 8 en 9 (die tezamen deel IIB vormen). In dit normatieve vraagstuk speelt onze nationale identiteit slechts zijdelings een rol, namelijk als een indicatie van de mate waarin bepaalde wenselijk geachte gedragspatronen ook praktisch haalbaar zijn.

In de volgende hoofdstukken zal ik beide kwesties dus afzonderlijk behandelen. Voor alle duidelijkheid: dit betekent niet dat ze niks met elkaar te maken zouden hebben, integendeel. In de empirische werkelijkheid is er de nodige wisselwerking en overlap, en daardoor is het onderscheid tussen beide kwesties soms vaag. Maar dat is nu juist het probleem. Het geheel wordt een onontwarbare kluwen. Mijn algemene stelling is dat het onderwerp van dit essay is gebaat bij precisie – niet alleen met betrekking tot vraag wat ‘nationale identiteit’ nu eigenlijk is, maar ook met betrekking tot de wezenlijk verschillende aard van de twee achterliggende kwesties.

Deel IIA: Wat bindt ons?

6. De ruimtelijke dimensie

Is er nu werkelijk helemaal *niets* dat alle Nederlands met elkaar delen? Ja, toch wel. Alle Nederlandse staatsburgers hebben met elkaar gemeen dat zij (in juridische zin) mede-eigenaar zijn van het stukje aarde dat ligt ingeklemd tussen België, Duitsland en de Noordzee. Dat is een honderd procent uniek en onderscheidend kenmerk: het geldt voor *alle* Nederlandse staatsburgers en voor *geen enkele* andere aardbewoner. Belgen, Duitsers, en Denen kunnen nog zoveel op ons lijken, maar tenzij ze ook een Nederlands paspoort hebben, zijn ze geen mede-eigenaar van het Nederlands grondgebied – net zomin als Nederlandse staatsburgers (in juridische zin) mede-eigenaar zijn van het stuk land plus eilanden dat wordt afgegrensd door Sleeswijk-Holstein, Noordzee, Skagerrak, Kattegat en de Baltische Zee.

Gezien dit gedeelde en unieke karakter, is het niet onlogisch de vraag te stellen of deze ruimtelijke dimensie kan bijdragen aan gevoelens van onderlinge verbondenheid. Het antwoord daarop is – welhaast vanzelfsprekend – bevestigend. Een gedeeld leefgebied betekent objectieve lotsverbondenheid. Of we het nu leuk vinden of niet, in dit drukke land zijn we tot elkaar veroordeeld en zullen we moeten samenwerken. Gelukkig leren onderzoek en ervaring dat als we door samenwerking collectieve uitdagingen tot een goed einde weten te brengen, die objectieve lotsverbondenheid ook kan leiden tot *gevoelens* van verbondenheid. Het eerdergenoemde onderzoek naar de contacthypothese en het *Robbers Cave experiment* tonen dat aan. De grenzen van de ruimte dwingen de inwoners ervan dus tot een sociale interactie die hen kan vormen tot solidariteitsgemeenschap.

In dit hoofdstuk wil ik echter ingaan op een tweede manier waarop ruimte kan bijdragen aan gevoelens van verbondenheid. Daarin is de ruimte niet enkel de fysieke context waarbinnen die gevoelens zich kunnen ontwikkelen, maar gaat van de betreffende ruimte zélf ook een verbindend potentieel uit. Daarover bestaat een kleine maar potentieel relevante sociaal-wetenschappelijke literatuur.

6.1 Plaats als anker van verbondenheid en identiteit

Centraal in die literatuur staat het begrip *place attachment*. Mensen hebben de neiging zich emotioneel te hechten aan plaatsen die voor hen belangrijk zijn, zoals het huis waarin zij wonen, hun stad of streek, of hun vaderland. Onderzoek laat zien dat een ‘gezonde hechting’ aan plaats samenhangt met een groter psychologisch welbevinden.¹ Dit komt waarschijnlijk doordat *place attachment* voorziet in (minstens) twee groepen van psychologische behoeften c.q. functies.²

Ten eerste behoeften en functies die te maken hebben met het (over)leven van alledag. Bepaalde plaatsen kunnen fungeren als een bron van rust, veiligheid en zekerheid. Ze zijn veilige havens waar je thuis bent en jezelf thuis voelt, waar je een zekere controle hebt, waar je samen bent met – vaak gelijkgestemde – anderen die daadwerkelijk om je geven, en waar je kunt bijkomen en jezelf weer kunt opladen. In tijden van spanning en bedreiging hebben mensen dan ook de neiging zich in deze plaatsen terug te trekken. Hoewel deze functies meestal worden genoemd in relatie tot het eigen huis, kunnen ze ook worden vervuld door andere plaatsen, bijvoorbeeld de vertrouwde eigen buurt, het café om de hoek of een bepaald natuurgebied.

Ten tweede voorziet deze binding in bepaalde behoeften en functies die meer van symbolische aard zijn, en die te maken hebben met de behoefte aan continuïteit in zelfconcept en persoonlijke identiteit (hierover meer in het volgende hoofdstuk). Plaatsen zijn vaak verbonden met gebeurtenissen, ervaringen en herinneringen, en verbinden mensen aldus met het verleden. Sommige plaatsen hebben voornamelijk individuele betekenis, bijvoorbeeld de streek waarnaar je altijd met je ouders op vakantie ging, het park waar je de eerste kus gaf aan je grote liefde, het huis dat je met eigen handen hebt opgeknapt, en dat later wellicht nog de herinnering aan je inmiddels overleden echtgenoot levend houdt. Andere plaatsen hebben een bredere sociaal-culturele betekenis, omdat ze verbonden zijn met belangrijke maatschappelijke gebeurtenissen. Denk bijvoorbeeld aan de Waalsdorpervlakte, de Amsterdamse grachten of de Deltawerken. Deze plaatsen en fysieke structuren belichamen een verhaal over de gemeenschap waarvan allen deel uitmaken, en helpen mensen zichzelf te situeren in het sociaal-historisch narratief over heden en verleden. Dit soort plaatsen houden de nationale geschiedenis levend.

1 De impliciete associatie met de hechtingstheorie van Bowlby en Ainsworth is niet toevallig. Zie Scannell en Gifford 2014.

2 Zie Scannell en Gifford 2010, 2017a, 2017b.

Al met al is plaats, zo schrijven de psychologen Altman en Low in een van de eerste en belangrijkste publicaties over het onderwerp, een ankerpunt en medium van verbinding, zowel tussen mensen onderling als tussen heden en verleden:

... place attachment may link people with friends, partners, children, and kin in an overt and visible fashion. It may bond people to others symbolically, providing reminders of childhood or earlier life, parents, friends, ancestors, and others. Furthermore, place attachments may link people to religion, nation, or culture by means of abstract symbols associated with places, values, and beliefs [...]. The place may, therefore, be a medium or milieu which embeds and is a repository of a variety of life experiences, is central to those experiences, and is inseparable from them.³

Nauw verwant aan het begrip ‘place attachment’ is het begrip ‘place identity’. In de literatuur wordt deze term gehanteerd wanneer er niet alleen sprake is van hechting aan een bepaalde plaats, maar wanneer deze ook betekenis krijgt voor iemands persoonlijke identiteit, en hij zich met de betreffende plaats gaat identificeren. In deze conceptie is plaats dus niet enkel de ruimtelijke context waarbinnen iemands identiteit zich ontwikkelt, maar wordt deze daar ook onderdeel van. Iemand die bijvoorbeeld geboren en getogen is in Rotterdam, heeft door jarenlange interactie met die specifieke Rotterdamse omgeving deze in zekere zin ook geïntegreerd in zijn persoon. Hij is niet slechts een inwoner van Rotterdam, hij is Rotterdammer.

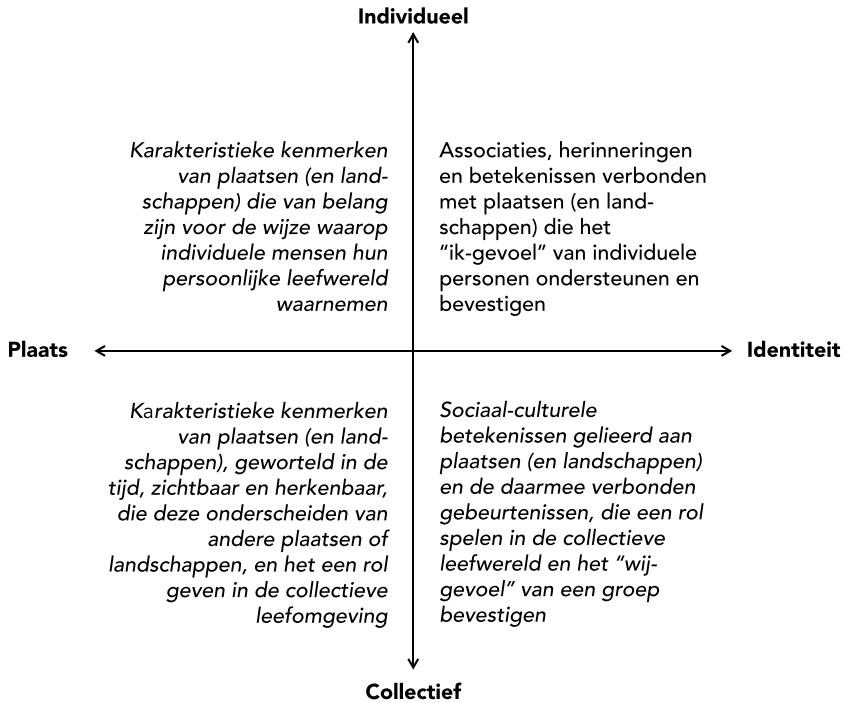
Dit betekent dat identiteit en plaats (op betekenisniveau) met elkaar zijn verweven. Plaatsen vormen een verlengstuk, representatie en bevestiging van individuele en collectieve identiteiten, omdat ze – zoals gezegd – drager en belichaming zijn van herinneringen en betekenissen. De eerder geciteerde Low en Altman stellen dan ook dat “place attachment may contribute to the formation, maintenance, and preservation of the identity of a person, group, or culture.”⁴ De onderstaande figuur geeft weer hoe een en ander kan worden geordend.⁵

3 Low and Altman 1992: 10.

4 Low and Altman 1992: 10.

5 Deze figuur is een bewerking van een conceptueel model van de Nederlandse onderzoekers Derk Jan Stobbelaar en Bas Pedroli (2011). Omdat hun model gaat over landschappen, is dit woord steeds tussen haakjes toegevoegd.

Figuur 6.1 Conceptueel model voor verwevenheid van identiteit en plaats, gebaseerd op Stobbelaar en Pedroli (2011)

De belangrijke rol van ruimte bleek overigens ook al uit het grote SCP-onderzoek. In dat onderzoek stond 'landschap' in de top-5 van algemene aspecten van Nederland waarmee men zich verbonden voelt, nog boven symbolen en tradities. Bovendien scoorde landschap hoog bij open vragen over belangrijke kenmerken van Nederland en kenmerken die positieve gevoelens geven.⁶

⁶ Deze hoge score lijkt enigszins in tegenspraak met het feit dat geen van de specifieke landschapskenmerken die het SCP-onderzoek aan de respondenten werd voorgelegd (zoals polders, weilanden, of de Amsterdamse grachten) voorkomt in de top-20 van kenmerken die bijdragen aan het gevoel van verbondenheid (zie figuur 2.2 pagina 37). Een mogelijke verklaring voor deze discrepantie zou kunnen zijn dat het Nederlandse landschap welsaar *in het algemeen* voor veel mensen een belangrijk aspect van verbondenheid is, maar dat mensen, vanwege hun ruimtelijke verspreiding over het land, verschillen in de concrete aspecten van het landschap die voor hen emotionele waarde hebben. Een inwoner van Amsterdam hecht wellicht vooral aan de grachten, een inwoner van Friesland aan de weilanden en eindeloze horizonnen, een inwoner van Zeeland aan de Deltawerken, en een inwoner van Zuid-Limburg vooral aan de zacht glooiende heuvels. Voor allen is 'het landschap' dus een belangrijk aangrijpingspunt voor verbondenheid, maar geen van deze specifieke landschappen kent zoveel 'aanhangers' dat zij in een landelijke enquête heel hoog zal scoren.

De verwevenheid van plaats en identiteit betekent dat (snelle) veranderingen van de omgeving een negatief effect kunnen hebben op psychisch welbevinden. Dergelijke (snelle) veranderingen kunnen niet alleen de veilige haven in gevaar brengen, maar ook een zekere discontinuïteit betekenen en daarmee bedreigend zijn voor de identiteit. “[U]nwanted and personally uncontrollable change in the physical environment, resulting in the loss of the principle of continuity, may cause a grief or loss reaction,” aldus de psychologen Twigger-Ross en Uzzel.⁷

6.2 Schaalniveaus

Mensen hebben dus de neiging zich emotioneel te hechten aan plaatsen die voor hen belangrijk zijn, zoals het huis waarin zij wonen, hun buurt, woonplaats, streek of vaderland, en daaraan een deel van hun identiteit te ontlenuen. Van dit rijtje hebben mensen ongetwijfeld de sterkste binding met het eigen huis. Daarover bestaat geen discussie.

Maar als we kijken voorbij het eigen huis (of de eigen straat), welk schaalniveau is dan het belangrijkste? Ondanks alle betogen over processen van globalisering enerzijds en lokalisering anderzijds, is de nationale staat nog steeds het krachtigste object van hechting. Dat blijkt uit internationaal vergelijkende enquêtes. Daarin wordt met enige regelmaat (een variant op) de vraag gesteld: in welke mate voelt u zich verbonden met...? Daarna worden verschillende schaalniveaus van plaats worden genoemd, oplopend van ‘uw buurt’ tot ‘de wereld’. Vrijwel altijd scoort het nationale niveau daarin het hoogste, ook in Nederland.⁸ Ter illustratie enkele data uit de ‘European Values Survey’.

Tabel 6.1 Mate van gevoelde verbondenheid naar schaalniveau

Percentages, N = 2534	(heel) verbonden	(helemaal) niet verbonden
Eigen stad	81	20
Eigen regio/provincie	63	37
Nederland	89	11
Europa	58	43
De wereld	58	42

Bron: EVS 2017, ongewogen resultaten

Interessant bij dit soort resultaten is overigens de rol van ‘de stad’. Over het algemeen laat het onderzoek zien dat ‘de stad’ een sterker aangrijpingspunt van verbondenheid en identiteit is dan ‘de buurt’ of ‘de streek/provincie’. Dit komt waarschijnlijk doordat de stad in geografische en cognitieve zin een scherper gedefinieerd object is, en ook minder een natuurlijk gegeven dan landschappen. In de woorden van de geograaf Tuan: “The city is the one environment created exclusively for human use (...) cities are places, worthy of proper names and prominent labeling in school atlases; whereas the neutral terms of space and area apply to the emptier lands”.⁹

We are all somewheres...

De natie is dus nog steeds het belangrijkste schaalniveau voor verbondenheid en identificatie. Hoe verhoudt zich deze bevinding eigenlijk tot de hedendaagse verhalen over een nieuwe maatschappelijke tweedeling die zou bestaan tussen *somewheres* en *anywheres*, tussen mensen die nog geworteld zijn in een bepaald leefgebied waarmee zij zich identificeren, en kosmopolieten die de hele wereld als hun thuis beschouwen (en voor wie al dat gepraat over ‘nationale identiteiten’ hopeloos provinciaals en achterhaald is).¹⁰ Twee opmerkingen hierover.

Ten eerste moet de omvang van die mogelijke nieuwe tweedeling niet worden overdreven. Door alle aandacht voor processen van internationalisering en virtualisering lijkt het misschien alsof het gaat om twee groepen van min of meer gelijke omvang, maar dat is allerm minst het geval. Als we ons beperken tot Nederland bestaat slechts een klein deel van de bevolking uit mensen die niet alleen tijdens vakanties in het buitenland komen, maar zich daadwerkelijk hebben ontwikkeld tot globetrotters voor wie werk en het sociale leven zich uitstrekken over de gehele aardkloot. De grote meerderheid van de bevolking is nog altijd plaatsgebonden. Onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat als Nederlanders verhuizen, dat vaak over kleine afstanden is. Zo bedroeg in het jaar 2002 de gemiddelde verhuisafstand slechts 16,7 kilometer.¹¹ In het jaar 2007 woonden Nederlanders op gemiddeld 18 kilometer van de geboorteplaats van zijn of haar ouders, en op gemiddeld 29 kilometer van de geboorteplaats van zijn of haar grootouders.¹² Het aantal Nederlanders dat in het buitenland woont, bedraagt op het moment van schrijven ruim een miljoen.¹³ Dat is een behoorlijk aantal, maar nog altijd zeer gering vergeleken met het aantal Nederlanders dat in Nederland zelf woont.

9 Tuan 1975: 157.

10 Goodheart 2017.

11 Ekamper en Van Huis 2005.

12 Ekamper en Bloothoofd 2013.

13 <https://www.nederlandwereldwijd.nl/actueel/nieuws/2018/06/20/enquete-dienstverlening-voor-nederlanders-in-het-buitenland>.

Ten tweede is er geen bewijs dat die minderheid van kosmopolieten zich niet langer verbonden zou voelen met hun geboortegrond, en hun lokale identiteit zouden hebben ingeruild voor een identiteit als wereldburger. Het vaak aangehaalde werk van Castells over de netwerksamenleving suggereert een oppositie tussen lokale en globale identiteit, alsof die twee elkaar zouden uitsluiten, maar het (overigens vrij spaarzame) beschikbare onderzoek op dit gebied vindt daarvoor geen ondersteuning. Op grond van dat onderzoek concludeert Lewicka dat “people not only show strong attachments to their residence places, but that self-categorizations in terms of larger place scales, such as Europe, do not destroy their local sentiments.” Mocht er al een effect zijn, dan lijkt het eerder dat mensen die sterk mobiel zijn juist méér betrokkenheid tonen bij hun lokale woonomgeving. “Being away from home (city, country) may make home ties more salient, and hence – under some circumstances – paradoxically may contribute to maintenance of local identity rather than its disruption”.¹⁴

Concluderend: het lijkt erop dat mensen die sterk mobiel zijn niet losgezongen raken van hun oorspronkelijke leefomgeving maar *meerdere* plaatsidentiteiten ontwikkelen. Welbeschouwd is dat niet zo vreemd. Het sluit naadloos aan op de bevinding dat mensen ook meervoudige sociale identiteiten kunnen ontwikkelen.

6.3 Conclusie

Het gedeelde grondgebied is een uniek en onderscheidend kenmerk van alle Nederlanders. Het ligt dus voor de hand om te onderzoeken of dit ruimtelijke gegeven een bijdrage kan leveren aan samenbinding. Daar lijkt het inderdaad sterk op. Niet alleen betekent de begrensde leefomgeving een objectieve lotsverbondenheid die noodzaakt tot sociale interacties die in potentie kunnen leiden tot sterkere *gevoelens* van verbondenheid. De gedeelde leefomgeving is ook zélf een potentieel ankerpunt en medium van onderlinge verbondenheid. Mensen hebben de sterke neiging zich emotioneel te hechten aan hun leefomgeving – die wordt onderdeel van hun persoonlijke identiteit – en omdat het een gedeelde leefomgeving is, worden zij via deze leefomgeving ook weer verbonden met andere mensen. In zekere zin is de ruimtelijke omgeving een drager van het verhaal waar we vandaan komen, wat we hebben meegemaakt en wie we zijn.

Hier ligt overigens een potentiële les voor wie maatschappelijke verbondenheid wil bevorderen. Als de omgeving een drager is van het verhaal dat ons samenbindt, is vanuit dat oogpunt een zorgvuldige omgang met het landschappelijk en fysieke erfgoed van groot belang. Wat je hier zou wensen is, in de meest letterlijke zin des woords, een *conservatieve* omgang met de omgeving.

Gelukkig kennen we in Nederland uitgebreide regels voor behoud van zowel natuurlijke monumenten als het gebouwde erfgoed. Vandaag de dag lijkt dat vanzelfsprekend. Toch is het nog niet zo heel lang geleden dat historische landschappen en gebouwde infrastructuur zonder veel scrupules werden geofferd op het altaar van moderniteit en voortuitgang. En als het gaat om het onderwerp van het volgende hoofdstuk – temporele continuïteit – is die ‘alles moet anders’ mentaliteit nog steeds niet ongebruikelijk.

7. De temporele dimensie

Er is nog een tweede kenmerk dat in potentie alle Nederlanders met elkaar delen: de nationale toekomst. Zoals eerder gesteld, het nationale verleden kent zijn beperkingen als grondslag voor gevoelens van verbondenheid en identiteit, omdat een deel van de huidige Nederlanders zijn wortels elders in de wereld heeft liggen. Maar zoals Ruud Lubbers ooit zei: “Als er geen gemeenschappelijk verleden is, kijk dan naar een gemeenschappelijke toekomst, en zoek daar de verbindingskracht.”¹ Alle mensen die in Nederland (blijven) wonen, zullen worden geconfronteerd met gedeelde kansen en uitdagingen, zoals de verdere ontwikkeling van het land, de transitie naar een duurzame samenleving, bescherming tegen een stijgende zeespiegel, enzovoort. En anders dan het nationale verleden, is de nationale toekomst geen categorie die bij voorbaat bepaalde (groepen van) burgers uitsluit.

Het is dus niet onlogisch de vraag te stellen of, net als de ruimtelijke dimensie, ook de temporele dimensie kan bijdragen aan gevoelens van onderlinge verbondenheid. Opnieuw is het antwoord daarop bevestigend, deels om dezelfde reden. De gedeelde ruimte en de gedeelde toekomst zijn in feite synoniemen voor hetzelfde fenomeen, namelijk objectieve lotsverbondenheid. En zoals gezegd, objectieve lotsverbondenheid kan leiden tot vormen van interactie die zich – indien succesvol – kunnen vertalen in *gevoelens* van verbondenheid.

Maar net als in het vorige hoofdstuk, is er ook hier een tweede en diepere laag. Recente onderzoeken suggereren namelijk dat (waargenomen) temporele continuïteit *op zichzelf* ook een positief effect kan hebben op maatschappelijke binding. Daarover gaat dit hoofdstuk. De eerste paragraaf is sterk ‘micro’ van aard, omdat ik enkele relevante psychologische studies in enig detail beschrijf. Een goed begrip van deze studies is noodzakelijk omdat ze een belangrijke inspiratie vormen voor de conclusies van dit essay. De tweede paragraaf is juist ‘macro’ van aard. Daarin gaat het over algemene politieke strategie en de grote lijnen van de geschiedenis. In beide delen staat echter het idee van temporele continuïteit centraal.

7.1 Zelf-continuïteit

Startpunt van het verhaal is dat mensen een fundamentele behoefte hebben aan *self-continuity*: een gevoel van verbondenheid tussen verleden, heden en toekomst in hun identiteit. Een gemis of verlies van dat gevoel gaat gepaard met

1 Aangehaald in https://www.tijdschriftcdv.nl/scripts/shared/artikel_pdf.php?id=CD-2018-2-108. Zie ook Hirsch Ballin 2007.

ongewenste mentale verschijnselen, zoals angst, vervreemding, depressie en zelfs suicide. Mensen streven dan ook naar temporele consistentie in de waarneming en ervaring van zichzelf. Volgens de psychologen Jetten en Wohl helpt een besef van zelf-continuïteit het individu om de huidige gebeurtenissen begrijpelijk te maken door deze te plaatsen binnen de context van het persoonlijke verleden, en om te gaan met de angsten die horen bij een onzekere toekomst. “[C]ontinuity between the past and present provides ‘existential security’”².

Waarom ontlenen mensen die waarneming en ervaring van continuïteit? Volgens sommige theorieën hebben we een besef van zelf-continuïteit omdat er ergens, diep in onszelf, ‘iets’ is dat correspondeert met het zelf, een “inner essence, a single and cohesive ego that owns all our thoughts, feelings, and perceptions, and therefore holds each of us together.”³ Die innerlijke essentie verandert niet of hooguit langzaam, en is daarmee een bron van zelf-continuïteit. Volgens andere theorieën daarentegen bestaat er geen reële en stabiele kern die het zelf zou vormen, maar is het zelf een ‘inherent narratieve entiteit’.⁴ Het zelf en zelf-continuïteit worden gecreëerd door de constructie van een coherent narratief over wie men is en wat men meemaakt, een levensverhaal waarin de dagelijkse gedachten, gevoelens, ervaringen en gebeurtenissen worden geordend in een samenhangende persoonlijke geschiedenis, met ‘het zelf’ in de hoofdrol.⁵ Kortom, er bestaat een essentialistische en een narratieve conceptie van het zelf, en de geleerden zijn het onderling niet eens over welke van deze twee concepties de juiste is.

De groep als bron van zelf-continuïteit

Eén ding is echter duidelijk: een van de bronnen voor zelf-continuïteit is het zich verbonden weten en voelen met bepaalde sociale groepen die worden gekenmerkt door stabiliteit en continuïteit. Het lidmaatschap van zulke duurzame groepen verleent een zekere continuïteit aan het zelf. Dit impliceert dat disruptie van de groepsidentiteit negatieve effecten kan hebben op het

2 Jetten en Wohl 2012: 443.

3 Sani 2008: 1.

4 Schechtman 2011: 395.

5 Dennett (1992) beschouwt het zelf als “the center of narrative gravity”: een abstractie die we, als vanzelf en onbewust, construeren door de verhalen die we onszelf en aan anderen vertellen. Kenmerk van een zwaartepunt is dat het geen massa, geen kleur, geen fysieke eigenschappen heeft – niemand heeft een zwaartepunt ooit *gezien* – maar tegelijk wel degelijk bestaat. Althans, de locatie van het zwaartepunt van een object kan exact worden berekend, en objecten gedragen zich steevast volgens de wetten van dit zwaartepunt.

De verleiding is groot om de metafoer door te trekken, en de nationale identiteit als een ‘collectief zelf’ c.q. ‘nationaal zelf’ te beschouwen, het narratief zwaartepunt van de verhalen die de samenleving c.q. natie over zichzelf vertelt. Daarmee zou de nationale identiteit dan tegelijk niet en wel bestaan. Het probleem is dat niet erg duidelijk wordt wat hiermee nu eigenlijk beweerd is, en het idee van een ‘collectief zelf’ c.q. ‘nationaal zelf’ is conceptueel uitermate problematisch.

individuele welbevinden. Een dergelijke disruptie tast een van de grondslagen van existentiële zekerheid aan en is daarom een bron van ongewenste of negatieve gevoelens.

Empirische ondersteuning voor deze stelling komt van enkele recente onderzoeken. Een eerste voorbeeld is een studie van Jetten en haar collega Hutchison met betrekking tot een voorgenomen fusie tussen verschillende regimenten en bataljons van het Schotse leger. Een van die regimenten was de ‘Black Watch’, een eeuwenoud legeronderdeel met een unieke, rijke en trotse geschiedenis. Hoe keken personen die verbonden waren aan dit regiment naar de aanstaande fusie, waarin hun regiment zijn zelfstandigheid zou verliezen, en zou opgaan in het grotere geheel van ‘The Royal Regiment of Scotland’? Jetten en Hutchison vonden dat naarmate de betrokkenen sterker geneigd waren de ‘Black Watch’ te zien als een eeuwenoude groep die altijd een grote continuïteit had gekend, zij ook eerder geneigd waren de aanstaande fusie te zien als een breuk met het verleden. Deze perceptie had tot gevolg dat zij de nieuwe organisatie minder legitiem achtten en minder positieve verwachtingen ervan hadden. “[P]recisely because group members are concerned about losing historical continuity, they will resist changes that threaten their historical continuity”.⁶ Hetzelfde ontdekten ze bij de verwachte identificatie met de nieuwe organisatie. Hoe sterker men de fusie als een breuk met het verleden zag, hoe geringer de verwachte identificatie. Opvallend was echter dat dit negatieve effect *niet* optrad als de respondent verwachtte dat het eigen legeronderdeel in de nieuwe constellatie zijn eigen naam mocht behouden. “Presumably, the threat to historical continuity had been warded off by the expectation that the group would continue to exist, albeit in a broader context.”⁷

Een tweede voorbeeld is een studie op het gebied van organisatiepsychologie van de Nederlandse onderzoekers Venus, Stam en Van Knippenberg. Bedrijven zijn doorgaans geneigd om bij reorganisaties vooral te benadrukken wat er allemaal gaat veranderen, of zelfs te spreken van een ‘breuk met het verleden’. Ze hebben daarentegen weinig aandacht voor het belang van continuïteit. Volgens Venus en collega’s vermindert dat de kans op steun. Leiders zouden zichzelf niet alleen moeten presenteren als *agents of change* maar ook als *guardians of stability*. Tegenover het populaire concept van de *vision of change* stellen zij daarom het concept van de *vision of continuity*: een visie waarin juist wordt benadrukt dat, ondanks alle veranderingen, de definiërende kenmerken en de identiteit van de organisatie behouden zullen blijven.

6 Jetten and Hutchison 2011: 339.

7 Jetten and Hutchison 2011: 340.

Dat het communiceren van continuïteit inderdaad positieve effecten kan hebben, zagen zij bevestigd in twee onderzoeken. Ten eerste: medewerkers van bedrijven die onlangs een organisatieverandering hadden aangekondigd, bleken eerder geneigd die aanstaande verandering te steunen als uit de visie van hun leiders duidelijk een boodschap van continuïteit sprak. Ten tweede: studenten bleken eerder geneigd om steun uit te spreken voor helaas onvermijdelijke en ingrijpende bezuinigingen op hun opleiding als in de aankondiging voor die bezuinigingen werd benadrukt dat karakter en identiteit van de opleiding behouden zouden blijven. Beide onderzoeken leverden dus ondersteuning voor de conclusie dat ‘visions of continuity add to the effectiveness of visions of change’.⁸

Natie en continuïteit

Een van de groepen waarvan men lid kan zijn, is natuurlijk de natie. Over het algemeen is dat een groep met een grote continuïteit. De Nederlandse natie bestond al ver voordat de lezer van deze tekst werd geboren, en er is een gerede kans dat deze natie hem of haar ook zal overleven. Het lidmaatschap van een natie kan dus een behoorlijke mate van zelf-continuïteit verlenen. Het is daarom niet onwaarschijnlijk dat een (waargenomen) disruptie van de nationale continuïteit negatieve effecten op het individu zal hebben.

Ook voor deze hypothese bestaat inmiddels empirische steun. Een voorbeeld is een studie van Jetten en Wohl. Zij legden aan Engelse respondenten twee varianten voor van een pagina uit een reisgids: in de ene variant werd Engeland beschreven als een land dat sterk in transitie was en binnen slechts twee generaties onherkenbaar zou zijn veranderd (“Catch the flavours of England while you can [...] the culture of tomorrow will look nothing like the culture of today”). In de andere variant werd Engeland beschreven als een land dat weliswaar niet stilstaat, maar trouw is en blijft aan zichzelf, en waarin verleden, heden en toekomst naadloos in elkaar overlopen (“Catch the flavours of England where the past meets the present even as it progresses into the future”). Het bleek dat respondenten die de eerste variant hadden gelezen daarna eerder geneigd waren de toekomst met zorg te bezien, en ook eerder geneigd waren negatief te staan tegenover de aanwezigheid van migranten in hun land.⁹

8 Venus et al. 2018: 681.

9 Onder respondenten die zich sterk identificeerden met Engeland. In een vergelijkbare studie vonden Smeekes en Verkuyten (2013) dat wanneer het gevoel van continuïteit van Nederland werd bedreigd, dat leidde tot een sterkere wens tot behoud van het Nederlandse culturele erfgoed, een negatievere houding ten aanzien van Europese integratie, en een meer afwijzende houding ten aanzien van rechten voor moslims.

Maar waarin schuilt nu precies die continuïteit van de natie? Wat is het dat verleden, heden en toekomst met elkaar verbindt? Hierboven zagen we dat op individueel niveau twee mogelijkheden worden onderscheiden: het gevoel van continuïteit kan geworteld zijn in een (veronderstelde) stabiele kern of essentie die zich bevindt in de persoon, of in een narratief dat de verschillende episoden in zijn leven logisch met elkaar verbindt. Het is niet onredelijk om op collectief niveau hetzelfde te veronderstellen: de waargenomen continuïteit van de natie kan geworteld zijn in bepaalde nationale kenmerken die van generatie op generatie hetzelfde blijven, of in een narratief dat de verschillende episoden in de nationale geschiedenis logisch met elkaar verbindt.¹⁰

De Nederlandse psychologen Anouk Smeekes en Maykel Verkuyten onderzochten de potentie van beide mogelijkheden. Zij legden proefpersonen een beschrijving voor van Nederland in twee varianten. In de eerste variant werd de continuïteit van de Nederlandse natie geformuleerd in termen van een onveranderlijke essentie, een ‘typisch Nederlandse’ cultuur, die ondanks alle maatschappelijke veranderingen hetzelfde blijft en van generatie op generatie wordt doorgegeven. In de tweede variant werd de continuïteit van de Nederlandse natie geformuleerd in termen van een historisch narratief, een causale opeenvolging van onderling samenhangende gebeurtenissen en ontwikkelingen. Smeekes en Verkuyten vonden dat alleen de eerste variant een gunstig effect had op het gevoel van zelfcontinuïteit, en via die route leidde tot een sterkere identificatie met Nederland. De tweede variant deed niets.¹¹

Dit is een interessant resultaat. Kennelijk moet er iets ‘in’ de Nederlanders zijn dat hetzelfde blijft, een bepaalde set van normen en waarden, tradities en gewoonten. Alleen maar een samenhangend narratief over de nationale wederwaardigheden is niet genoeg voor een sterkere identificatie. Dat laatste is kennelijk een te cerebrale benadering van nationale identiteit, en heeft onvoldoende emotionele impact om verschil te maken.¹²

10 Zie Sani et al. 2007.

11 Voor de volledigheid: het betrof autochtone proefpersonen. Vergelijkbare resultaten vond Smeekes in een studie naar het verband tussen waargenomen nationale continuïteit enerzijds en attitudes ten aanzien van moslimmigranten anderzijds. Een essentialistische invulling van nationale identiteit bleek samen te hangen met opvattingen van rechten voor moslims. “[T]he more natives perceived their national culture as stable and enduring, the more likely they were to perceive Muslim immigrants as causing a rupture with their cultural past, and subsequently the more they opposed expressive rights for this out-group.” (Smeekes en Verkuyten 2014b: 52) Bij de narratieve invulling vonden ze daarentegen geen verband.

12 Dit sluit aan bij de woorden van de psycholoog Fabio Sani en collega’s, die als eerste het idee van collectieve continuïteit systematisch hebben onderzocht. “[W]hile we see cultural continuity as a rather intuitive, immediate, and emotionally charged notion, we believe that historical continuity is a more intellectualistic, abstract, and ‘cold’ type of idea.” (2007: 1124).

7.2 Strategisch essentialiseren?

Tot zover de psychologische experimenten. Interessant is dat de behoefte aan continuïteit in termen van nationale kenmerken die uit deze experimenten naar voren komt, kansen biedt voor politici met ambitie. Want hoe kunnen zij steun verwerven voor hun beleidsplannen en toekomstvisie? Ten eerste kunnen zij natuurlijk het volk proberen te overtuigen dat deze gunstig zijn voor welvaart en welzijn van het land. Dat is de gangbare strategie: maak duidelijk dat we hiermee allemaal beter af zullen zijn. Maar ten tweede kunnen zij hun plannen en visie óók presenteren als een logische voortzetting van de lijnen uit het verleden, als niet minder dan een expressie van de ware natuur van het land en zijn inwoners. In het geval van Nederland zouden zij bijvoorbeeld kunnen betogen dat openheid voor migranten niet alleen maar economisch noodzakelijk is, maar in het direct verlengde ligt van onze nationale cultuur: al sinds de Gouden Eeuw wordt ons land gekenmerkt door tolerantie en openheid; sindsdien hebben we een rijke traditie opgebouwd in vreedzaam samenleven; juist die open houding naar de wereld heeft ons geen windeieren gelegd, enzovoort. Deze plannen zijn dus *allesbehalve* een breuk met het verleden, hiermee zijn we juist trouw aan ons wezen. . .

De politicus die ter onderbouwing van zijn gewenste toekomstvisie de (veronderstelde) nationale identiteit in stelling brengt, is in termen van de psychologen Stephen Reicher en Nick Hopkins een ‘entrepreneur of identity’: iemand die een (veronderstelde) nationale identiteit aanroept ten behoeve van de doelen die hij nastreeft.¹³ Maar let op de haakjes! Deze strategie heeft alleen kans van slagen als de aangeroepen nationale identiteit niet wordt gepercipieerd als enkel een sociale constructie of narratief, maar als een natuurlijke realiteit, een objectieve waarheid die boven elke discussie is verheven. Anders gezegd: Nederlanders zijn vanouds tolerant en gericht op consensus omdat dit de logische consequentie is van hun objectieve conditie: de noodzaak tot samenleven met velen op een klein stuk land dat voortdurend wordt bedreigd door het water. Het had eenvoudigweg niet anders kunnen lopen. In de woorden van Reicher en Hopkins: “National identity is always a project, the succes of which depends upon being seen as an essence.”¹⁴

13 Reicher en Hopkins 2001: 49. En zoals zij uitgebreid laten zien: op basis van die veronderstelde nationale identiteit kan men van alles en nog wat bepleiten, ook totaal tegengestelde politieke projecten. De nationale geschiedenis lijkt voor elk wat wils te bieden. Een soortgelijke observatie doen Duyvendak en Kešić (2017) die de verkiezingsprogramma’s van de Nederlandse partijen voor de parlamentsverkiezingen van 2017 onder de loep naam. Vrijwel alle partijen – van uiterst rechts tot links – beroepen zich voor hun programma op hoe ‘de Nederlanders’ zouden zijn.

14 Reicher en Hopkins 2001: 222. Opgemerkt zij dat de beste en meest sprekende voorbeelden op dit gebied niet in Nederland maar in het buitenland zijn te vinden. Reicher en Hopkins gaan uitgebreid in op de Schotse casus, en noemen ook voorbeelden uit andere landen. Op het moment van schrijven is de Verenigde Staten een treffend voorbeeld. De verschillende visies op de toekomst van het land zijn

Dat laatste is echter makkelijker gezegd dan gedaan. De geschiedenis is een bijna onuitputtelijk reservoir waaruit van alles valt te halen, ook voor degene die er – om wat voor reden ook – belang bij heeft om die veronderstelde essentie c.q. identiteit juist onderuit te halen. Want hoezo is Nederland een open en tolerant land? Dat gold misschien wel voor de Gouden Eeuw en de decennia vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw, maar die perioden zijn eerder uitzondering dan regel.¹⁵ In de eeuwen daartussen was Nederland vooral een conservatief en benepen land van rivaliteiten en strikt gescheiden leefwerelden – twee geloven op een kussen, daar slaapt de duivel tussen! – een land waar de Joden die vóór de oorlog naar Nederland vluchtten bepaald niet altijd welkom waren, en waar vervolgens de deportatie van de Joden op weinig verzet stuitte. En de fameuze tolerantie voor homo's die tegenwoordig van iedereen wordt verlangd, die hield ook niet over. Tot eind jaren zestig beschouwden de meeste Nederlanders homoseksualiteit nog als onnatuurlijk en niet normaal, en tot 1971 waren homoseksuele contacten onder de 21 zelfs wettelijk strafbaar.¹⁶ Die feiten passen helaas minder goed in het verhaal, maar bevinden zich evenzeer in het reservoir van de geschiedenis. De retorische tegenzet om dit soort feiten onschadelijk te maken en de continuïteit weer te herstellen, is deze te kwalificeren als 'zwarte bladzijden' of 'on-Nederlands'. Al met al is de paradoxale conclusie dat politieke strijd niet alleen een strijd is om de toekomst, maar evenzeer een strijd om het verleden.

sterk gecentreerd rond twee verschillende visies op 'what America is about' en wie nu eigenlijk 'het ware Amerika' vertegenwoordigt. Afhankelijk van de visie op de 'essentie' van Amerika komen er sterk verschillende toekomstvisies uit.

15

Zie Mijnhardt 2010.

16

Zie Tielman 1982.

De herschreven canon

In 2006 publiceerde een commissie onder leiding van de hoogleraar Frits van Oostrom de Canon der Nederlandse Geschiedenis. Deze canon is in eerste instantie bedoeld voor onderwijsdoeleinden, maar kan ook een rol spelen bij inburgering van nieuwe Nederlanders. Van Oostrom adviseerde destijds al periodiek de canon te herijken, en in 2019 was het inderdaad zover. Een nieuwe commissie, nu onder leiding van de hoogleraar James Kennedy, werd aan het werk gezet. Juni 2020 presenteerde zij het resultaat.

Dat de canon na veertien jaar werd herijkt, illustreert dat de geschiedenis inderdaad niet in beton is gegoten, en dat de voorstelling van het verleden uiteindelijk een product is van kennis en inzichten uit het heden. Daarbij kunnen politieke overwegingen een rol spelen, zo bleek opnieuw. Verantwoordelijk D66-minister Van Engelshoven had namelijk aan Kennedy gevraagd om bij zijn herijking ook “de schaduwkanten van de Nederlandse geschiedenis voldoende aan bod te laten komen.”¹⁷ De rechtervleugel van de Tweede Kamer – in casu CDA, VVD, PVV, Forum voor Democratie en SGP – zag dit echter als ongewenste politieke inmenging. Zij liet daarom per motie deze woorden uit de opdracht verwijderen.¹⁸

In de verantwoording bij het uiteindelijke resultaat benadrukken Kennedy *cum suis* dat ze veel van de canon van Van Oostrom hebben behouden. Zij vonden dat deze canon “al behoorlijk evenwichtig was in het agenderen van zogenoemde zwarte bladzijden”, getuige onder meer de specifieke aandacht voor slavernij, Indonesië en Srebrenica, en zij hebben in haar herijking “niet zozeer gezocht naar schaduwzijden, als wel gestreefd naar voldoende zicht op meerstemmigheid.”¹⁹ De commissie vond het belangrijk “om een Canon van Nederland te hebben waarin veel verschillende mensen en groepen zich kunnen herkennen, die ruimte biedt aan verschillende interpretaties van de geschiedenis en oog heeft voor de samenstelling van de huidige maatschappij.”²⁰

17 Brief minister van OCW aan James Kennedy, 31 mei 2019, kenmerk 7617921.

18 Tweede Kamer, vergaderjaar 2018–2019, 32 820, nr. 296.

19 Commissie Canon van Nederland 2020: 24.

20 Commissie Canon van Nederland 2020: 23.

De nieuwe versie van de canon legt daarom meer nadruk op de rol van vrouwen, besteedt meer aandacht aan diversiteit – niet in alleen in etnische zin, maar ook in de balans tussen andere soorten groepen, zoals volk en elite. Bovendien is de nieuwe versie minder exclusief gericht op de natiestaat door meer aandacht te besteden aan de lokale en regionale geschiedenis enerzijds²¹ en de verbinding te leggen met vergelijkbare ontwikkelingen in het buitenland anderzijds. “Ook al zijn die vergelijkingen doorgaans beknopt en indicatief, ze geven blijk van ons streven om het besef te versterken dat Nederland nooit met zijn rug naar de rest van de wereld heeft gestaan.”²²

Al met al gaat het om bescheiden aanpassingen, die louter zijn ingegeven door het professionele historische oordeel, niet door enige politieke agenda. Daarmee zijn deze aanpassingen echter nog niet zonder potentiële politieke betekenis. Gegeven de psychologische behoefte aan continuïteit, kan de wat grotere aandacht voor meerstemmigheid, diversiteit en de wat minder exclusieve nadruk op de natiestaat wel degelijk verschil maken. Immers, als de huidige en toekomstige Nederlandse realiteit er inderdaad een is van ‘nieuwe verscheidenheid’, dan biedt de herijking van Kennedy een steviger basis voor gevoelens van continuïteit dan – om maar eens wat te noemen – een herijking in omgekeerde richting, waarin Nederland en zijn geschiedenis juist meer zou worden voorgesteld als een unisoon, monistisch en gesloten geheel. In dat laatste geval zou de toekomst zoals die zich thans lijkt te ontvouwen eerder als een breuk worden ervaren. Zo bezien levert de commissie-Kennedy met haar milde herbeschrijving van het verleden dus een bescheiden bijdrage aan een zachte landing van de toekomst.

21 ‘Limburg niet eens voetnoot in geschiedenis’ kopte het *Limburgs Dagblad* bij de lancering van de Canon in 2006.

22 Commissie Canon van Nederland 2020: 26.

7.3 Conclusie

We maken weer de balans op. De gedeelde toekomst is een uniek en onderscheidend kenmerk van alle Nederlanders. Het ligt dus voor de hand om te onderzoeken of deze temporele dimensie eveneens een bijdrage kan leveren aan samenbinding.

Daar lijkt het inderdaad sterk op. Voor een deel komt dat – net als in het vorige hoofdstuk – doordat een gedeelde toekomst in feite synoniem is aan een objectieve lotsverbondenheid, en dus aanzet tot sociale interacties die kunnen resulteren in daadwerkelijke *gevoelens* van verbondenheid. Maar voor een deel is er – net als in het vorige hoofdstuk – nog een tweede laag. In het vorige hoofdstuk bleek de fysieke ruimte te fungeren als een anker van verbondenheid, en in dit hoofdstuk lijkt hetzelfde te gelden voor de (waargenomen) continuïteit van verleden, heden en toekomst. De waarneming van temporele continuïteit van de groepen waarvan men lid is, blijkt positieve effecten te hebben op wat men zou kunnen beschouwen als indicatoren van onderlinge solidariteit en verbondenheid, zoals identificatie met de betreffende groep en de houding tegenover minderheden. Omgekeerd lijkt een waargenomen disruptie van die continuïteit te leiden tot vormen van mentale onthechting.

Opvallend is wel dat – in ieder geval voor de nationale identiteit – deze effecten alleen lijken op te treden als die continuïteit wordt gepresenteerd in termen van gelijkblijvende kenmerken van de betreffende groep, zoals de ‘typisch Nederlandse’ normen en waarden, gewoonten en tradities. De effecten treden *niet* op als continuïteit wordt gepresenteerd in termen van een historisch narratief, een coherente opeenvolging van oorzaak en gevolg, waarin verder niets wordt gezegd over kenmerken van de groep. Kennelijk heeft zo’n historisch narratief toch te weinig emotionele impact om verschil te maken. Bij deze uitkomst moet enerzijds een slag om de arm worden gehouden, want er is nog weinig wetenschappelijk onderzoek gedaan op dit specifieke terrein. Anderzijds betreft het een fenomeen dat bepaalde politici intuïtief lijken aan te voelen – althans, het komt geregeld voor dat zij hun argumenten kracht bijzetten door nadrukkelijk de link naar het verleden te leggen, en hun plannen en visie te presenteren als een logische expressie van de identiteit van de natie en haar inwoners.

Ook hier eindig ik met een les voor wie de boel bij elkaar wil houden: gelet op het bovenstaande is het sterk benadrukken hoezeer het verleden of de toekomst (zullen) *verschillen* van het heden of verleden, niet altijd de slimste strategie. Het met veel bombarie aankonden van ‘een breuk met het verleden’ is in wezen de temporele pendant van het roekeloos vernietigen van historische landschappen en monumentale gebouwen in de naam van de moderniteit en voortuitgang. Desondanks staan beleidsnota’s vaak bol van de verandertaal. Steevast is er sprake van een wereld die razendsnel verandert, waarin oude zekerheden

niet meer gelden, disruptie aan de orde van de dag is, continue verandering het nieuwe normaal, enzovoort. Welnu, zelfs als deze weergave van de werkelijkheid juist zou zijn, dan nóg is het uit oogpunt van verbondenheid de vraag of zozeer de nadruk moet worden gelegd op discontinuïteit. Wie de boel bij elkaar wil houden, heeft waarschijnlijk meer baat bij een ‘vision of continuity’. In 1993 sprak John Major, destijds premier van Groot-Brittannië, de onderstaande woorden, bedoeld om de Britten gerust te stellen dat nauwere banden met de Europese Unie niet ten koste zouden gaan de Britse identiteit.

“Fifty years from now, Britain will still be the country of long shadows on county grounds, warm beer, invincible green suburbs, dog lovers, and pools fillers and – as George Orwell said – ‘old maids cycling to holy communion through the morning mist’.”²³

Afgaande op het onderzoek dat werd besproken in dit hoofdstuk, was dat een goed gekozen boodschap, omdat deze de nadruk legt op wat gelijk zal blijven. (En hoezeer het de Britten ook echt menens is met de gewenste nationale continuïteit, is inmiddels bekend.)

Deel IIB: wie *willen* we zijn?

8. Gewenste identiteit

De discussie over de nationale identiteit wordt doorgaans gevoerd in descriptieve termen: wie *zijn* die Nederlanders nu eigenlijk? Wat is hun karakter en wat zijn hun manieren? Al honderden jaren verdiepen vooral historici en buitenlandse bezoekers zich in die vraag. Daarbij worden dan vaak kenmerken genoemd zoals de (veronderstelde) Hollandse koopmansgeest, een zekere tolerantie, maar ook een zekere directheid en botheid.

Maar is dit werkelijk de vraag waar het om gaat? Als we eenmaal weten wie de Nederlanders werkelijk zijn, hebben we daarmee dan ook een antwoord op de vraag waaraan nieuwkomers zich – min of meer – moeten aanpassen?

Gewenste identiteit

Nee. Een eenvoudig gedachte-experiment maakt dit duidelijk. Stel dat op een dag gezaghebbend en definitief wordt vastgesteld dat – ja, inderdaad – de Nederlandse volksaard wordt gekenmerkt door enerzijds tolerantie en verdraagzaamheid, maar anderzijds door botheid en lomphheid. Er is uitputtend onderzoek gedaan, en dit is wat er uitkomt. Dan doemt onmiddellijk de vervolgvraag op: *wat vinden we daarvan?* Zijn dit ook eigenschappen waar we blij mee zijn? Die we graag willen behouden voor de toekomst, en waaraan iedereen zich zou moeten conformeren? Misschien wel als het gaat om tolerantie en verdraagzaamheid. Maar verwachten we ook van nieuwkomers dat zij zich de ‘typisch Nederlandse’ botheid en lomphheid eigen maken? Vermoedelijk niet. Er wordt vaak beweerd dat migranten zich moeten aanpassen aan de Nederlandse manieren, maar daarmee zullen we toch vooral de goede manieren bedoelen, en niet de slechte.

En die laatste zijn er natuurlijk wel degelijk. In de (historische) literatuur zijn er, naast de positieve eigenschappen die ons worden toegedicht, ook talloze negatieve kwalificaties te vinden. Zo zijn Nederlanders ook beschreven als: traag, stijf en koppig, gelijkhebberig, krenterig en gierig, bekrompen, preuts en moreel rigide, geneigd tot middelmatigheid, weinig ambitieus, niet romantisch, en gespeend van elke verbeelding.¹ “Zijn eerste karaktertrek is schijnheiligheid, gelardeerd met een misplaatst superioriteitsgevoel dat hem tot de meest arrogante betweter ter wereld maakt,” aldus een hedendaagse waarnemer.² Zijn dit aspecten van de Nederlandse identiteit waar we trots op zijn en die we graag willen behouden? Waarvan we hopen dat nieuwkomers in onze samenleving – dat wil zeggen: kinderen en migranten – ze overnemen?

1 Zie Van Ginkel 2004, SCP hoofdstuk 1: 12.

2 Sylvain Ephimenco, aangehaald in Van Ginkel (1996: 125).

Kortom, mochten we er al ooit in slagen een lijst op te stellen van de meest karakteristieke kenmerken van de Nederlander, dan nog zijn we weinig verder gekomen, want zodra de descriptieve vraag is beantwoord, dient zich de normatieve vervolgvraag aan: welke kenmerken willen we behouden, en welke zijn we liever kwijt dan rijk? Maar als dat zo is, kunnen we net zo goed de descriptieve tussenstap overslaan, en meteen doorstoten naar de normatieve vraag. Anders gezegd, we moeten ons niet richten op onze *feitelijke* maar op onze *gewenste* identiteit. De hamvraag is wie we *willen* zijn.

Een van de grote voordelen van de focus op gewenste in plaats van feitelijke identiteit, is dat daarmee – in ieder geval op conceptueel niveau – het gevaar van uitsluiting wordt vermeden. Er wordt immers een bepaald aspiratieniveau geformuleerd dat in principe voor iedereen bereikbaar is. In principe kan iedereen een basisniveau van Nederlands leren, zich een zekere mate van verdraagzaamheid eigen maken, en voortaan meedoen aan de viering van Bevrijdingsdag of Sinterklaas. En in principe kan iedereen leren om neigingen tot lomphed te onderdrukken, zich minder gelijkhebberig te gedragen, en niet langer mee te doen aan de cultuur van middelmatigheid. Natuurlijk zal dat niet altijd makkelijk zijn, en de een zal er harder aan moeten trekken dan de ander, maar onmogelijk is het niet. Zo lang de gewenste Nederlandse identiteit niet wordt geformuleerd in onveranderlijke kenmerken als huidskleur of geboorte-grond, is niemand bij voorbaat uitgesloten.

Haalbare identiteit

Is de vraag naar huidige kenmerken dan volstrekt irrelevant? Nee, dat ook weer niet. Uit praktische overwegingen is het verstandig om te controleren of het antwoord op de vraag ‘wie we *willen* zijn’ voldoende realiteitsgehalte heeft. De gewenste identiteit moet wel een *haalbare* identiteit zijn. Ter vergelijking: iemand die als gewenste identiteit heeft geformuleerd om een beroemd zanger te worden, maar van nature geen toon kan houden, heeft misschien wel een onhaalbaar ideaal gesteld. Op zijn minst zal hij langdurig en intensief moeten oefenen. Zo is het ook met de gewenste nationale identiteit.

Als de eerdergenoemde karakterisering en onderzoeksresultaten kloppen, is het reëler om als gewenste Nederlandse identiteit te formuleren dat alle burgers de Nederlandse taal voldoende beheersen, een zekere tolerantie vertonen en Bevrijdingsdag vieren, dan om als gewenste Nederlandse identiteit te formuleren dat burgers in het land Esperanto beheersen, een wellevendheid ontwikkelen waaraan de gemiddelde Brit een voorbeeld kan nemen, en elk jaar het Suikerfeest vieren. In theorie is die tweede mogelijke nationale identiteit niet onmogelijk, maar de startpositie lijkt bepaald niet gunstig. Het in kaart brengen van de feitelijke kenmerken kan dus nuttig zijn teneinde te bepalen welke gewenste identiteiten binnen de grenzen van het haalbare liggen.

8.1 Vier elementen van de gewenste identiteit

Wat zou die gewenste Nederlandse identiteit dan moeten zijn? In ons land gelden momenteel de regels en normen van de democratische rechtsstaat, en dat willen we uiteraard zo houden. Gewenste identiteit gaat echter verder dan alleen maar de regels en normen van de wet. Er zijn meer zaken waarvan we vinden dat iedereen zich daar – binnen de grenzen van het redelijke – aan zou moeten houden. Welke dan? Laat ik in deze paragraaf, ter prikkeling van de gedachten, eens een voorzet doen voor vier elementen van de gewenste identiteit:

- Nederlanders beheersen de Nederlandse taal voldoende
- Nederlanders zorgen voor hun leefomgeving
- Nederlanders houden rekening met elkaar
- Nederlanders leveren een bijdrage aan de samenleving

Nergens staat in de wet geschreven dat elke Nederlander hieraan *moet* voldoen. Je wordt niet gearresteerd en opgesloten als je geen Nederlands beheerst, je leefomgeving als wegwerpartikel gebruikt, je van niemand je wat aantrekt, en je onttrekt aan welke vorm van maatschappelijke betrokkenheid dan ook. Zolang je de wet niet overtreedt, is het allemaal niet verboden. Toch zijn er goede argumenten te geven waarom het wenselijk is als mensen zich (enigermate) voegen naar deze normen. Ik licht een en ander toe.³

3

Waarom kies ik hier voor de term ‘elementen van gewenste identiteit’? Betreft het niet gewoon ‘normen voor het samenleven’? (Of in de woorden van het WRR-rapport *Samenleven in verscheidenheid* uit 2020: overkoepelende narratieven en instituties?).

Eenzijds maakt de exacte terminologie inderdaad niet zoveel uit. In alle gevallen betreft het immers concepten die worden aangeroepen en tot functie hebben om het samenleven in goede banen te leiden. Zo bezien is er weinig verschil. Anderzijds is er wel een onderscheid in ambitieniveau, dat samenhangt met de referent van de betreffende termen. De term ‘normen’ (of ‘narratieven’ of ‘instituties’) verwijst naar iets dat zich *tussen* de mensen bevindt (i.c. een bepaalde sociaal-symbolische realiteit), terwijl de term ‘identiteit’ verwijst naar iets dat zich *in* de mensen bevindt (een bepaalde psychische realiteit). Spreken in termen van gewenste identiteit veronderstelt dus verinnerlijking. Het ideaal is niet slechts dat mensen het goede doen omdat de samenleving dat nu eenmaal van hen verwacht, maar dat zij het goede doen omdat dit een uitdrukking is van hun wezen en authentieke wil. Dat vergroot de kans dat zij óók zo zullen handelen zonder externe druk, bijvoorbeeld als er niemand kijkt.

Nederlanders beheersen de Nederlandse taal voldoende

Het eerste element is dat iedereen die hier woont voldoende de Nederlandse taal moet beheersen. Over de reden om dit te beschouwen als onderdeel van de gewenste identiteit kunnen we kort zijn: samenleven is knap lastig als burgers niet met elkaar kunnen communiceren. Natuurlijk mag in de privésfeer iedereen de taal bezigen die hij of zij wil, en natuurlijk kan het in bepaalde situaties en organisaties functioneel zijn een andere taal – bijvoorbeeld Engels – als voertaal te kiezen. Maar in de publieke ruimte geldt Nederlands als voertaal.⁴

Waarom eigenlijk Nederlands? Waarom niet Engels? Of desnoods Esperanto? Ten eerste omdat dan miljoenen Nederlanders een andere taal zouden moeten leren, wat allesbehalve praktisch is. Ten tweede omdat dan het gesproken en geschreven nationale erfgoed ontoegankelijk zou worden. Mensen zouden worden afgesneden van alle Nederlandstalige documenten en van alle Nederlandstalige radio- en tv-uitzendingen. Dat is onwenselijk, juist ook omdat deze uitingen een belangrijke bron en drager zijn van de nationale identiteit.

Het voorstel om ‘voldoende de Nederlandse taal te beheersen’ te beschouwen als onderdeel van de gewenste Nederlandse identiteit kan nauwelijks controversieel worden genoemd, en is voor asielzoekers en gezinsmigranten van buiten Europa ook al staand beleid. De vraag is natuurlijk wat ‘voldoende’ inhoudt. Dat is arbitrair, maar het lijkt niet onredelijk uit te gaan van een streefniveau van minimaal B1 voor iedereen die zich hier definitief wil vestigen. (Overigens is het een misverstand dat voldoende vaardigheid in het Nederlands een eis is die alleen voor migranten relevant zou zijn. Een behoorlijk deel van de in Nederland geboren mensen is functioneel analfabeet. Dat is overduidelijk geen acceptabele situatie.)

Nederlanders zorgen voor hun leefomgeving

Het tweede element van de gewenste Nederlandse identiteit is ‘zorg voor de leefomgeving’. Het gaat daarbij niet alleen om zorg voor het eigen stoepje of de eigen straat, maar ook om zorg voor de fysieke leefomgeving in bredere zin. Wederom kunnen we kort zijn over de reden: de Nederlandse leefomgeving

4 Voor alle duidelijkheid: daarmee is *niet* beweerd dat in de publieke ruimte iedereen altijd en overal Nederlands *moet* spreken. Ook in de publieke ruimte zijn private interacties mogelijk. Zo is een openbare speeltuin een publieke ruimte, maar zeker wanneer er geen andere mensen in die speeltuin aanwezig zijn, wordt niemand geschaad of buitengesloten als ouders hun kinderen in die speeltuin toespreken in een andere taal dan het Nederlands.

Dit is echter niet het type situatie waarover het hier gaat. In deze paragraaf gaat om de *voertaal* en dat is een concept dat welhaast per definitie een situatie veronderstelt waarin zich onder de (direct of indirect) betrokkenen mensen bevinden met een andere taalachtergrond. In zulke situaties is (de mogelijkheid van) communicatie in een gedeelde taal wenselijk. Dit vereist dus dat (in het geval van ons land) iedereen het Nederlands voldoende machtig dient te zijn.

wordt zeer intensief gebruikt, terwijl zij tegelijk kwetsbaar en niet vanzelfsprekend is, temeer omdat een flink deel van het land onder de zeespiegel ligt. Bovendien, het is mooi dat we – zoals eerder gezegd – allemaal mede-eigenaar zijn van dit land, maar dat impliceert ook een zekere onderhoudsplicht. We moeten dit gedeelde bezit ook weer in goede staat doorgeven aan volgende generaties.

Ook dit onderdeel van de gewenste Nederlandse identiteit kan nauwelijks controversieel worden genoemd, want het belang ervan is evident. De strijd tegen het water en de ontwikkeling van het land zijn een rode draad in de vaderlandse geschiedenis. Vooral Nederlanders die in de laaggelegen gebieden wonen, zullen zich ervan bewust zijn dat de komende decennia als gevolg van de klimaatverandering die strijd opnieuw gevoerd zal moeten worden. Al met al is er dus – om in het jargon te blijven – een vruchtbare bodem voor dit tweede element van de gewenste identiteit.

Nederlanders houden rekening met elkaar

Het derde element is dat Nederlanders mensen zijn die ‘rekening houden met elkaar’. In ons land moeten nu eenmaal veel mensen, die allen gehecht zijn aan hun vrijheid, samenleven op een kleine oppervlakte. Dat lukt alleen als zij bereid zijn tot enig geven en nemen. Van iedereen mag daarom worden verwacht dat zij – binnen de grenzen van de rechtsstaat en het redelijke – elkaar enige ruimte gunnen.

Het is nuttig iets meer aandacht te besteden aan dit derde element van de gewenste identiteit, want wat dit concreet betekent, is lastiger aan te geven dan bij vorige kenmerken. Er bestaat geen ‘B1-niveau’ voor consideratie met anderen. Sterker nog, wat deze wenselijkheid betekent, zal vaak afhangen van de situatie en moet ter plekke moeten worden uitonderhandeld. Dit identiteits-element is dan ook vooral een kwestie van grondhouding en mentaliteit; een zekere bereidheid tot erkenning en acceptatie van de ander en zijn eigenheid, waarbij de exacte vorm en inhoud ten principale zijn gecontesteerd.⁵

Het gaat hier om een wederkerig proces. Het zijn niet alleen de nieuwkomers die zich moeten aanpassen aan de gevestigden, de omgekeerde beweging kan ook wenselijk kan zijn. Inschikkelijkheid moet van twee kanten komen. Om dit toe te passen op een heet hangijzer: ten principale hebben noch de voorstanders

5

Daarmee is natuurlijk niet gezegd dat men geen opvatting zou mogen hebben over andermans gewoonten, waarden, dan wel gekkigheden. Iedereen heeft het recht om er het zijne of hare van te vinden. Het betekent wel dat men de eigen opvatting niet zondermeer vertaalt in openlijke afwijzing of inperking van andermans ruimte.

van Zwarte Piet, noch de tegenstanders van Zwarte Piet bij voorbaat het gelijk aan hun zijde. Geen van beide partijen heeft het exclusieve recht om te bepalen waarvoor Zwarte Piet nu ‘echt’ zou staan c.q. wat Zwarte Piet ‘echt’ zou symboliseren. ‘Rekening houden met elkaar’ verhoudt zich per definitie slecht met onbuigzaamheid. Waarmee overigens niet gezegd is dat alles kan en mag. In het bijzonder is het de vraag in hoeverre rekening gehouden moet worden met mensen *die het principe zelf niet onderschrijven*. Hoe tolerant moeten we zijn voor intolerantie? Daar zijn wél duidelijke grenzen aan want, zoals Karl Popper het formuleerde: “If a society is tolerant without limit, their ability to be tolerant will eventually be seized or destroyed by the intolerant. Thus in order to maintain a tolerant society, the society must be intolerant of intolerance.”⁶

Het voorstel ‘rekening te houden met elkaar’ te beschouwen als een derde element van de gewenste nationale identiteit, zal sommigen misschien wat vaag in de oren klinken, en misschien ook wat banaal. Bovendien, waar blijft dan het recht elkaar eens lekker te beledigen en schofferen...? Toch gaat het bij uitstek om een punt dat veel Nederlanders belangrijk vinden. Het SCP vraagt mensen regelmatig wat zij beschouwen als de grootste problemen van ons land, en daarbij scoren antwoorden in de categorie ‘samenleven, normen en waarden’ vrijwel altijd het hoogste. Verdere ondersteuning komt uit het SCP-onderzoek naar de Nederlandse identiteit. De respondenten werd onder meer gevraagd hoe zij hopen dat het land er over vijftig jaar uitziet. Na ‘vrijheid’ worden kenmerken die te maken hebben met waarden, normen en mentaliteit het vaakst genoemd, zoals tolerant, ondernemend en nuchter. Vooral tolerantie wordt als waardevol gezien.⁷

Gelukkig is de uitgangspositie van Nederland op dit gebied vrij sterk. Zoals bekend heeft ons land de nodige ervaring opgebouwd op het gebied van verdraagzaamheid, onder meer in de zeventiende eeuw, toen ons land bekendstond als veilige haven voor andersdenkenden. Voorts stond een groot deel van de twintigste eeuw in het teken van de pacificatie en verzuiling. Verschillende levensbeschouwingen en groepen bevochten elkaar niet langer, maar leefden in min of meer vreedzame co-existentie. In zekere zin was de verzuiling een geïnstitutionaliseerde vorm van ‘rekening houden met elkaar’. Uiteraard kende Nederland op dit gebied ook mindere perioden, en is er ook discussie mogelijk of die tolerantie nu werkelijk zo diep doorleefd was.⁸ “Tolerantie was hier meer het behouden van de lieve vrede dan de principiële overtuiging dat iedereen het

6 Popper 1945: 226, aangehaald in Verkuyten et al. 2019: 22.

7 SCP 2019: hoofdstuk 6: 14.

8 Mijnhardt 2010.

recht op gewetensvrijheid heeft,” aldus James Kennedy.⁹ Op deze plaats maakt dat echter niet uit. In het kader van dit essay is het bewaren van de lieve vrede het hoogste doel.

Nederlanders leveren een bijdrage aan de samenleving

Het vierde element van de gewenste identiteit is dat Nederlanders een bijdrage leveren aan het collectief. Elke samenleving – en zeker een dichtbevolkte als de Nederlandse – kan immers alleen voortbestaan bij een zekere mate van samenwerking en wederkerigheid.

Ook hier is het weer lastig om aan te geven wat precies mag gelden als een bijdrage aan de samenleving. Wat is het minimum dat men van elkaar mag verwachten? Dat is deels een kwestie van onderhandeling. In ieder geval is ‘een bijdrage leveren aan de samenleving’ niet per definitie hetzelfde als betaald werk verrichten en belasting betalen. Er zijn ook vele andere activiteiten die onmisbaar zijn voor een bloeiende en gezonde samenleving, zoals vrijwilligerswerk, mantelzorg en het goed opvoeden van nieuwe generaties Nederlanders. De eerdergenoemde zorg voor de natuurlijke en fysieke omgeving hoort er ook zeker bij. Opnieuw geldt dat dit identiteitselement vooral een kwestie is van grondhouding en mentaliteit, waarvan de exacte inhoud ten principale gecontesteerd is.

Sluit dit element van de gewenste nationale identiteit ook aan bij wat burgers belangrijk vinden? Uit de literatuur over nationale identiteit valt dat niet goed op te maken. In die literatuur is ‘rekening houden met elkaar’ c.q. ‘tolerantie’ doorgaans een vaste waarde, maar dat geldt niet voor ‘bijdragen aan de samenleving’. Die paar snippertjes evidentie die er zijn¹⁰, passen echter bij de alledaagse observatie dat landgenoten die hard hun best doen hun eigen brood te verdienen en een betrokken burger te zijn, doorgaans op meer sympathie en welwillendheid kunnen rekenen dan landgenoten die volstrekt niets bijdragen, en alleen maar geïnteresseerd lijken in de uitkering waarop ze formeel recht hebben. En daarmee komen we op een bevinding die wél uitgebreid is gedocumenteerd: mensen hebben een bloedhekel aan *freeriders*. Onderzoek laat zien

9 <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/02/24/nederland-is-een-gesloten-bolwerk-geworden-6954774-a1547421>.

10 Een snippertjes evidentie is de bevinding uit het eerder beschreven ‘Grande débat de identité nationale’. Daarin werd het leveren van een bijdrage aan de natie en samenleving, bijvoorbeeld door middel van werk en belasting betalen, nadrukkelijk genoemd als belangrijk onderdeel van de Franse identiteit (zie pagina 47). Een ander snippertje evidentie is een recente studie van de Canadese onderzoeker Banting en collega’s (2020). Daaruit blijkt dat Canadese burgers eerder geneigd zijn de voorzieningen van de welvaartstaat ook te gunnen aan leden van minderheidsgroepen als die loyaal zijn aan de overkoepelende natie en zich daarvoor inzetten. Hoewel dit evidentie is uit andere landen, is er geen reden waarom de zaken in Nederland fundamenteel anders zouden liggen.

dat mensen zelfs bereid zijn om inkomen in te leveren als ze daarmee de mogelijkheid krijgen om *freeriders* te straffen voor hun parasitaire gedrag. Liever zelf wat minder inkomen dan dat de ander weggomt met dergelijk gedrag.

Toegegeven, het gewenste element ‘Nederlanders leveren een bijdrage aan de samenleving’ klinkt misschien in eerste aanleg nogal zwaar, en voor iedereen die op zijn vrijheid is gesteld mogelijk ook wat beklemmend. Een legitiem punt van discussie is dan ook zeker hoever die bijdrage moet gaan. Wat mogen we nu eigenlijk wel en niet van elkaar verwachten? Het valt echter niet te ontkennen dat het principe *als zodanig* aansluit op diepgewortelde intuïties, en aanmerkelijk beter valt te verdedigen dan het tegenovergestelde principe: Nederlanders hebben, moreel gezien, het volste recht om van het collectief te nemen wat zij willen, zonder daarvoor ooit iets terug te hoeven doen.

Tot slot

Voor alle duidelijkheid: deze vier regels zijn *niet* bedoeld als antwoord op de vraag naar de basis voor onderlinge solidariteit en verbondenheid. Die ligt zoals eerder besproken elders, namelijk in de ruimtelijke en temporele gesitueerdheid van Nederlanders. Deze vier regels zijn primair bedoeld als normen voor de samenleef-opgave die *voortvloeit* uit die collectieve ruimtelijke en temporele gesitueerdheid. Ze zijn bedoeld als antwoord op de vraag waarin alle (nieuwe) inwoners van ons land gesocialiseerd dan wel geïntegreerd moeten worden.¹¹

11

Dat gezegd hebbende, kunnen deze regels waarschijnlijk wel een *bijdrage* leveren aan die onderlinge solidariteit en verbondenheid. Ten eerste, voor zover het naleven van deze normen samenleven en samenwerken gemakkelijker maakt, bieden zij ook gunstiger condities voor de opbloei van affectieve banden. Ten tweede, het SCP-onderzoek laat zien dat zeker drie van de genoemde elementen – te weten de Nederlandse taal, de Nederlandse samenleef-waarden, en het Nederlandse landschap – mensen een gevoel van verbondenheid met ons land geven.

Tegelijk moeten we ons ook weer niet te veel illusies hierover maken. Ook als iedereen zich aan deze normen houdt, blijven er nog voldoende redenen over voor wij-zij tegenstellingen en maatschappelijke scheidslijnen – niet alleen over The Stones versus The Beatles, maar ook over levensbeschouwelijke zaken als religie, over alles dat samenhangt met etniciteit of erkenning van identiteiten, en – *last but not least* – over de klassieke vraag wat nu eigenlijk een eerlijke verdeling is van welvaart en welzijn.

8.2 En wat niet?

Bovenstaande vier elementen zijn suggesties, een illustratie van het idee van gewenste nationale identiteit. Het zijn zeker geen definitieve voorstellen, eerder een uitnodiging voor meedenken en debat. Onderdeel van die uitnodiging is ook te expliciteren wat *niet* tot de gewenste Nederlandse identiteit behoort. Hieronder staan twee elementen die de lezer mogelijk had verwacht, maar die met opzet *niet* zijn genoemd.

Tradities en feestdagen

In de vorige paragraaf werden geen ‘typisch Nederlandse’ tradities als Sinterklaas of Koningsdag genoemd, en evenmin het vieren van bepaalde (religieuze) feestdagen. Dit zijn weliswaar tradities waaraan veel Nederlanders hechten, maar ze ontbreken als element van de gewenste identiteit, omdat het vreemd zou zijn ze aan iedereen *voor te schrijven*. Iedereen mag zelf uitmaken welke tradities en feesten hij wil vieren, en of hij op bepaalde dagen in oranje kledij gehuld over straat wil gaan of niet. Normatieve druk op dat gebied is ongewenst. Wanneer die vanuit de samenleving toch zou ontstaan, kan het zelfs wenselijk zijn dat de overheid daaraan actief tegenwicht biedt, omdat anders de individuele vrijheid van mensen in het gedrang kan komen.

Voor alle duidelijkheid: dat bepaalde tradities of feestdagen geen onderdeel zijn van de *gewenste* identiteit, betekent natuurlijk niet dat deze zomaar overboord gezet kunnen worden. Rekening houden met elkaar betekent ook respect voor andermans tradities. Enige prudentie is hier bovendien gewenst. Het betreft cultureel erfgoed waaraan grote groepen veel waarde hechten. Als het tempo van veranderingen te snel gaat, of als deze te ongecontroleerd verlopen, is dat een disruptie van continuïteit die psychologisch aversief kan zijn. Dat geldt vooral als het veranderingen betreft in aspecten van het leven die veiligheid en houvast bieden, zoals bepaalde rituelen en tradities.

Geschiedenis

In de vorige paragraaf werden evenmin een bepaalde *emotionele hechting aan en identificatie met* de vaderlandse geschiedenis c.q. collectieve herinnering genoemd als element van de gewenste identiteit.

Op dit gebied is het belangrijk om kennis en gevoel uit elkaar te houden. Aan de ene kant is het belangrijk dat iedere inwoner van ons land voldoende *kennis* heeft van de Nederlandse historie, inclusief de plaats daarin van migranten en minderheden. Aandacht hiervoor in het onderwijs en inburgeringstrajecten is even wenselijk als noodzakelijk. (Overigens valt ook bij de autochtone inwoners

op dit gebied nog veel te winnen, zo blijkt uit het SCP-onderzoek.¹²) Aan de andere kant is de vraag of het reëel en noodzakelijk is van iedereen te verlangen dat zij ook daadwerkelijk een *emotionele* hechting aan c.q. *identificatie* met die historie ontwikkelen. Waar het om gaat is dat mensen voldoende de Nederlandse taal beheersen, zorgen voor hun leefomgeving, rekening houden met elkaar, en een bijdrage leveren aan de samenleving. Emotionele hechting en identificatie zijn daarvoor geen noodzakelijke voorwaarden.¹³

Lat minder hoog voor passanten

In hoeverre geldt het bovenstaande ook voor passanten? De 'gewenste identiteit' schetst natuurlijk een ideaalbeeld. Hoe dicht moeten mensen die slechts enkele jaren in ons land verblijven dit ideaalbeeld naderen?

Het ligt voor de hand om voor migranten die alleen tijdelijk in Nederland wonen de lat minder hoog te leggen. Het is niet reëel te verwachten dat passanten zich het Nederlands eigen maken op meer dan een rudimentair niveau. Ook de verwachte bijdrage aan de samenleving kan beperkter blijven, al was het maar omdat zij geen (of in ieder geval minder) aanspraak maken op sociale zekerheidsvoorzieningen. Van passanten mag wél worden verwacht dat zij voldoende zorgen voor hun (tijdelijke) leefomgeving en dat zij rekening houden met anderen. Als zij die normen niet werkelijk internaliseren, is dat echter niet meteen een drama. Van wie te gast is, mag wel worden verwacht dat hij zich houdt aan de huisregels, maar niet dat hij deze ook volledig en van harte onderschrijft.

¹² Zie SCP 2019.

¹³ Hoe verhoudt deze gewenste identiteit zich tot de verschillende opvattingen in de literatuur over wat iemand tot volwaardig lid van de natie maakt? In de hedendaagse literatuur kunnen ruwweg drie verschillende concepties worden onderscheiden (zie bijvoorbeeld Reijerse et al. 2013):

- In de *etnische* conceptie staat afkomst centraal. Alleen wie afstamt van de dominante etnische groep in de natie, is volbloed lid van die natie;
- In de *civieke* conceptie staat lidmaatschap van de burgermaatschappij centraal. Iedereen die zich houdt aan het 'sociaal contract' – dat wil zeggen, die zich houdt aan de basisprincipes en wetten van de samenleving en daarin actief participeert – telt mee als volwaardig burger;
- In de *culturele* conceptie staat culturele oriëntatie centraal. Wie onderdeel uitmaakt van een bepaalde nationale cultuur – onder meer tot uitdrukking komend in een bepaalde taal, tradities of symbolen – telt mee als volwaardig burger.

De gewenste identiteit zoals die wordt voorgesteld in dit hoofdstuk, heeft het meeste weg van de tweede conceptie, maar dan wel een 'dikke' variant daarvan, waarbij het 'sociaal contract' nadrukkelijk meer inhoudt dan alleen maar 'je aan de wet houden'.

Dat ligt anders wanneer migranten zich hier definitief willen vestigen. Voor deze groep geldt namelijk dat, als zij kinderen krijgen, zij daarmee verantwoordelijk worden voor de (eerste) socialisatie en integratie van nieuwe Nederlanders. Dat proces zal zich voor een groot deel in de privésfeer afspelen. Daarom is er een grotere wenselijkheid dat zij zich daadwerkelijk identificeren met de normen van de gewenste identiteit, en deze zodanig internaliseren dat zij deze ook in de opvoeding zullen overdragen op hun kinderen.

8.3 Een klein maatschappelijk debat?

Tot zover mijn opmerkingen over de *inhoud* van de discussie. Die zou dus niet moeten gaan over de feitelijke maar over de gewenste identiteit: wie *willen* we zijn? Dit is de kern van mijn betoog, en daarom worden deze begrippen ook genoemd in de ondertitel van dit essay. Voordat ik dit hoofdstuk afrond, is het nuttig om ook een paar woorden te zeggen over de *vorm* van de discussie. Want hoe uitgebreid en intensief moet die discussie worden gevoerd? Is dit essay wellicht een oproep tot een ‘Groot Maatschappelijk Debat’?

Nee, in principe niet. Hoewel soms maatschappelijke ontwikkelingen zo ingrijpend kunnen zijn dat inderdaad alles uit de kast moet worden getrokken, lijkt een ‘klein maatschappelijk debat’ over het algemeen passender: een debat zonder overdadige luchtverplaatsing en drama, meer zakelijk en nuchter van toon, en meer onderdeel van de reguliere structuren voor meningsvorming en deliberatie. Maar – en dit is cruciaal! – dat kleine maatschappelijke debat moeten we dan wél echt voeren. En niet eenmalig, maar min of meer voortdurend. Het moet zijn als een *basso continuo* in de publieke conversatie: een normatieve begeleiding die soms wat harder klinkt, soms wat zachter, maar nooit definitief stilvalt. Wat we namelijk moeten voorkomen is dat we – bijvoorbeeld uit een misplaatste afkeer van ‘moraliseren’ – belanden in een situatie van ‘geen maatschappelijk debat’. Laat ik dit toelichten.

Ten eerste hangt de wenselijkheid van dit voortgaande debat samen met het onvermijdelijke feit dat de werkelijkheid altijd complexer, gevarieerder en gedifferentieerder is dan zelfs de knapste koppen kunnen voorzien. Daarom kan geen enkele regel – hoe gedetailleerd en fijnmazig ook – alle mogelijke situaties reguleren en afdekken. De vier bovengenoemde elementen voor de gewenste identiteit zijn dan ook bewust vrij algemeen gehouden: ze geven enerzijds duidelijk richting, maar laten anderzijds ruimte voor interpretatie. Sommigen zullen dit gebrek aan *closure* betreuren, maar in deze betrekkelijke algemeenheid ligt ook hun kracht. Ter illustratie: vergelijk het zeer concrete voorschrift ‘Bij begroeting geven wij elkaar de rechterhand c.q. drie kussen op de wang’ met

de meer algemene regel ‘Bij begroeting geven wij elkaar een blijk van erkenning en respect c.q. genegenheid’. De laatste regel vergt meer interpretatie, maar is uiteindelijk productiever vanwege zijn open karakter, terwijl tegelijk de kern van waar het om gaat behouden blijft. Het praktische nut van zulke ‘regels van de middencategorie’ werd onlangs weer bewezen door de coronapandemie. Kortom, juist door wel globale richtingen aan te geven maar niet alles *en detail* uit te schrijven, kan het debat levend blijven en de samenleving zich aanpassen aan nieuwe omstandigheden. Maar dan moet het debat natuurlijk wel worden gevoerd.

Ten tweede hangt de wenselijkheid van dit voortgaande debat samen met de gunstige psychologische effecten die daarvan kunnen uitgaan. Zo kan een dergelijk debat mensen er steeds weer aan herinneren wie wij als Nederlanders willen zijn en welk gedrag daarbij hoort. Een vitaal en zichtbaar maatschappelijk debat is een vorm van *priming* – een vorm van mentale activering – die bevordert dat mensen in hun gedrag zich daadwerkelijk rekenschap geven van maatschappelijke opvattingen over wat wenselijk wordt gevonden. Een ander effect is dat als mensen expliciet kunnen uiten wat voor hen belangrijke waarden en doelen zijn, daardoor mentale ruimte ontstaat voor een minder defensieve houding, en zij eerder open zullen staan voor andere meningen en groepen. Psychologen spreken van ‘zelf-affirmatie’ – een fenomeen dat vele heilzame effecten blijkt te hebben.¹⁴ Wanneer mensen de gelegenheid hebben om te benadrukken wat voor hen belangrijk is – bijvoorbeeld rekening houden met anderen, gewetensvol omgaan met de omgeving – bevestigen ze daarmee voor zichzelf dat ze (moreel) goede en waardevolle mensen zijn, en daardoor staan ze mentaal steviger tegenover de uitdagingen en potentiële bedreigingen van alledag (inclusief wellicht de opgaven die samenhangen met het leven in een situatie van ‘nieuwe verscheidenheid’).

Zo’n debat kan dus positieve effecten hebben. Maar voor alle duidelijkheid: de kans op negatieve effecten bestaat evenzeer. Zo kan van het steeds weer publiekelijk benoemen van de gewenste identiteit – datgene waaraan Nederlanders idealiter voldoen – ook een bedreiging uitgaan voor iedereen die niet aan dat beeld kan of wil voldoen. Wanneer het debat zwaar wordt aangezet, kunnen mensen van de weeromstuit zelfs de hakken in het zand zetten en precies het tegenovergestelde doen.¹⁵ Ook zelf-affirmatie kan verkeerd uitpakken. Dergelijke affirmaties hebben vooral gunstige effecten op domeinen die *niet* zijn gerelateerd aan het domein van affirmatie, zoals de opgaven en bedreigingen van alledag. Als mensen daarentegen de gelegenheid wordt geboden

om precies die waarden te affirmeren die in het debat ter discussie staan, kan dat juist leiden tot minder toegeeflijkheid. En dit zijn slechts twee manieren waarop het fout kan gaan. Er zijn er wel nog meer, zoals bijvoorbeeld groeps-polarisatie.¹⁶ De uitdaging is dus om wel de mogelijk positieve effecten van het debat te realiseren, maar niet tegelijk de mogelijk negatieve effecten op te roepen. Eens te meer reden om voorzichtig te zijn met massieve ‘Grote Maatschappelijke Debatten’.

Conclusie

Alles afwegende is de conclusie: kies de gulden middenweg. Het ambitieuze ‘Grand Débat’ van Sarkozy was al te zwaar aangezet, en creëerde mede daarvoor zijn eigen tegenstand. Een onsje minder was vermoedelijk beter geweest. Maar de krampachtigheid van Duitsland rond de eeuwwisseling was ook niet optimaal. Als zelfs bescheiden pogingen om eens te formuleren hoe mensen – inclusief nieuwkomers – met elkaar zouden moeten omgaan, meteen worden beantwoord met verwijten van racisme, wordt elk debat in de kiem gesmoord. We zijn het meest gediend met een *normalisering* van het debat – een situatie waarin de vraag ‘wie we *willen* zijn’ obsessie noch taboe is, en waarin met een zekere nuchterheid kan worden besproken wat een en ander betekent voor de concrete opgaven van vandaag en morgen.

8.4

Conclusie

Het probleem met veel debatten over ‘nationale identiteit’ is dat daarin het descriptieve en normatieve niveau hopeloos door elkaar heen lopen. Het debat wordt gepresenteerd als een descriptieve kwestie – de zoektocht naar wat feitelijk kenmerkend is voor onze natie – maar de achterliggende agenda is vaak een normatieve kwestie, namelijk de vraag wat hetgeen is waarin nieuwkomers moeten integreren. ‘Zo zijn Nederlanders nu eenmaal’ gaat moeiteloos over in ‘daaraan moeten ze zich maar aanpassen’ en *vice versa*.

Het voorstel in dit hoofdstuk is om beide kwesties uit elkaar te trekken, en wel door een onderscheid te maken tussen feitelijke en gewenste identiteit, tussen ‘wie we zijn’ en ‘wie we *willen* zijn’. Als het gaat om de vraag hoe samen te leven, gaat het uiteindelijk om dat laatste. Wat zijn de kenmerken en eigenschappen waarvan we zouden *willen* dat iedereen ze heeft? De ‘typisch Nederlandse’ eigenschap van tolerantie willen we vast meegeven aan de volgende generatie. Maar geldt dat ook voor de ‘typisch Nederlandse’ eigenschap van botte directheid? Om het concreter te maken, heb ik vier potentiële elementen van gewenste nationale identiteit voorgesteld, en ook twee elementen genoemd die *niet* noodzakelijk zijn.

Voor alle duidelijkheid: dit zijn slechts suggesties. Enerzijds zijn ze niet zomaar uit de lucht gegrepen, want er zijn goede argumenten te geven voor juist deze selectie, maar anderzijds is het goed mogelijk dat lezers van dit essay betere ideeën hebben. Waar het om gaat, is dat de discussie hierover niet krampachtig wordt vermeden. Regelmatige reflectie op de vraag ‘wie we *willen* zijn’ behoort tot het periodieke onderhoud van een gezonde samenleving.

9. De normstellende staat

Moet de overheid zich mengen in dat debat? In eerste en laatste instantie is de gewenste nationale identiteit natuurlijk een zaak van de samenleving zelf. Het is aan de politieke gemeenschap als geheel om, al dan niet bij monde van de volksvertegenwoordiging, te bepalen wie zij wil zijn en welke toekomst zij wenst na te streven. Maar heeft ‘de overheid’ hierin ook nog iets te zeggen? Mag zij publiekelijk een standpunt innemen over wie we *willen zijn*? Of dient zij hierover te zwijgen, en zich te beperken tot het uitvoeren en handhaven van de wetten die door de volksvertegenwoordiging zijn vastgesteld?

Veel waarnemers lijken uit te gaan van dat laatste. De redenering is dat wanneer het gaat om de vraag hoe wij samenleven, de wetten en regels van de rechtsstaat het speelveld afbakenen. De overheid heeft tot taak erop toe te zien dat iedereen zich aan die wetten en regels houdt, maar moet vooral niet gaan ‘moraliseren’. Zolang mensen zich aan die wetten en regels houden, heeft de staat ten principale ‘geen mening’, en dient hij zich te onthouden van enige bemoeienis met het doen en laten van de burgers. Dat geldt dus evenzeer voor concepties van de gewenste nationale identiteit. . .

Of toch niet? In dit hoofdstuk zal ik verdedigen dat de staat zich wel degelijk mag uitlaten over de gewenste nationale identiteit. Sterker nog, in bepaalde gevallen is dat zelfs zijn plicht.

9.1 Het normatief surplus

Waartoe zijn staten op aarde? Wat is hun missie? Voor een deel hangt dat natuurlijk af van wat de (politieke vertegenwoordigers van de) burgers van de betreffende staten *vinden* dat de missie van de staat moet zijn. Daarin bestaan grote verschillen – vergelijk bijvoorbeeld Frankrijk met de Verenigde Staten. Maar laten we even abstraheren van dit soort contingenties (en ook niet-democratische staten buiten beschouwing laten). Dan kunnen we zeggen dat de missie van staten in ieder geval twee centrale opdrachten omvat: het pacificeren van conflicten en het bevorderen van positieve coördinatie.

De eerste opdracht vloeit voort uit de onvermijdelijke aanwezigheid van tegenstelling en conflict binnen de politieke gemeenschap. Zodra mensen samenleven in een beperkte ruimte, schreef Machiavelli, kunnen er onderlinge spanningen ontstaan. “[S]ommigen verlangen naar meer, anderen zijn bang te verliezen wat ze hebben, en zo ontstaan vijandigheden en oorlogen.”¹ Men kan

deze situatie laten voortbestaan in een situatie van anarchie en oorlog van allen tegen allen, maar het is ook mogelijk dat een conflict-regulerend mechanisme wordt gecreëerd in de vorm van een derde partij die tussen de antagonististen in gaat staan, die als een soort scheidsrechter of mediator de tegenstellingen in goede banen leidt, en zo bloedvergieten voorkomt. Die partij is de staat.²

De tweede opdracht vloeit voort uit de wenselijkheid van samenwerking. Mensen zijn voor hun toekomst afhankelijk van samenwerking met anderen, omdat veel opgaven waarvoor zij zich gesteld zien de individuele mogelijkheden ver overstijgen. Samenwerking komt echter niet altijd vanzelf tot stand, omdat deze vaak op korte termijn winst oplevert voor de ene partij maar verlies voor de andere partij. Samenwerking komt alleen tot stand als de verliezer erop kan vertrouwen dat de winnaar hem schadeloos zal stellen vanuit de winst die uit hun samenwerking ontstaat, of als de verliezer erop kan vertrouwen dat in een volgende ronde de rollen zijn omgedraaid en hij de winnaar zal zijn. De coördinatie die noodzakelijk is om dit vertrouwen te creëren en te onderhouden, is bij uitstek een taak van de staat.

Wat beide opdrachten met elkaar gemeen hebben, is dat zij betrekking hebben op het reguleren van de ruimte *tussen* subjecten, dat wil zeggen: het in goede banen leiden van *interacties*, hetzij om te voorkomen dat mensen elkaar schade toebrengen, hetzij om te bevorderen dat winstmogelijkheden die in de realiteit besloten liggen ook worden verzilverd. De *core business* van de staat ligt derhalve in *normbeheer*: het articuleren van normen voor interactie en het bevorderen van naleving van die normen.

In de loop der geschiedenis is een deel van die normen voor gedrag vastgelegd in (grond)wetten, regels en verdragen. Dit betekent dat deze normen zo belangrijk worden geacht dat niet-naleving ervan mag worden gesanctioneerd. Maar cruciaal is nu dit: hieruit volgt *niet* dat de overheid over alle *andere* gedragingen ten principale geen opvatting zou mogen hebben of uitdragen. Anders gezegd, hieruit volgt *niet* dat de staat 'normatief agnostisch' zou moeten zijn ten aanzien van alles waarover de wetten zwijgen. Er kunnen namelijk vele redenen zijn waarom de staat, *gegeven zijn opdracht tot pacificatie en coördinatie*, bepaalde gedragingen kan toejuichen of afkeuren, maar dit normatieve oordeel zich *desondanks* niet heeft vertaald in wettelijke geboden of verboden. Het kan bijvoorbeeld zijn dat de norm toch al werd nageleefd, of dat voorschrijven ervan op gespannen voet zou staan met andere normen, of dat voorschrijven ervan niet zinvol is omdat toetsing en handhaving onmogelijk zijn, enzovoort. Het is wel zo prettig als mensen niet om het minste of geringste elkaar voor rotte vis uitmaken, maar er zijn goede

redenen waarom dit desondanks niet wettelijk is voorgeschreven. Bovendien, zelfs als je alles wettelijk zou *willen* regelen, dan nog kan dat niet. Zoals eerder opgemerkt, de werkelijkheid is altijd complexer, gevarieerder en ongekender dan in regels kan worden gevangen, hoe fijnmazig en gedetailleerd die ook zijn. Er is altijd een stuk werkelijkheid dat aan de regels ontsnapt (een reden waarom rechters de wet moeten *interpreteren* en jurisprudentie kan ontstaan).

Concluderend: de gedragsnormen die in wetten en regels zijn vastgelegd, hebben de status van een *minimum*, een basispakket dat betrekking heeft op – min of meer – voorzienbare en kenbare situaties, en waarbij afwijking van die normen dusdanig onwenselijk wordt geacht dat sanctionering op zijn plaats is. Daarbovenop is er echter sprake van een normatief *surplus*: een lappendeken van meer of minder consensuele normen over hoe mensen zich wel en niet behoren te gedragen, en welk gedrag valt te prijzen en welk juist niet. Dit zijn letterlijk ongeschreven regels in de zin dat zij niet in de wet staan (en met name migranten hebben soms moeite ze te achterhalen). Voor een goed sociaal verkeer zijn ze echter onmisbaar.³

Welnu, voor zover de normen die circuleren in dit bovenwettelijk surplus een positieve of negatieve bijdrage leveren aan pacificatie en coördinatie, is het niet alleen toegestaan maar soms zelfs *wenselijk* dat de staat zich erover uitspreekt. Om het concreet te maken: wie beweert dat de overheid alleen haar mond mag opentrekken over wat bij wet is geboden of verboden, beweert daarmee impliciet dat de overheid ten principale onverschillig dient te staan ten aanzien van – om maar eens wat te noemen – het creatief gebruik van uitkeringen of belastingontwijking, de burens negeren en nooit helpen, een ander de rommel op straat laten opruimen, volstrekt achteloos omgaan met schaarse bronnen, de zorg voor de buurt altijd aan anderen overlaten (tenzij er iets uit de eigen achtertuin weg gehouden moet worden, zoals een asielzoekerscentrum), elkaar

3 Tussen beide niveaus – het wettelijk vastgelegde enerzijds en de ongeschreven regels van het normatief surplus anderzijds – zou men eventueel nog een grijs middengebiet of tussenlaag kunnen postulieren, waar beide elkaar ontmoeten en enigszins door elkaar kunnen lopen. Denk bijvoorbeeld aan vrijheid van meningsuiting, gelijke rechten voor man en vrouw, of het anti-discriminatiebeginsel. Deze principes zijn in de wet vastgelegd, maar wat ze in een bepaalde situatie concreet inhouden en betekenen, vergt vaak de nodige interpretatie, en niet zelden moet de rechter eraan te pas komen. De opvattingen daarover kunnen in de loop der tijd ook verschuiven – iets waar rechters doorgaans rekening mee houden. De zaak is hier aanmerkelijk ambiguer dan bij een overschrijding van de maximumsnelheid.

De reden om deze mogelijke tussencategorie desondanks alleen in deze voetnoot te melden, is dat haar exacte status voor de kernboodschap van dit hoofdstuk niet relevant is. Die boodschap is dat de geschreven wet geen harde grens is voor discursieve overheidsbemoedienis. Het is weliswaar goed gebruik dat de overheid zich onthoudt van uitspraken over specifieke zaken die onder de rechter zijn, maar voor het overige zijn er geen redenen waarom de staat ten principale zou moeten zwijgen over mogelijke en gewenste interpretaties van principes of regels.

uitschelden en diep beledigen (inclusief mensen met een andere etnische afkomst), en een algehele houding van ieder voor zich en pakken wat je pakken kunt. . . Al deze gedragingen zijn namelijk niet wettelijk verboden. Maar ze leiden wel tot sociale desintegratie en vreten daarmee aan de wortels van pacificatie en coördinatie. Een staat die zich actief uitspreekt tegen dergelijke gedragingen, en tracht normen te bevestigen en te onderhouden die zulke gedragingen tegengaan, gaat daarom niet per definitie zijn boekje te buiten, maar handelt juist in de geest van zijn bestaansredenen en missie.⁴ De normatief agnostische houding zou hier in feite neerkomen op plichtsverzaking.⁵

9.2 De normatieve vrije ruimte

Hiermee hebben we echter pas het halve verhaal. Het grote probleem is dat wie de wet als demarcatie criterium loslaat, en in plaats daarvan de reikwijdte van overheidsbemoediging beredeneert vanuit de opdracht tot pacificatie en coördinatie, daarmee de deur wagenwijd openzet voor een zeer expansieve overheid die zich met werkelijk alles bemoeit, tot diep in de privésfeer toe. En dat kan toch niet de bedoeling zijn. . .

-
- 4 Wellicht ten overvloede: de potentiële bemoeienis van de staat geldt de wijze waarop mensen met elkaar omgaan, en *niet* hun concepties van het goede leven als zodanig. Het is aan het individu om te bepalen wat voor hem of haar het goede leven inhoudt, dat wil zeggen, wat de ultieme waarden zijn die hij of zij hoopt te verwezenlijken.
- 5 In verband met het onderwerp van dit essay is het overigens nuttig op te merken dat de overheid tegenwoordig toch iets verder lijkt te gaan in haar normatieve stellingnames dan alleen maar hetgeen in de wet is vastgelegd, en wel in de vorm van ‘kernwaarden van de Nederlandse samenleving’. Vandaag de dag moeten inburgeraars via een participatieverklaring beloven deze kernwaarden te respecteren, maar – zo stelt het kabinet expliciet – in feite zijn die kernwaarden relevant voor alle burgers in Nederland (Tweede Kamer, vergaderjaar 2016–2017, 29 279, nr. 371)
- Welke zijn dan die kernwaarden? Dat is het drietal vrijheid, gelijkwaardigheid, solidariteit (de waarden van de Franse Revolutie!), met soms participatie als vierde daaraan toegevoegd. De overheid heeft voor migranten een brochure gemaakt waarin wordt uitgelegd wat deze waarden inhouden (Min. SZW 2014). De meeste aandacht gaat uit naar vrijheid en gelijkheid. De brochure is op dit punt in wezen een populaire samenvatting van de Nederlandse grondwet, en noemt zaken als vrijheid van geloof, vrijheid van meningsuiting, verbod op discriminatie, zonder daar verder extra normatieve inhoud aan toe te voegen. De invulling van de waarde solidariteit is beknopter, en vooral financieel-economisch aard. Solidariteit lijkt hier vooral te betekenen: het collectief niet nodeloos belasten. “Burgers moeten in principe in hun eigen levensonderhoud voorzien. Als dat niet op eigen kracht lukt, en er is niemand die kan helpen, dan biedt de overheid hulp.” Ook dit is in wezen niet meer dan een samenvatting van de wet.
- Het enige punt waar de overheid duidelijk *verder* gaat dan de wettelijke vereisten, is op het gebied waaraan de participatieverklaring haar naam ontleent, te weten participatie. Dit begrip wordt in de verklaring als vierde kernwaarde gepresenteerd. “In Nederland vragen we alle burgers bij te dragen aan een prettige en veilige samenleving, bijvoorbeeld door te werken, naar school te gaan of door vrijwilligerswerk te doen. Dat kan in de wijk, op school of in een vereniging,” zo licht de verklaring toe. Wie deze ondertekent, belooft daarmee dat hij of zij “actief een bijdrage wil leveren aan de Nederlandse samenleving”. Hier wordt dus duidelijk een norm gesteld die uitgaat boven de wet. Er is in Nederland immers geen wet of regel die het verbiedt aan burgers die in hun eigen levensonderhoud voorzien om zich verder volstrekt afzijdig te houden.

Nee, dat is het inderdaad niet. De staat heeft namelijk nog een andere opdracht: het garanderen van (voldoende) individuele vrijheid voor de burgers. Men kan erover twisten of deze opdracht reeds vanaf het prille begin onderdeel was van zijn missie – een reden waarom we überhaupt staten *hebben* – of later is toegevoegd. Maar laten we die discussie niet voeren, en vaststellen dat deze opdracht in ieder geval een kerntaak is van de moderne *rechtsstaat*.

Opnieuw dient dan de vraag zich aan in hoeverre de wet hier het enige relevante demarcatie criterium is. Nader bepaald: mag de overheid in haar bemoeienis met burgers net zo ver gaan als de wetten toelaten? Is die formele barrière het enige dat telt? Of zijn er situaties denkbaar waarin de overheid, *gegeven haar opdracht de vrijheid van burgers te beschermen*, al eerder halt moet houden? Opnieuw is mijn antwoord: dat laatste. Daarvoor zijn twee redenen – de een principieel en de ander prudentieel van aard.

Accommodatie

Eerst de principiële reden. Als het gaat om de grenzen van vrijheidsbeperking, wordt vaak het schadebeginsel van Mill erbij gehaald: individueel gedrag mag alleen worden beperkt of verboden als dat gedrag andere mensen schaadt. Maar zolang anderen er geen last van hebben, mag iedereen doen en laten wat hij wil, en moet de staat zich er niet mee bemoeien.

Het probleem is echter dat het schadebeginsel geen limiet heeft. Zeker in de moderne samenleving, waarin veel mensen een beperkte ruimte moeten delen en op allerlei manieren onderling zijn verbonden, kan welhaast ieder gedrag worden beschouwd als schadelijk voor de ander. De lijst is schier eindeloos, en gaat veel verder dan het standaardvoorbeeld van meeroken. Een ongezonde leefstijl, zoals te veel en eten en te weinig bewegen, leidt tot hogere zorglasten, en daardoor tot hogere premies en minder geld voor andere doelen, en is derhalve in het nadeel van iedereen. Mensen die ervoor kiezen niet te werken, schaden eveneens hun medeburgers, zelfs als zij geen uitkering ontvangen maar leven op kosten van hun partner, want het betekent toch niet-gerealiseerde productiviteit, en derhalve minder welvaart voor anderen. Drie keer per jaar met het vliegtuig op vakantie gaan, is natuurlijk ook geen goed idee, want een aanslag op het milieu waarvan we allemaal last gaan krijgen.

En dan hebben we het nog niet gehad over schade van meer subjectieve en immateriële aard. De toestroom van migranten kan door oorspronkelijke bewoners als bedreigend worden ervaren en hun een *unheimisch* gevoel geven. Anderen ervaren de traditie van Zwarte Piet als kwetsend, terwijl de Amerikaanse gevoeligheid voor 'micro-agressions' ook reeds in Nederland is gesignaleerd. Alleen al het ventileren van een andere mening kunnen mensen ervaren als (impliciete) kritiek of niet-erkenning, en derhalve als een vorm van berokkenen van schade.

Alles wat mensen zeggen, doen en laten heeft dus potentieel negatieve gevolgen voor anderen. Bij alles wat mensen doen, kunnen anderen zeggen: “Wat u nu doet, ook al lijkt het misschien klein en onschuldig, is schadelijk voor mijn welbevinden, en draagt ook niet bij aan een samenleving waarin de mensen prettig met elkaar omgaan en maximale welvaart realiseren. En de manier waarop u daarover spreekt, is ook helemaal niet goed, erg kwetsend, alleen maar olie op het vuur. Dus wilt u daarmee ophouden, en voortaan meer rekening houden met anderen?” Het resultaat is een verstikkende normatieve druk. Natuurlijk bestond er altijd al een zekere normatieve druk vanuit de samenleving, in de vorm van – soms behoorlijk benauwende – verwachtingen en eisen van *medeburgers*. Maar nu heb ik ook nog eens een vrijbrief gegeven aan de *overheid* om niet langer te zwijgen, maar uit naam van pacificatie en coördinatie zich minstens zo hard te gaan bemoeien met allerlei gedrag van burgers.

De vraag is dus hoe een te hoge druk kan worden voorkomen. Volgens filosoof Serena Shiffrin is er maar één oplossing: we zullen bereid moeten zijn tot een zekere mate van accommodatie van andermans – mogelijk ongewenste – voorkeuren en gedragingen. In tegenstelling tot wat het schadebeginsel postuleert, zullen we tot op zekere hoogte bereid moeten zijn om collectief de schade te dekken die voortvloeit uit de keuzes van individuele burgers. Alleen zo kan er namelijk voldoende ruimte ontstaan voor mensen om hun authentieke voorkeuren te ontdekken en te ontwikkelen, en invulling te geven aan hun conceptie van het goede leven.

Het klassieke voorbeeld van accommodatie is natuurlijk religie. Zoals bekend is religie een bron van uitingen en gedragingen waar andere mensen ‘last’ van kunnen hebben, en die ook tot bepaalde maatschappelijke kosten kan leiden. Desondanks bestaat er een zekere vrijheid voor mensen om uiting te geven aan hun religieuze wensen en idealen. Shiffrin trekt het idee van accommodatie echter door naar normatieve druk: als *alles* wat mensen doen en laten zou worden gelegd langs de maatstaf van mogelijke maatschappelijke consequenties, blijft er geen enkele ruimte over om de eigen authentieke wensen en idealen te leren kennen en te ontwikkelen. Dan blijft er geen enkele ruimte om een keuze te maken die werkelijk vrij en autonoom is, dat wil zeggen: gebaseerd is op iemands *eigen* redenen, overtuigingen en idealen, in plaats van alleen op externe verwachtingen en eisen. Accommodatie betekent derhalve een zekere afscherming van individuele deliberatie voor externe normatieve druk.

“Accommodation permits people some aspects of their lives in which they do not have to police themselves and others so hard or so comprehensively. This makes room for the expression and development of certain values, feelings, and relations [...] this may allow us some limited space in which to relax our vigilance and scrutiny. This is freedom-enhancing and reduces what would otherwise be a form of exhausting civic anxiety.”⁶

De grote vraag is natuurlijk waar de grenzen precies liggen. Dat is niet onmiddellijk evident en uiteindelijk arbitrair. Gelukkig hoeven we die vraag op deze plaats niet te beantwoorden. Hier gaat het enkel om het principe: wat Shiffrin laat zien is dat er goede redenen zijn voor een zekere *relaxation* van de sociale normen en een zekere accommodatie van de kosten van andermans – mogelijk ongewenste – gedrag. Anders gezegd: het is wenselijk dat er enige ‘normatieve vrije ruimte’ is. Autonomie en vrijheid veronderstellen niet alleen bepaalde wettelijke grondrechten, maar ook een limiet aan de normatieve druk die *daarboven* door staat of samenleving op burgers mag worden uitgeoefend.

Hou het reëel

Dan de prudentiële reden. Daar kunnen we kort over zijn: er zijn simpelweg grenzen aan wat mensen redelijkerwijs aankunnen. We kunnen wel van iedereen verlangen dat zij modelburgers worden die zich aan alle sociale normen houden, die altijd en onverwijd het goede doen, teneinde toch vooral hun medeburgers en toekomstige generaties niet met eventuele kosten op te zadelen, maar niemand is perfect. Op zich valt vanuit het collectieve belang zeer wel te verdedigen dat mensen vriendelijk en constructief moeten blijven, goed moeten zorgen voor zichzelf, voor anderen en voor de omgeving, en zich ook moeten inzetten voor de school van de kinderen, vrijwilligerswerk moeten doen, mantelzorgtaken op zich moeten nemen, verdraagzaam moeten zijn ten aanzien van de eigenaardige gewoonten van anderen, de collectieve voorspoed niet in gevaar moeten brengen met een ongezonde leefstijl of voorkeur voor een kleine deeltijdbaan, en ook afval gescheiden inzamelen, vegetariër worden, de auto de deur uitdoen, en niet langer met het vliegtuig op vakantie gaan... Maar hoeveel mensen kunnen dat allemaal aan? Van alleen al het lezen van deze opsomming zou een mens doodmoe worden. Kortom, ook vanuit praktisch perspectief is het wenselijk als zij af en toe ontslagen zijn van de plicht te voldoen aan alle eisen van het normatief surplus.

9.3 Conclusie

Terug naar de vraag in hoeverre de overheid zich moet uitlaten over de vraag 'wie we willen zijn'. Is dit een kwestie waarover zij uitspraken mag doen? Of dient zij zich te beperken tot enkel het maken, uitvoeren en handhaven van wetten?

De conclusie van dit hoofdstuk is dat de geschreven wet in deze kwestie geen valide demarcatiecriterium is. Aan de ene kant is er sprake van een 'normatief surplus', een bepaalde set van normen en verwachtingen die – om wat voor reden ook – niet in de wet zijn vastgelegd, maar wel degelijk binnen het taakgebied van de staat kunnen vallen, namelijk als het gaat om normen en verwachtingen die relevant zijn voor opgaven van pacificatie en coördinatie. Aan de andere kant moet er een zekere 'normatieve vrije ruimte' blijven, een zekere afscherming van normen en verwachtingen die evenmin wettelijk is voorgescreven, maar desondanks wenselijk is teneinde te voorkomen dat bij voorbaat elke authentieke reflectie en zelfexpressie worden gesmoord in maatschappelijke verwachtingen. Bovendien zijn er ook gewoon praktische grenzen aan wat mensen aankunnen. Iedereen heeft wel eens momenten dat hij even 'vrij' moet zijn van alle maatschappelijke druk.

De cruciale vraag is derhalve wat we – redelijkerwijs – wel en niet van elkaar mogen verwachten. De conclusie van het vorige hoofdstuk was dat het debat hierover nooit mag uitdoven. Het moet altijd doorgaan; soms meer intensief en op de voorgrond, soms kalmer en op de achtergrond, maar zonder ooit geheel stil te vallen. In dit hoofdstuk voeg ik daaraan toe dat de staat zich in dit debat niet principieel afzijdig hoeft te houden, maar een eigen inbreng kan hebben die voortvloeit uit zijn opdracht tot pacificatie, coördinatie en bewaken van vrijheid. Het van overheidswege uitspreken van mogelijke elementen van een gewenste nationale identiteit is dus niet alleen toegestaan, maar kan zelfs wenselijk en noodzakelijk zijn voor zover dit aan deze kerntaken een positieve bijdrage levert.

10. Samenvatting en conclusies

Kunnen we leven in een wereld van ‘nieuwe verscheidenheid’ zonder daartegenover een bepaald idee van eenheid te stellen? Nee, dat lijkt niet mogelijk. Tegenover de middelpuntvliedende kracht van verscheidenheid moet een middelpuntzoekende kracht staan die de boel bijeenhoudt. “[A]ll societies must have a symbolic-normative core which acts as an integrative mechanism,” aldus de socioloog Modood. Daarmee komt het gesprek op de nationale identiteit. Het is de nationale identiteit waarin het antwoord besloten zou liggen op de vraag wat de Nederlanders met elkaar verbindt en tot een politieke gemeenschap maakt, evenals het antwoord op de vraag wat het precies is waarin nieuwkomers moeten socialiseren dan wel integreren.

En dus begint de grote zoektocht: wat is de Nederlandse identiteit? Waarvoor staat ons land? Ondanks alle inspanningen, is het antwoord nog niet gevonden. Sterker nog, de vraag naar de nationale identiteit blijkt vooral een splijtzwam. De discussie kan gemakkelijk ontaarden in ruzie en bittere verwijten, en als er al iets uitkomt, zijn dat doorgaans clichés en algemeenheden die je geen stap verder helpen. Door schade en schande wijs geworden, brandt menigeen dan ook liever niet meer zijn vingers aan de kwestie.

10.1 Bestaat de Nederlandse identiteit nu wel of niet?

Vanwaar die ellende? Aan het slot van deel I heb ik betoogd dat de oorzaak ligt in de opvatting van nationale identiteit die – meestal impliciet – wordt gehanteerd. Vaak wordt het begrip opgevat in termen van verschil en eigenheid, als verwijzend naar een set van kenmerken die ‘typisch Nederlands’ zijn. Hiermee komen we echter in de problemen. Aan de ene kant blijken veel van die zogenaamd unieke Nederlandse kenmerken bij nader inzien helemaal niet zo uniek, aan de andere kant is er het gevaar van uitsluiting van iedereen die niet zou voldoen aan die verondersteld unieke kenmerken.

Gelukkig kunnen veel problemen worden opgelost door de eis van uniciteit te laten vallen. Ter vergelijking: iemands *persoonlijke* identiteit is het antwoord op de vraag ‘wie ben ik?’ en omvat in principe alle kenmerken die op hem van toepassing zijn, ook als er meerdere mensen zijn met die kenmerken. Uit het feit dat er vele witte mannen op de wereld zijn, volgt niet dat mijn huidskleur en geslacht *dus* geen onderdeel zouden zijn van mijn persoonlijke identiteit. Op dezelfde manier is nationale identiteit het antwoord op de vraag: wie zijn wij? Deze identiteit omvat in principe alle kenmerken die op de natie van toepassing zijn, ook als er meerdere landen zijn met die kenmerken. Uit het feit dat vele landen een wettelijke vrijheid van meningsuiting kennen, volgt niet dat de wettelijke vrijheid van meningsuiting *dus* geen onderdeel zou zijn van de Nederlandse identiteit.

Ik heb daarom, voortbouwend op Parekh, de volgende definitie voorgesteld:

“De nationale identiteit van een politieke gemeenschap verwijst naar het soort gemeenschap dat zij is, naar haar organiserende principes en instituties, haar centrale normen en waarden, haar gangbare manieren van spreken over en regelen van haar collectieve aangelegenheden, enzovoort.”

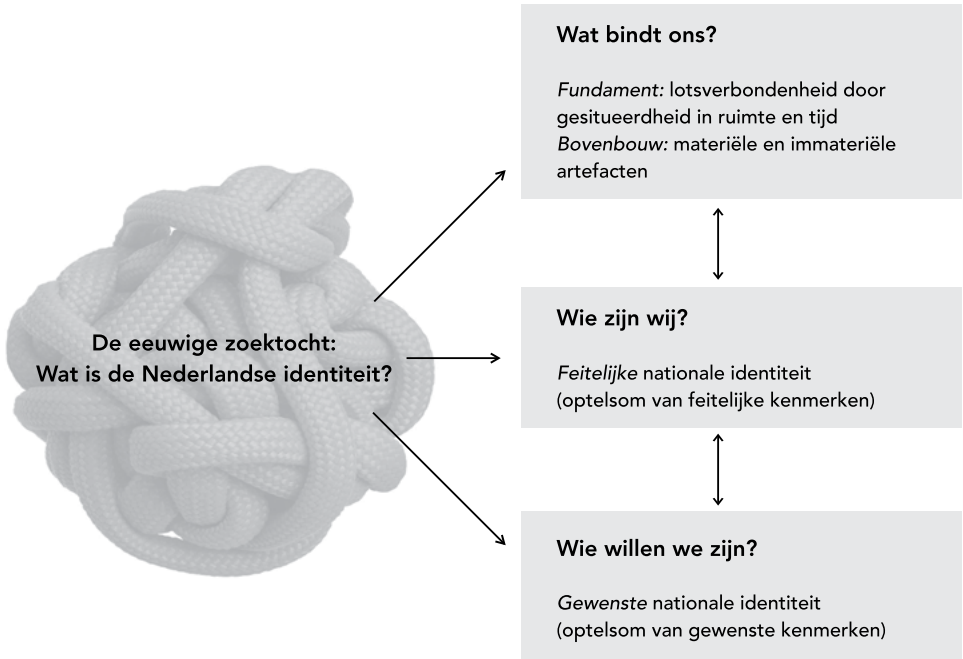
De identiteit van Nederland is dus de optelsom van kenmerken die op ons land van toepassing zijn, *ongeacht* de vraag of die kenmerken ook uniek zijn voor Nederland. Met deze definitie wordt de vraag naar de nationale identiteit veel beter hanteerbaar. Zaken als organiserende principes en instituties, normen en waarden, en gangbare manieren van spreken en regelen zijn reële en waarneembare fenomenen die zich goed laten onderzoeken en in kaart laten brengen, en voor een flink deel is dat ook al gebeurd. Zo gedefinieerd bestaat ‘de Nederlandse identiteit’ wel degelijk en is er ook niets mysterieus aan het begrip.

Openstaande problemen

Hiermee hebben we wel de verwarring rond het concept opgelost, maar niet de achterliggende samenleefproblemen die de reden waren om het concept überhaupt erbij te halen. Welbeschouwd gaat het om twee verschillende opgaven:

- Een verbondenheidsopgave. Daarin gaat het om de vraag wat de grondslag is van de solidariteit tussen inwoners van ons land. Nu de ‘nationale identiteit’ niet langer wordt opgevat als een set van kenmerken die uitsluitend op Nederland van toepassing is, vervalt dat concept als vindplaats voor een antwoord op die vraag. De bron van verbondenheid moet elders worden gevonden. Maar waar dan? Wat verbindt ons?
- Een integratieopgave. Daarin gaat het om de vraag wat hetgeen is waaraan nieuwkomers (kinderen en migranten) zich – tot op zekere hoogte – moeten aanpassen. Dit is in essentie een *normatieve* problematiek. De ‘nationale identiteit’, opgevat als optelsom van alle kenmerken die bij ons land horen, kan hier wel een bron van inspiratie zijn maar niet het ultieme antwoord. Uiteindelijk gaat het niet om de vraag ‘wie zijn wij?’ maar om de vraag ‘wie *willen* we zijn?’

Het schema op de volgende pagina vat een en ander samen. De knoop van de vraag naar ‘de nationale identiteit’ heb ik ontward door deze te ontleden in drie vragen waarop de antwoorden weliswaar met elkaar samenhangen, maar die afzonderlijk moeten worden behandeld en beschouwd. In de rest van dit slot-hoofdstuk geef ik mijn bevindingen en conclusies met betrekking tot de eerste en de derde vraag.

10.2 Wat bindt ons?

Als hetgeen de Nederlanders onderling verbindt niet schuilt in een bepaalde kern of essentie binnen de Nederlanders zelf, waarin dan wel? Het antwoord: de grondslag voor die verbondenheid ligt in de specifieke gesitueerdheid in ruimte en tijd. Hoezeer Nederlandse staatsburgers onderling ook mogen verschillen, er zijn twee dingen die zij met elkaar delen:

- Het (juridisch) mede-eigenaarschap van het stukje van de planeet dat ligt ingeklemd tussen België, Duitsland en de Noordzee. Waar de grenzen van het gedeelde eigendom precies lopen, is het betrekkelijk toevallige resultaat van de geschiedenis. Er is geen diepere reden waarom bijvoorbeeld Maastricht er wel bij hoort en Antwerpen niet, maar dat maakt die grenzen niet minder reëel.
- Hun gezamenlijke toekomst op dat stukje van de planeet, met alle kansen en uitdagingen van dien, zoals de verdere ontwikkeling van het land, de transitie naar een meer duurzame samenleving, en de bescherming tegen een stijgende zeespiegel.

Deze collectieve gesitueerdheid in ruimte en tijd vormt de basis voor gevoelens van eenheid en verbondenheid. Hierbij kunnen (minstens) drie mechanismen worden onderscheiden.

De basis van verbondenheid

Ten eerste kan *feitelijke* lotsverbondenheid een impuls geven aan processen die kunnen leiden tot *ffectieve* verbondenheid. Een gedeeld leefgebied en een gedeelde toekomst betekenen dat we tot elkaar zijn veroordeeld en moeten samenwerken. Gelukkig leren zowel onderzoek als ervaring dat als we door interactie en samenwerking collectieve uitdagingen tot een goed einde weten te brengen, dat kan resulteren in sterkere gevoelens van verbondenheid. De cruciale woorden van Allport heb ik met opzet bewaard voor dit concluderende hoofdstuk, in de hoop dat geen lezer ze zal missen. Die luiden dat negatieve groepsoordelen over en weer:

“may be reduced by equal status contact between majority and minority groups in the pursuit of common goals. The effect is greatly enhanced if this contact is sanctioned by institutional supports (i.e. by law, custom or local atmosphere), and provided it is of a sort that leads to the perception of common interest and common humanity between members of the two groups.”¹

Zeker in een klein en dichtbevolkt land als Nederland is er geen gebrek aan gedeelde belangen en doelen. Vanouds is de strijd tegen het water natuurlijk een opgave die noopt tot samenwerking, en een meer recent voorbeeld is de opgave tot wederopbouw na de oorlog.

Ten tweede kunnen ruimtelijke en temporele continuïteit ook zélf een relevante factor zijn. Zo laat onderzoek zien dat plaats een belangrijk anker en medium kan zijn van hechting, identiteit en verbondenheid, niet in de laatste plaats als drager van herinneringen en betekenissen. Er is dan ook weinig empirische evidentie voor het idee dat de wereld tegenwoordig verdeeld zou zijn tussen *somewheres* die nog geworteld zijn in specifieke locaties tegenover *anywheres* die verbondenheid aan plaats achter zich hebben gelaten en de hele wereld als hun thuis beschouwen. Voor zover die laatste groep al bestaat, is zij van een bescheiden omvang. De meeste mensen voelen zich nog altijd verbonden aan plaats in het algemeen en de natie in het bijzonder, wellicht omdat – in ieder geval in Nederland – de meeste mensen gedurende hun hele leven relatief dicht bij hun geboortegrond blijven wonen.

Ook laat onderzoek zien dat de temporele dimensie een potentiële voedingsbodemp is voor gevoelens van solidariteit en verbondenheid. In dit verband is interessant dat, blijkens dit onderzoek, het onverstandig is om sterk de nadruk te leggen op breuken met het verleden. Beleidsmakers mogen graag spreken van een wereld die razendsnel verandert, waarin oude zekerheden niet meer

gelden, disruptie aan de orde van de dag is, en continue verandering het nieuwe normaal. Voor het behoud van verbondenheid zijn we echter meer gebaat bij een 'vision of continuity': het benadrukken van wat, ondanks alles wat er op ons afkomt, gelijk zal blijven en behouden zal worden voor de toekomst.

Ten derde kan aan het bovenstaande nog een affectieve laag worden toegevoegd wanneer het collectief ook als zodanig wordt *benoemd*, dat wil zeggen: wanneer in de symbolische ruimte de relevante gemeenschap ook daadwerkelijk wordt voorgesteld als 'Nederland'. Hiermee grijp ik terug op wat helemaal aan het begin van dit essay is gezegd over het zogenoemde minimale groepsparadigma. Dat liet zien dat arbitraire en triviale kenmerken reeds genoeg zijn voor het ontwikkelen van groepsbanden, zelfs een voorkeur voor schilderijen van Klee dan wel Kandinsky. Zodra de wereld wordt opgedeeld in Klee- en Kandinsky-liefhebbers, is er een punt geïntroduceerd waaromheen wij-zij gevoelens zich kunnen vormen. Op dezelfde manier geldt: zodra de wereld wordt opgedeeld in Nederlanders, Belgen, Duitsers, enzovoort, is er een punt geïntroduceerd waaromheen zich nationale loyaliteiten kunnen ontwikkelen.

De bovenbouw

Hiermee is de lijst van mogelijke aangrijpingspunten voor gevoelens van verbondenheid en eenheid echter niet uitgeput. Het bovenstaande is het startpunt voor verbondenheid, maar in de loop van de geschiedenis wordt daaraan van alles toegevoegd: het grondgebied van de natie wordt tot ontwikkeling gebracht, er wordt een fysieke infrastructuur gebouwd, er ontstaat een maatschappelijke ordening, er ontwikkelt zich een bepaalde cultuur, en met het verstrijken der tijden ontstaat ook een gezamenlijke herinnering. Op basis van de feitelijke lotsverbondenheid ontwikkelt zich dus een bovenbouw, een verzameling van materiële en immateriële *artefacten* van de gezamenlijke reis door tijd en ruimte, die op hun beurt kunnen gaan fungeren als ankerpunt c.q. medium van onderlinge verbondenheid. Ze krijgen als het ware een affectieve lading. In het SCP-onderzoek werd een hele reeks genoemd, variërend van de Amsterdamse grachten en de Deltawerken, tradities als Sinterklaas en oliebolletjes, tot de 'typisch Nederlandse' tolerantie en vrijheidslievendheid – kenmerken die de respondenten een gevoel van verbondenheid met het land geven.

Ik maak bewust een onderscheid tussen basis en bovenbouw. Het is belangrijk dit onderscheid niet uit het oog te verliezen, want er zijn principiële verschillen. De elementen van de eerste categorie – gedeeld eigenaarschap, gedeelde toekomst, minimale groeps effecten – hebben een zekere noodzakelijkheid en onvermijdelijkheid. Ze zijn inherent aan het idee van een politieke gemeenschap als zodanig, en hebben per definitie honderd procent bereik: ze omvatten *alle* leden van de gemeenschap.

De elementen van de tweede categorie daarentegen hebben een historisch-contingent karakter. Het ene land zal een heel ander bouwwerk optrekken dan het andere (en sommige getroebelde landen komen nooit verder dan een muurtje hier en daar). Deze ankerpunten van verbondenheid zijn het product van menselijk handelen. Hun verbindend potentieel zal doorgaans ook minder ver reiken, en zich beperken tot die groep van gevestigde inwoners (en hun voorouders) die daadwerkelijk deel had aan de ontwikkeling van die materiële en immateriële bovenbouw. De eerste categorie is dus per definitie inclusief, de tweede categorie niet.

Eén oog op het verleden, één oog op de toekomst

Wat betekent dit alles voor wie op nationaal niveau ‘de boel’ bij elkaar wil houden? Zoals betoogd heeft het weinig zin om op zoek te gaan naar ‘de Nederlandse identiteit’ in de zin van een uniek kenmerk dat zich ergens bevindt ‘in’ de Nederlanders. Dat is een doodlopende weg. Het is wél nuttig en wenselijk om gepaste aandacht te vestigen op wat de Nederlandse samenleving concreet heeft meegemaakt en opgebouwd, zowel in termen van geschiedenis als – materiële en immateriële – prestaties, want hierin liggen potentiële punten van verbondenheid. Cruciaal hierbij is echter de juiste dosering – vandaar het woord ‘gepast’. Juist voor nieuwkomers zijn dit minder geschikte aanhakingspunten voor verbondenheid. Een te grote nadruk kan hen zelfs belemmeren in een emotionele binding met een samenleving die kennelijk zo gefixeerd is op haar verleden. Daarom is het belangrijk om óók de nadruk te leggen op wat *uiteindelijk het fundament* is van eenheid en verbondenheid, namelijk de reële lotsverbondenheid die voortvloeit uit de collectieve gesitueerdheid in ruimte en tijd, plus de collectieve opgaven voor de toekomst die daaruit voortvloeien.

Dit betekent dat een kansrijke strategie voor verbondenheid het ene oog gericht houdt op het verleden, maar het andere op de toekomst. Er moet een balans zijn in temporele oriëntatie. Een sleutelbegrip daarbij is continuïteit: gevoelens van verbondenheid gedijen beter als er een zekere continuïteit wordt waargenomen en ervaren tussen nationaal verleden, heden en toekomst. Maar bestaat die continuïteit dan nog wel? Is de wereld van tegenwoordig niet vloeibaar en in constante flux? Dat valt nog te bezien. Ons land ligt al eeuwen op dezelfde plek, en dat zal ook nog heel lang zo blijven.² De grondslag voor verbondenheid blijft derhalve ongewijzigd, evenals het type collectieve opgaven dat daaruit voortvloeit, zoals de strijd tegen het water en de accommodatie van pluriformiteit. Bovendien, in de loop der eeuwen heeft zich een set van regels en gewoonten uitgekristalliseerd voor de omgang met dit soort problemen die ons over het

2 De continenten verschuiven gemiddeld een paar centimeter per jaar. De snelheidsduivel onder de continenten is Australië, dat jaarlijks maar liefst zeven centimeter naar het noordoosten opschuift.

algemeen goede diensten heeft bewezen. Tot op grote hoogte staat het ons vrij ervoor te kiezen deze actief te behouden voor de toekomst.

10.3 Wie willen we zijn?

Daarmee komen we vanzelf bij de tweede vraag: wie *willen* we zijn? Ook voor het antwoord op de vraag waarin iedereen moet socialiseren of integreren is de (veronderstelde) nationale identiteit niet de eerste zoekplaats. De integratieproblematiek betreft namelijk niet een *descriptief* maar een *normatief* vraagstuk: hoe *willen* we dat de inwoners van ons land zich gedragen? Anders gezegd: het gaat niet om onze feitelijke maar om onze gewenste identiteit. Het zal immers niet de bedoeling zijn dat iedereen zich voegt naar 'typisch Nederlandse' kenmerken als bothed, lomphed, gierigheid, middelmatigheid en gebrek aan ambitie.

Wettelijke kern en normatief surplus

De gewenste nationale identiteit komt allereerst tot uitdrukking in de wet. Veel van de normen die daarin zijn vastgelegd, zijn allerm minst uniek voor Nederland, zoals de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van godsdienst en de gelijkheid van man en vrouw, maar dat maakt ze niet minder belangrijk. Sterker, als het gaat om dit soort rechtsstatelijke beginselen is de term 'normen' eigenlijk te zwak: het gaat om niet-onderhandelbare principes. Het kan best zijn dat er op andere plaatsen in de wereld andere principes gelden, maar Nederland is nu eenmaal niet 'andere plaatsen in de wereld'. Hier geldt: dit zijn de principes waarvoor we pal staan, en voor wie ze verwerpt, biedt onze samenleving geen plaats! Overigens klinkt dit stoerder dan het is. De identiteitsdebatten uit deel I tonen dat vergelijkbare uitspraken al jaren worden gedaan door regeringsleiders.

Controversiëler wordt het wanneer het gaat om wat ik het *normatief surplus* heb genoemd: het weefsel van 'bovenwettelijke' normen voor hoe mensen zich wel en niet zouden moeten gedragen. Dit zijn letterlijk ongeschreven regels. Er staat nergens in de wet dat je tolerant moet zijn ten aanzien van anderen, er staat nergens in de wet dat onbeschoft gedrag verboden is, en er staat nergens in de wet dat je elkaar bij begroeting een hand moet geven, of op zijn minst een blijk van erkenning. Daarmee is echter niet gezegd dat deze normen onbelangrijk zouden zijn voor het samenleven, integendeel. Zij kunnen wel degelijk onderdeel uitmaken van de gewenste identiteit. Sterker nog, in het publieke debat gaat het vaak juist om dit surplus. Als Nederlanders klagen over het gedrag van hun landgenoten, gaat het vaak over dingen die op zich niet verboden zijn, maar die men toch onprettig vindt of afkeurt.

Een vingeroefening

Wat is dan de gewenste identiteit? Bij wijze van illustratie c.q. vingeroefening heb ik vier elementen voorgesteld:

- Nederlanders beheersen de Nederlandse taal voldoende. In de privésfeer mag iedereen de taal bezigen die hij of zij wil, maar in de publieke ruimte is Nederlands de voertaal.
- Nederlanders zorgen voor hun leefomgeving. Daarbij gaat het niet alleen om het eigen stoepje of de eigen straat, maar ook om de fysieke leefomgeving in bredere zin.
- Nederlanders houden rekening met elkaar. In ons land moeten nu eenmaal veel mensen, die allen gehecht zijn aan hun vrijheid, samenleven op een kleine oppervlakte. Dat lukt alleen als zij bereid zijn tot enig geven en nemen.
- Nederlanders leveren een bijdrage aan de samenleving, bijvoorbeeld in de vorm van betaald werk en belasting betalen, vrijwilligerswerk en mantelzorg, of het goed opvoeden van nieuwe generaties Nederlanders.

Voor elk van deze elementen zijn goede argumenten te geven. Zij lijken op het eerste gezicht ook goed haalbaar in termen van draagvlak en reeds gangbare praktijk. Men zou kunnen tegenwerpen dat deze regels nog te algemeen zijn, nog te veel ruimte laten voor interpretatie, en daarmee geen einde zullen maken aan het debat. Maar dat laatste is ook niet de bedoeling. Het gebrek aan volledige *closure* moet juist positief worden gewaardeerd, omdat het een zekere garantie biedt voor openheid en responsiviteit voor veranderende omstandigheden en lokale verschillen. Het betekent dat het debat altijd levend blijft.

10.4 De rol van de overheid

Wat is de rol van de overheid in dit alles? Het lijkt niet overdreven te stellen dat in de afgelopen decennia de overheid en haar adviseurs een tamelijk afwerende houding innamen ten aanzien van het onderwerp. Voor een deel lijkt dat een kwestie van ‘door ervaring wijs geworden’. Het onderwerp heeft een beladen geschiedenis, en de discussie onttaardt al snel in ruzie en gedoe. Maar voor een deel lijkt het ook een principiële stellingname. Een overheid die zich uitlaat over de gewenste identiteit *voorbij* de wet, zou haar boekje te buiten gaan. De inhoud van het normatief surplus zou een zaak van de samenleving zijn, niet van de staat.

De redenering van dit essay is een andere. Een discussie over de gewenste identiteit van ons land – wie we *willen* zijn, en hoe we met elkaar *willen* omgaan – is wel degelijk een discussie waarin de staat zijn mond mag opendoen. Sterker nog, een staat die in dezen consequent zwijgt, begrijpt zijn eigen bestaansredenen niet goed. De *raison d’être* van de staat ligt vanouds in pacificatie van

maatschappelijk conflict en bevorderen van coördinatie, en derhalve in het bewaken en onderhouden van normen voor zo goed mogelijk samenleven.

Meer concreet volgen hieruit twee taken. Ten eerste zou de overheid moeten faciliteren dat het normatieve debat *überhaupt kan worden gevoerd*, en niet bij voorbaat tot taboe wordt verklaard. Het is in het algemeen belang dat met zekere regelmaat de vraag wordt opgeworpen wat we in dit land nu eigenlijk van elkaar mogen verwachten. Dit soort normatieve exercities behoren tot het periodieke onderhoud van een gezonde samenleving. Ten tweede zou de overheid daarin zo nodig inhoudelijk stelling moeten nemen. Wellicht niet in eerste aanleg, want het is heel goed mogelijk dat in het maatschappelijke debat vanzelf de normen oprijzen en prevaleren die het collectief belang het beste dienen. Maar de tegenovergestelde uitkomst is eveneens denkbaar. In zulke gevallen kan het wenselijk zijn dat de staat, gelet op zijn specifieke taak en missie, zich alsnog in de discussie mengt.

Het bovenstaande is echter geen vrijbrief voor de overheid om de normatieve druk ongelimiteerd op te voeren. Een derde kerntaak van de overheid is namelijk het bewaken van voldoende vrijheid voor de burgers. Daaruit vloeit voort dat burgers een substantiële ‘normatieve vrije ruimte’ moeten behouden om, zonder voortdurende druk van maatschappelijke eisen en verwachtingen, hun eigen voorkeuren te kunnen onderzoeken en ontwikkelen, en hun eigen keuzes te kunnen maken. Daarnaast is het ook domweg niet reëel om te verwachten dat iedereen altijd maar aan alle normen kan voldoen. Maatschappelijke verwachtingen kunnen niet eindeloos worden opgestapeld. Ook op het normatieve vlak is het ‘doenvermogen’ van mensen niet onbeperkt.

Er zijn dus grenzen die in acht moeten worden genomen. Waar die precies liggen, is lang niet altijd duidelijk en zal vaak gecontesteerd zijn. Waar het echter om gaat, is dit: die grenzen vallen niet per definitie samen met de wet. Er bestaan goede argumenten waarom het legitiem en soms zelfs wenselijk kan zijn als de overheid zich discursief begeeft op het domein *voorbij* de wet, en zich roert in de wereld van het normatief surplus, bijvoorbeeld in de vorm van stellingnames over de gewenste nationale identiteit. Daarmee gaat zij niet per definitie haar boekje te buiten. Integendeel, voor zover zij hiermee een bijdrage levert aan de ontwikkeling en het onderhoud van de integratieve ‘symbolic-normative core’ van de politieke gemeenschap, geeft zij daarmee juist invulling aan een van haar kerntaken.

10.5 Project Nederland

Tijd om af te ronden. Waaruit bestaat de Nederlandse eenheid? Die is – uiteindelijk – niet geworteld in een bepaalde ‘typisch Nederlandse’ volksaard of cultuur maar in een reële lotsverbondenheid. Tezamen vormen wij ‘project Nederland’: een langlopende onderneming om met een groot aantal mensen succesvol samen te leven op een kleine delta gelegen tussen België, Duitsland en Noordzee. Wie deze ruimte binnentreedt – hetzij door erin geboren te worden, hetzij door zich er als migrant te vestigen – wordt daarmee ook deelnemer aan ‘project Nederland’, en aldus gebonden aan de overkoepelende projectdoelstelling: bevorderen dat elke deelnemer zo goed mogelijk invulling kan geven aan zijn of haar opvatting van het goede leven, en bevorderen dat we deze kleine delta ook weer in goede staat doorgeven aan volgende generaties, opdat zij dezelfde kansen en mogelijkheden hebben.

Tot nu toe hebben we het helemaal niet slecht gedaan met dit gemeenschappelijke project: er zijn zeker zwarte bladzijden, maar al met al is Nederland uitgegroeid tot een van de meest vrije, rijke en gelukkige landen ter wereld. Tegelijk is duidelijk dat de opgaven zullen blijven komen: niet alleen onderhouden of verder ontwikkelen van al het waardevolle dat is opgebouwd, maar ook nieuwe uitdagingen zoals een verder toenemende bevolking, een grilliger klimaat, nieuwe ziektes, en dit alles in het groeiende besef dat onze hulpbronnen eindig zijn. Van de projectdeelnemers mag verwacht worden dat zij een bijdrage leveren aan het aanpakken van die uitdagingen. De grondslag voor eenheid en verbondenheid schuilt – uiteindelijk – in de collectieve inspanning.

Bijlage

In hoofdstuk 5 heb ik de definitie van nationale identiteit licht aangepast. Is daarmee alle onduidelijkheid uit de wereld geholpen? Nee, in zekere zin is met die aanpassing slechts het topje van de ijsberg aangeraakt. Er valt veel meer te zeggen over definities. Rondom het begrip ‘nationale identiteit’ kan op (minstens) drie gebieden verwarring ontstaan, namelijk:

- Verwijst het begrip nu naar kenmerken van het *collectief* of van het *individu*?
- Verwijst het begrip nu naar een *objectieve* of naar een *subjectieve* realiteit?
- Betreft het nu een *enkelvoudig* of een *meervoudig* fenomeen?

Voor elk van deze opposities geldt dat dit essay (primair) uitgaat van de eerste invulling. In de literatuur wordt echter ook vaak uitgegaan van de tweede invulling, zonder dat dit altijd even expliciet wordt gemaakt. Dat kan makkelijk leiden tot misverstanden en ongelukken. Laat ik daarom proberen om in deze bijlage enige helderheid te creëren.

Collectief versus individu

Dit essay gaat over ‘nationale identiteit’, opgevat als een set van kenmerken van het *collectief*. Het gaat over de identiteit van Nederland, Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië, enzovoort. Vroeger werd vaak gesproken van volksaard of nationaal karakter, maar die termen zijn door hun associatie met de oorlog besmet geraakt. Tegenwoordig spreekt men liever van ‘nationale identiteit’. Die term klinkt neutraler en is minder beladen.

Deze terminologische innovatie leidt echter tot nieuwe problemen, want hiermee komen we in het vaarwater van psychologen. Die gebruiken het begrip ‘nationale identiteit’ namelijk al vele decennia, maar voor iets heel anders, namelijk een kenmerk c.q. gevoel van het *individu*. In mijn paspoort staat dat ik Nederlander ben, en dat voel ik me ook, zeker als ik in het buitenland kom, en merk dat daar de dingen anders gaan dan ik gewend ben. Er heeft zich als het ware een stukje Nederland in mijn geest genesteld.

Per saldo zitten we met de lastige situatie dat nu hetzelfde begrip wordt gebruikt voor twee heel verschillende dingen: enerzijds een maatschappelijke realiteit, anderzijds een individuele beleving. Natuurlijk hebben die twee wel met elkaar te maken – of iemand zich verbonden *voelt* met een bepaald collectief, wordt immers deels bepaald door de *kenmerken* van dat collectief – maar het blijven wezenlijk verschillende fenomenen.

Niet alle deelnemers aan het debat maken echter een duidelijke keuze tussen beide betekenissen van het begrip, of ze plakken deze aan elkaar. Twee voorbeelden:

- De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling vat nationale identiteit op als “het besef dat men deel uitmaakt van een volk of nationale samenleving *en* dat deze gemeenschap specifieke kenmerken bezit, waarin zij verschilt van andere volkeren of nationale samenlevingen.”¹
- Het SCP definieert de Nederlandse identiteit als “het geheel aan beelden over wat Nederland is en niet is, wat Nederland zou moeten zijn en niet zou moeten zijn, *en* van de al dan niet gedeelde identificatie daarmee.”²

Beide definities lijken een poging om de kool en de geit te sparen, want ze smeden collectief en individueel niveau aaneen. Dat is een strategie die doorgaans niet verstandig is. Dit essay gaat dan ook nadrukkelijk over de laatste respectievelijk eerste helft van beide definities.

Objectieve versus subjectieve identiteit

Deels parallel met bovenstaand onderscheid loopt een tweede oppositie, namelijk tussen objectieve identiteit versus subjectieve identiteit. Nu zijn ‘objectief’ en ‘subjectief’ lastige termen, dus laat ik uitleggen wat ik in deze context hiermee bedoel:

- Met de objectieve identiteit bedoel ik de identiteit van de persoon of natie zoals die zich toont (of wordt geconstrueerd) in het ‘derdepersoons-perspectief’: het perspectief van de onafhankelijke en ideale waarnemer op afstand. (De filosoof Nagel noemt dit ‘the view from nowhere’). Dit is de identiteit van de persoon of natie zoals die *feitelijk is*.
- Met de subjectieve identiteit bedoel ik de identiteit van de persoon of natie zoals die zich toont (of wordt geconstrueerd) in het ‘eerstepersoons-perspectief’: het perspectief van de persoon of natie in kwestie *zelf*. Dit is de identiteit die deze persoon of natie waarneemt en beleeft. Anders gezegd, zoals die *wordt ervaren*.

Objectieve en subjectieve identiteit vallen lang niet altijd samen. Over mijn lichaamslengte en kleur ogen zal weinig verschil van inzicht bestaan, maar over andere aspecten van mijn identiteit mogelijk wel. Zo kan ik mezelf beschouwen als bijzonder aantrekkelijk, intelligent en sociaal, maar dat wil niet zeggen dat anderen dat ook zo zien. Het is maar de vraag of ik ook echt zo aantrekkelijk, intelligent en sociaal *ben*. Hetzelfde geldt op nationaal niveau. Over de

1 RMO 1999: 8, cursivering toegevoegd.

2 SCP 2019: 1: 17, cursivering toegevoegd.

natuurlijke en fysieke kenmerken van het land zal doorgaans weinig verschil van inzicht bestaan, maar over andere aspecten van de nationale identiteit mogelijk wel. Een land kan zichzelf wel beschouwen als tolerant, open en ruimdenkend, maar dat wil niet zeggen dat de rest van de wereld er hetzelfde over denkt.

Wat het geheel extra ingewikkeld maakt, is dat – ook al gaat het dan om verschillende fenomenen – subjectieve identiteiten tegelijk *onderdeel* kunnen zijn van de objectieve identiteit van de natie. De onafhankelijke en ideale waarnemer op afstand zou bijvoorbeeld kunnen vaststellen dat de inwoners van Nederland *en masse* zichzelf waarnemen en ervaren als tolerant, open en ruimdenkend (en zeker niet racistisch!). Misschien hebben zij die trekken ook wel als zodanig benoemd – bijvoorbeeld in onderzoeken, praatprogramma's en publicaties over de nationale volksaard – waardoor ze onderdeel zijn gaan uitmaken van het collectieve zelfbeeld. Per saldo is dus een van de elementen van 'de identiteit van Nederland' het empirische gegeven dat daar veel mensen wonen die zichzelf waarnemen en ervaren als tolerant, open en ruimdenkend. (Het kan derhalve nuttig zijn als nieuwkomers over dit aspect van de Nederlandse identiteit worden geïnformeerd, zodat zij weten dat – al dan niet terecht – kanttekeningen bij dit nationale zelfbeeld wel eens gevoelig kunnen liggen.)

Enkelvoudig versus pluriform

Dan de derde oppositie. Vermoedelijk is deze variëteit aan invullingen van het begrip 'nationale identiteit' een van de redenen waarom verwarring kan ontstaan over de vraag of identiteiten nu enkelvoudig of meervoudig zijn. Het antwoord is dat beide waar zijn – alleen hebben we het over verschillende dingen. Nader bepaald:

- Identiteit in de eerste betekenis – de objectieve kenmerken van het collectief – verwijst naar een *enkelvoudige* realiteit. Er bestaat maar één Nederland, nergens ter wereld zal men een tweede exemplaar van ons land aantreffen. Natuurlijk kan men die Nederlandse realiteit op meerdere manieren voorstellen, maar de meervoudigheid bevindt zich hier op het niveau van representatie, niet op het niveau van realiteit.
- Identiteit in de tweede betekenis – de kenmerken en gevoelens van het individu – verwijst daarentegen naar pluriformiteit. Op de dag dat deze zin wordt geschreven, telde Nederland 17.443.209 inwoners.³ Die hebben allemaal een andere identiteit en bovendien heeft ieder van hen meerdere sociale identiteiten. Iemand is of voelt zich niet alleen Nederlander, maar wellicht ook: protestant, Tukker, aanhanger van De Graafschap, gemeente-ambtenaar, fan van Bløf, stemmer op partij x, enzovoort.

Het is ongelukkig dat op beide niveaus ‘identiteit’ het kernbegrip is, want dat vergroot het risico van vermenging van beide niveaus. Twee – zeker niet denkbeeldige – voorbeelden:

- Men vertrekt vanuit de objectieve identiteit van het collectief en construeert van daaruit, als een soort rekenkundig gemiddelde, de ‘typische Nederlander’. Door deze *switch* van collectief naar individueel niveau, kan echter de indruk ontstaan dat wie niet (of minder) voldoet aan dit rekenkundig gemiddelde, geen ‘echte’ Nederlander zou zijn. En dat kan dan weer leiden tot een normatieve druk om meer te worden als die ‘typische Nederlander’. De pluriformiteit van het individuele niveau wordt dan gedwongen in de enkelvoudige mal van het collectieve niveau.
- Men vertrekt vanuit individuele en subjectieve identiteiten, stelt vast dat geen twee Nederlanders hetzelfde zijn, en dat ‘de’ Nederlander dus niet bestaat. Vervolgens wordt echter de *switch* gemaakt naar het collectieve niveau, en geconcludeerd dat ‘de’ Nederlandse identiteit – opgevat als een set van feitelijke kenmerken van het collectief – derhalve óók niet bestaat. De reële pluriformiteit op het individuele niveau wordt dan ten onrechte geprojecteerd op het collectieve niveau.

Beide vormen van vermenging zijn in conceptueel-epistemologische zin een vorm van illegaal grensverkeer. Meestal is dat een recept voor ellende.⁴

Conclusie

Zou het – vanwege alle gedoe met dubbele betekenissen – niet beter zijn om de term ‘nationale identiteit’ niet langer te gebruiken voor een beschrijving van het collectief, en weer exclusief aan de psychologen over te laten? Sommigen pleiten daar inderdaad voor.⁵

Dit zou echter niet mijn voorstel zijn. Nog los van de vraag welke term je dan wél wilt gebruiken, kun je een begrip dat zozeer is ingeburgerd in het maatschappelijke debat (en waar in Frankrijk zelfs een ministerie naar was vernoemd!) niet zomaar terzijde schuiven. Het is beter vast te houden aan het begrip, maar in contexten waar niet onmiddellijk duidelijk is waarnaar het verwijst dat expliciet te maken in woord en geschrift. Zo zullen veel onhelderheden eenvoudig kunnen worden voorkomen door op geëigende plaatsen niet te spreken van ‘nationale identiteit’ maar van de ‘de identiteit van de natie’.

4 Sen 2006.

5 Ten dele overigens om andere redenen. Zie bijvoorbeeld Leerssen in SCP 2019, appendix bij hoofdstuk 1.

Literatuur

- Alba, R. en J.W. Duyvendak (2019) 'What about the mainstream? Assimilation in super-diverse times', *Ethnic and racial studies* 42, 1: 105-124.
- Allport, G.W. (1954/1979) *The nature of prejudice*, New York, NY: Basic Books.
- Banting, K., W. Kymlicka en A. Harell (2020) 'Beyond National Identity', in G. Gustavsson en D. Miller (red.) *Liberal Nationalism and Its Critics: Normative and Empirical Questions*, Oxford: Oxford University Press.
- Barrett, H.C. (2001) 'On the functional origins of essentialism', *Mind & Society* 2, 1: 1-30.
- Bouchard, G. (2010) 'What is interculturalism', *McGill Law Journal* 56: 435-468.
- Breakwell, G. M. (1987) 'Identity', blz. 94-114 in H. Beloff en A. Coleman (red.) *Psychology survey* 6, Londen: British Psychological Society.
- Brehm, J.W. (1966) *A theory of psychological reactance*, Oxford, England: Academic Press.
- Brehm, S.S. en J.W. Brehm (1981) *Psychological reactance: A theory of freedom and control*, New York: Academic Press.
- Breidahl, K., N.Holtug en K. Kongshøj (2018) 'Do shared values promote social cohesion? If so, which?', *Evidence from Denmark* 10, 1: 97-118.
- Brewer, M.B. (1991) 'The social self: on being the same and different at the same time', *Personality and social psychology bulletin* 17, 5: 475-482.
- Brewer, M.B. (2007) 'The social psychology of intergroup relations: social categorization, ingroup bias, and outgroup prejudice', in A.W. Kruglanski en E. Tory Higgins (red.) *Social psychology. Handbook of basic principles 2e editie*, New York: Guilford Press.
- Brink, G. van den (red.) (2018) *Waar toe is Nederland op aarde?*, Amsterdam: Boom.
- Cappelen, H. (2018) *Fixing language: An essay on conceptual engineering*, Oxford: Oxford University Press.
- Caron, J. F. (2013) 'Understanding and interpreting France's national identity: The meanings of being French', *National identities* 15, 3: 223-237.
- Cimpian, A. en E. Salomon (2014) 'The inherence heuristic: An intuitive means of making sense of the world, and a potential precursor to psychological essentialism', *Behavioral and Brain Sciences* 37, 5: 461-480.
- Claassen, R. (2011) *Het huis van de vrijheid. Een politieke filosofie voor vandaag*, Amsterdam: Ambo.
- Cohen, G.L. en D.K. Sherman (2014) 'The psychology of change: Self-affirmation and social psychological intervention', *Annual review of psychology* 65.
- Commissie Canon van Nederland (2020) *Open vensters voor onze tijd. De Canon van Nederland herijkt*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Davoodi, T., G. Soley, P.L. Harris en P.R. Blake (2020) 'Essentialization of social categories across development in two cultures', *Child development* 91, 1: 289-306.
- Dennett, D. (1992) 'The Self as the Centre of Narrative Gravity', in F. Kessel, P. Cole en D. Johnson (red.) *Self and Consciousness: Multiple Perspectives*, Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Dovidio, J.F. en S.L. Gaertner (2010) 'Intergroup bias', in S.T. Fiske, D.T. Gilbert en G. Lindzey (red.) *Handbook of social psychology*, Hoboken NJ: John Wiley and Sons.
- Durkheim, E. (1895/1982) *The Rules of the Sociological Method*, New York: Free Press.
- Duyvendak, J.W. en J. Kešić (2017) 'To be Dutch or not to be', *De Groene Amsterdammer* 141, 7: 36-39.
- Ekamper, E. en M. van Huis (2005) 'Verhuizingen en huishoudensveranderingen in Nederland: verschillen tussen COROP-regio's', *Bevolkingstrends* 53y, 1: 84-89.
- Ekamper, P. en G. Bloothoofd (2013) 'Weg van je wortels: de afstand tussen overgrootouders en achterkleinkinderen', *Demos: bulletin over bevolking en samenleving* 29, 2.
- Gelman, S. A. (2003) *The essential child: Origins of essentialism in everyday thought*, Oxford: Oxford University Press.
- Ginkel, R. van (2004) 'Gezocht: identiteit', *Socialisme en Democratie* 1, 2: 64-73.
- Ginkel, R.J. van (1999) *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit*, Den Haag: Sdu uitgevers.
- Goodhart, D. (2017) *The road to somewhere: The populist revolt and the future of politics*, Oxford: Oxford University Press.
- Grever, M., E. Jonker, K. Ribbens en S. Stuurman (2006) *Controverses rond de canon*, Assen: Van Gorcum.
- Grever, M. en K. Ribbens (2007) *Nationale identiteit en meervoudig verleden*. WRR-Verkenning nr. 17 Amsterdam: Amsterdam University Press. Beschikbaar op: <https://www.wrr.nl/publicaties/verkenningen/2007/09/24/nationale-identiteit-en-meervoudig-verleden-17>.
- Haslam, N. (2017) 'The origins of lay theories: The case of essentialist beliefs', blz. 3-16 in C.M. Zedelius, B.C.N. Müller en J.W. Schooler (red.) *The science of lay theories: How beliefs shape our cognition, behavior, and health*, Springer International Publishing.
- Hetherington, M.J. en J.D. Weiler (2009) *Authoritarianism and polarization in American politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hirsh Ballin, E. (2007) Herkomst en Toekomst, toespraak bij de presentatie van het WRR-rapport "Identificatie met Nederland" op 24 september 2007.

- Hogg, M.A. (2011) 'Self-uncertainty, self identity, and the solace of extremism', blz. 19-35 in M.A. Hogg en D.L. Blaylock (red.) *Extremism and the Psychology of Uncertainty*, Oxford: UK: Wiley-Blackwell.
- Home Office (2001) *Building cohesive communities: A report of the Ministerial Group on Public Order and Community Cohesion*, Londen: Home Office
- Home Office (2002) *Secure Borders, Safe Haven: Integration with Diversity in Modern Britain*, Londen: The Stationery Office.
- Home Office (2003) *The New and the Old: The Report of the Life in the United Kingdom*, Advisory Group, Londen: Home Office.
- Jennissen, R., G. Engbersen, M. Bokhorst en M.A.P. Bovens (2018) *De nieuwe verscheidenheid: De toegenomen diversiteit naar herkomst in Nederland*. WRR-Verkenningen nr. 38, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Beschikbaar op: <https://www.wrr.nl/publicaties/verkenningen/2018/05/29/de-nieuwe-verscheidenheid>.
- Jetten, J. en P. Hutchison (2011) 'When groups have a lot to lose: Historical continuity enhances resistance to a merger', *European Journal of Social Psychology* 41, 3: 335-343.
- Jetten, J. en M.J. Wohl (2012) 'The past as a determinant of the present: Historical continuity, collective angst, and opposition to immigration', *European Journal of Social Psychology* 42, 4: 442-450.
- Jones, J.M., J.F. Dovidio en D.L. Vietze (2014) *The psychology of diversity: beyond prejudice and racism*, New York: Wiley Blackwell.
- Joppke, C. (2008) 'Immigration and the identity of citizenship: the paradox of universalism', *Citizenship studies* 12, 6: 533-546.
- Jost, J.T., M.R. Banaji en B.A. Nosek (2004) 'A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo', *Political psychology* 25, 6: 881-919.
- Kymlicka, W. (2016) 'Defending diversity in an era of populism: in Multiculturalism and interculturalism compared', blz. 158-177 in *Multiculturalism and interculturalism: Debating the dividing lines*.
- Laclau, E. (2005) 'Populism: What's in a Name', *Populism and the Mirror of Democracy* 48.
- Laczko, L.S. (2005) 'National and local attachments in a changing world system: Evidence from an international survey', *International Review of Sociology* 15, 3: 517-528.
- Laurence, J. en G. Goodliffe (2013) 'The French debate on national identity and the Sarkozy presidency: A retrospective', *The International Spectator* 48, 1: 34-47.
- Lefort, C. en D. Macey (1988) *Democracy and political theory* (Vol. 225), Cambridge: Polity Press.
- Lewicka, M. (2011) 'Place attachment: How far have we come in the last 40 years?', *Journal of environmental psychology* 31, 3: 207-230.

- Low, S.M. en I. Altman (1992) Place attachment. In *Place attachment*, Boston MA: Springer.
- Machiavelli, N. (1531/1997) *Discorsi; gedachten over staat en politiek*, Amsterdam: Ambo.
- Manz, S. (2004) 'Constructing a normative national identity: The Leitkultur debate in Germany, 2000/2001', *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 25, 5-6: 481-496.
- Medin, D.L. en A. Ortony (1989) 'Psychological essentialism', blz. 179-195 in S. Vosniadou en A. Ortony (red.) *Similarity and analogical reasoning*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mijnhardt, W. (2010) 'A tradition of tolerance', in E. Besamusca en J. Verheul (red.) *Discovering the Dutch: On culture and society of the Netherlands*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Mill, J.S. (2001) *On liberty*, Electronic Book Company.
- Miller, D. (1995) *On nationality*, Oxford: Clarendon Press.
- Miller, D. en S. Ali (2014) 'Testing the national identity argument', *European Political Science Review* 6, 2: 237-259.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2014) *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
- Ministry of Justice (2007) *Governance of Britain*. Cm 7170, Londen: Stationery Office.
- Ministry of Justice (2009) *Rights and responsibilities: developing our constitutional framework*. CM 7577, Londen: Stationary Office.
- Modood, T. (2017) 'Majoritarian interculturalism and multicultural nationalism', in D. Tabachnick en L. Bradshaw *Civic Virtue, Citizenship and Multiculturalism*, Lanham, MD Lexington Books, Rowman and Littlefield.
- NIDI & CBS (2020) *Bevolking 2050 in beeld: drukker, diverser en dubbelgrijs. Deelrapport Verkenning Bevolking 2050*, Den Haag: NIDI
- Orgad, L. (2015) *The cultural defense of nations: A liberal theory of majority rights*, Oxford: Oxford University Press.
- Parekh, B. (2000) 'Defining British national identity', *The Political Quarterly* 71, 1: 4-14.
- Pautz, H. (2005) 'The politics of identity in Germany: the Leitkultur debate', *Race & Class* 46, 4: 39-52.
- Reicher, S. en N. Hopkins (2001) *Self and nation*, London: Sage.
- Reijerse, A., K. van Acker, N. Vanbeselaere, K. Phalet en B. Duriez (2013) 'Beyond the ethnic-civic dichotomy: Cultural citizenship as a new way of excluding immigrants', *Political Psychology* 34, 4: 611-630.
- Renan, E. (1882) 'What is a nation?' Herdrukt in H.K. Bhabha (red.) (1990) *Nation and narration*, Londen: Routledge.

- RMO (1999) *Nationale identiteit in Nederland. Internationalisering en nationale identiteit*, Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Sani, F. (red.) (2008) *Self continuity: Individual and collective perspectives*, New York, NY: Psychology Press.
- Sani, F., M. Bowe, M. Herrera, C. Manna, T. Cossa, X. Miao en Y. Zhou (2007) 'Perceived collective continuity: Seeing groups as entities that move through time', *European Journal of Social Psychology* 37, 6: 1118-1134.
- Scannell, L. en R. Gifford (2010) 'Defining place attachment: A tripartite organizing framework', *Journal of environmental psychology* 30, 1: 1-10.
- Scannell, L. en R. Gifford (2014) 'Comparing the theories of interpersonal and place attachment', blz. 23-26 in L. C. Manzo en P. Devine-Wright (red.) *Place attachment: Advances in theory, methods, and applications*, New York, NY: Routledge.
- Scannell, L. en R. Gifford (2017a) 'The experienced psychological benefits of place attachment', *Journal of Environmental Psychology* 51: 256-269.
- Scannell, L. en R. Gifford (2017b) 'Place attachment enhances psychological need satisfaction', *Environment and Behavior* 49, 4: 359-389.
- Schechtman, M. (2011) 'The Narrative Self', blz. 394-416 in S. Gallagher (red.) *The Oxford Handbook of the Self*, Oxford: Oxford University Press.
- Schoonenboom, M. (2019) *Een kleine geschiedenis van de grootste Duitse worsteling: De zoektocht naar identiteit in het machtigste land van Europa*, Amsterdam: Querido.
- SCP (2019) *Denkend aan Nederland*, beschikbaar op: <https://www.scp.nl/publicaties/monitors/2019/06/26/denkend-aan-nederland>.
- Searle, J. (2010) *Making the social world: The structure of human civilization*, Oxford: Oxford University Press.
- Sen, A. (2006) *Identity and violence: The illusion of destiny*, Londen: Penguin Books.
- Sherif, M., O.J. Harvey, B.J. White, W.R. Hood en C.W. Sherif (1961) *Intergroup cooperation and competition: the robbers cave experiment*, Norman, OK: University Book Exchange.
- Sherman, D.K. en G.L. Cohen (2006) 'The psychology of self-defense: Self-affirmation theory', *Advances in experimental social psychology* 38: 183-242.
- Sherman, D.K., M.A. Hogg en A.T. Maitner (2009) 'Perceived polarization: Reconciling ingroup and intergroup perceptions under uncertainty', *Group Processes & Intergroup Relations* 12, 1: 95-109.
- Shiffrin, S. (2004) 'Egalitarianism, choice-sensitivity, and accommodation', in R. Jay Wallace, Philip Pettit, Samuel Scheffler en Michael Smith (red.) *Reason and Value: Themes from the Moral Philosophy of Joseph Raz*, Oxford: Clarendon Press.

- Smeekes, A. en M. Verkuyten (2013) 'Collective self-continuity, group identification and in-group defense', *Journal of Experimental Social Psychology* 49, 6: 984-994.
- Smeekes, A. en M. Verkuyten (2014a) 'Perceived group continuity, collective self-continuity, and in-group identification', *Self and Identity* 13, 6: 663-680.
- Smeekes, A. en M. Verkuyten (2014b) 'When national culture is disrupted: Cultural continuity and resistance to Muslim immigrants', *Group Processes and Intergroup Relations* 17: 45-66.
- Smeekes, A., M. Verkuyten en E. Poppe (2012) 'How a tolerant past affects the present: Historical tolerance and the acceptance of Muslim expressive rights', *Personality and Social Psychology Bulletin* 38, 11: 1410-1422.
- Sniderman, P.M., L. Hagendoorn en M. Prior (2004) 'Predisposing factors and situational triggers: exclusionary reactions to immigrant minorities', *American Political Science Review* 98, 1: 35-49.
- Steele, C.M. (1988) 'The psychology of self-affirmation: Sustaining the integrity of the self', *Advances in experimental social psychology* 21, 2: 261-302.
- Stenner, K. (2005) *The authoritarian dynamic*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Stobbelaar, D.J. en B. Pedroli (2011) 'Perspectives on landscape identity: A conceptual challenge', *Landscape Research* 36, 3: 321-339.
- Sunstein, C.R. (1999) *The law of group polarization*. John M. Olin Law & Economics Working Paper nr. 91, Chicago: University of Chicago Law School.
- Tajfel, H. en J.C. Turner (1979) 'An integrative theory of intergroup conflict', *The Social Psychology of Intergroup Relations* 33, 47: 74.
- Thompson, D. (red.) (1986) *The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*, Londen: MIT Press.
- Tielman, R. (1982) *Homoseksualiteit in Nederland*, Meppel, Amsterdam: Boom.
- Tuan, Y.-F. (1975) 'Place: An experiential perspective', *Geographical Review* 65, 2: 151-165.
- Twigger-Ross, C.L. en D.L. Uzzell (1996) 'Place and identity processes', *Journal of environmental psychology* 16, 3: 205-220.
- Vaihinger, H. (1925/2015) *The Philosophy of 'As-If': A System of the Theoretical, Practical, and Religious Fictions of Mankind*, Translated by David Payne.
- Van Ginkel, R. (1996) 'Foreigners' Views of the Dutch: Past and Present', *Dutch Crossing* 20, 1: 117-131.
- Venus, M., D. Stam en D. van Knippenberg (2013) 'Leader emotion as a catalyst of effective leader communication of visions, value-laden messages, and goals', *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 122, 1: 53-68.

- Verkuyten, M. en B. Martinovic (2017) 'Collective psychological ownership and intergroup relations', *Perspectives on Psychological Science* 12, 6: 1021-1039.
- Verkuyten, M., K. Yogeeswaran en L. Adelman (2019) 'Intergroup toleration and its implications for culturally diverse societies', *Social Issues and Policy Review* 13, 1: 5-35.
- Vertovec, S. (2010) 'Towards post-multiculturalism? Changing communities, conditions and contexts of diversity', *International social science journal* 61, 199: 83-95.
- Vignoles, V.L., X. Chryssochoou en G.M. Breakwell (2002) 'Evaluating models of identity motivation: Self-esteem is not the whole story', *Self and Identity* 1, 3: 201-218.
- Wright, T. en A. Gamble (2000) 'Commentary: The End of Britain?', *The political quarterly* 71, 1: 1-3.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2007) *Identificatie met Nederland*. WRR-rapport nr. 79 Amsterdam: Amsterdam University Press. Beschikbaar op: <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2007/09/24/identificatie-met-nederland>.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2020) *Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving*. WRR-rapport nr. 103, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Beschikbaar op: www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2020/12/14/samenleven-in-verscheidenheid.
- Zapata-Barrero, R. (2017) 'Interculturalism in the post-multicultural debate: a defense', *Comparative Migration Studies* 5, 1: 14.

Project Nederland

Van feitelijke naar gewenste
nationale identiteit

Wat is eigenlijk ‘de Nederlandse identiteit’? De laatste jaren wordt deze vraag regelmatig gesteld. Omdat ons land steeds meer inwoners telt met een niet-Nederlandse achtergrond, is het belangrijk te weten wat ons allemaal bindt en waarin nieuwkomers moeten integreren.

Maar het onderwerp is een mijnenveld: het heeft een beladen voor- geschiedenis, en debatten over nationale identiteit leiden vaak tot heftige meningsverschillen en bittere verwijten. Door ervaring wijs geworden, gaan velen de kwestie maar liever uit de weg. Dat is geen wenselijke situatie.

Dit essay beoogt de impasse te doorbreken en het debat in productiever vaarwater te brengen. Het maakt duidelijk waarom de vraag naar nationale identiteit steeds weer terugkeert, maar onvermijdelijk ook steeds weer vastloopt in misverstand en verwarring – niet alleen hier, maar ook in onze buurlanden. Het essay mondt uit in de aanbeveling ons niet langer blind te staren op de vraag ‘wie wij zijn’, maar ons te richten op de vraag ‘wie wij *willen* zijn’.

WRR

ISBN 978-90-9034232-0

9 789090 342320 >